
יהוה
INSTITVTIO THEOLOGICA
ANDOVER FVNDATA MDCCCVII.
Ps. CXIX. 169.
כדברך
הבינני
JOH. XVII. 17.
ὁ λογος ὁ σος αληθεια εστι
ΑΚΡΟΓΩΝΙ
ΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

KA

MOOOLELO NO KA EKALESIA

O

IESU KRISTO, KO KAKOU HAKU E OLA'I;

MAI KA WA MAI O KONA HANAU ANA, A HIKI I KA MAKAHIKI O KA HAKU, 1860.

"Ua kukuluia oukou maluna o ke kahua o na Lunaolelo a me na Kaula, o Iesu Kristo oia iho no ka pohaku kumu o ke kihi." NA PAULO.

ELUA PAIANA.

HOOPONOPONO HOU IA, A PAI PAPAPAI IA, ME NA KIIHOAKAKA.

HOOLAHAIA E

KO AMERIKA POE HOOLAHA PALAPALA,

150 AL. NASAU, NU IOKA.

1861.

KA MAKAMUA

NA KA MEA I HOOPONOPONO.

E ka Mea-heluhelu lokomaikai; aloha maikai oe. E nana maka oluolu mai i keia buke me he hoaaloha la.

O KEIA Mooolelo Ekalesia, i kakau mua ia no ka Lahui-kanaka Hawaii, a i paiia hoi ma Lahainaluna, A. D. 1841, oia ka i hooponoponoia'e ma ka makemake o "Ka Sosaieti Amerika Hoolaha Palapala" ka poe e pai maikai ana i keia Buke i unuhiia'e ka nui mai loko ae o ka Mooolelo Ekalesia no na Kula a Kale A. Goderike i kakau ai.

Ua hookomoia ka papa hou no "*Na mea oloko.*" Ua hoomaopopoia'e na olelo i maopopo lea ole i ka mea nana i hooponopono. Ua hoopokoleia'e hoi kekahi mau olelo, ke pono iki ae pela. Ua hookomoia'e no hoi na mea hou ke mahuahua'e ka pono pela. Ua mahele nui ia no hoi ka papa *niele* loloa mua, a hoopiliia iho keia a me kela apana liilii i ka hopena o keia mokuna kela mokuna, i maopopo lea ai ka pili ana o na ninau i keia palena kela palena o na olelo hoike ma ka mooolelo. Ua hookomoia'e no hoi na kii e hoakaka waleno i na mea i haiia'e oloko.

Ua okiokiia ka Mokuna walu loloa i hookahi hanere paha palena, i moakaka ke ano a me ka pili pono ana o kona papa niele.

Ua haaleleia'e na hua mua "*M. I.*" no ka mea, he pono iki ae na hua mua *M. H.* a he pono lea ae na hua mua Latina *A. D.* (*Ano Domini*) *I ka Makahiki o ka Haku* ke

ano, i maopopo lea i na Lahui-kanaka he nui wale. Nolaila he pono ia no na *Mooolelo*, a me ka *Baibala*, a me na Palapala e ae.

Ua hoomaopopoia'e ma keia Buke, ke ano o keia ekalesia kela ekalesia, ka lokomaikai, ka lokoino, ka paulele ia Kristo, ka hoomaau ia ia, na lala hua pono, a me ka hua ino, he mea e naauao ai, a e hooikaika ai hoi i ka hana maikai na mea makemake e ike i ko ke Akua hoolaha ana me ka hooko ana i kana Olelo Hemolele, a me kona malama ana i kona mau Ekalesia Kerisetiano.

H. BINAMU.

NU HAVENA, Amerika, A. D. 1860.

HE OLELO HOAKAKA.

I HELUHELU pono ia o keia buke e oukou, e na hoahanau Hawaii, a me na kumu ao palapala, a me ka poe a pau e huli i ko loko, he pono paha ke hoakaka iki aku i kekahi mau mea no ke kakau ana.

Eia ka mua: Na buke i heluheluia e ka mea nana i kakau i keia Mooolelo Ekalesia, i hiki ia ia ke unuhi pono ia iloko o ka olelo Hawaii:—

(*a*) O ka Baibala ka mea nui e maopopo ai ke ano o ka ekalesia oiaio i na manawa a pau loa. Ma ke Kauoha Hou, ua ikeia ke kumu o ka Ekalesia Kerisetiano. Eia ka Paulo i kona poe hoahanau ma Epeso: "Ua kukuluia oukou maluna o ke kahua a na Lunaolelo, a me na Kaula, o Iesu Kristo oia iho no ka pohaku kumu o ke kihi." Epeso 2:20. Ma ka palapala "Oihana a ka poe Lunaolelo," ua hoakakaia'i ke kukulu mua ana i na ekalesia Kerisetiano a me ka malama ekalesia.

(*e*) O ka Mooolelo Ekalesia no na Kula, i kakauia e ke Kahuna-pule, e Kale A. Goderike, a i paiia ma Harefoda, Amerika, A. D. 1835. Oia ke kumu o keia Mooolelo.

(*i*) "Ka Mooolelo Ekalesia, ka mea kahiko, a me ka mea hou, ma na buke eha, i kakauia e Ioane L. Moheima a i unuhiia e Iakobo Muredoka, Nu Havena, Amerika Huipuia, A. D. 1832." Ua manaoia, he mooolelo pololei a me ka maikai loa o keia, a o Mr. Muredoka, ka mea nana i unuhi, ua ike makou ia ia, he naauao loa ia, a he akamai hoi i ka imi palapala kahiko.

(*o*) "Ka Mooolelo Ekalesia no Kristo, i kakauia e Iose-

pa Milenera, a ua hoonuiia, a hooponoponoia hoi e Isaaka Milenera ma na buke elima." Ua pai pinepine ia keia mooolelo ma Enelani, ma Amerika, a ma na aina e.

(*u*) "Ka Mooolelo Ekalesia pololei mai ka wa kahiko loa mai, i kakauia e Ioane Maresa, a i paiia, ma Nu Ioka, A. D. 1828.

(*h*) "Ka Mooolelo o ka ahaolelo ma Tereneta." He buke nui keia, e akaka'i ka kekee o ka manao, a me ka ino o ka hana ana a na pope, a me na kahuna pule Katolika Roma.

Eia kekahi: Minamina io makou i ko lakou uhane ko ka poe Katolika Roma. Minamina loa no hoi makou i ke aupuni o Hawaii nei, a me kanaka aneane e hooheiia iloko o ka upena a Satana. Ua hoonoho mai o Iehova ia makou i poe kiai no ko Hawaii nei poe. A ke ike nei makou i mea e haunaele ai ke aupuni, a e make mau loa ai ka uhane o kanaka e hele mai ana maluna o ka aina, he pono makou e pupuhi i ka pu a e ao aku i kanaka, o make auanei lakou a kii mai ke Akua i ko lakou koko ma ko makou mau lima. (E nana i ka Ezekiela palapala 33:1–10.) Nolaila, ke pupuhi nei makou i ka pu. O ka poe kumu i kapaia'e "*Katolika Roma*" i hele mai nei, a komo iloko o keia aina me ka ae ole ia'ku e na lii, he poe alakai makapo ia poe i ka manao perotesetane. E nonoi aku kakou i ka Mea nona ka mana e hookaakaa mai i ko lakou mau maka, no ka mea, i mai ke Akua, "Ina e alakai ka makapo i ka makapo, e haule laua ilalo i ka lua."

Pono e pule i ka Haku i hoolilo mai Oia i keia buke i mea e naauao ai, a e ola'i na uhane o ko Hawaii poe. A ia Ia wale no ka hoonani mau loa ia'ku.

WAILUKU, MAUI, Augate 16, 1841. GELINA.

NA MEA OLOKO.

KA HOOMAKAUKAU ANA.

MOKUNA I.

MOKUNA II.

MOKUNA III.

MOKUNA IV.

MOKUNA V.

MOKUNA VI.

MOKUNA VII.

MOKUNA VIII.

KA
HOOMAKAUKAU ANA
NO KA
MOOOLELO EKALESIA.

---

§ 1. *No ka noho ana o ke ao nei i ka wa o ko Iesu hanau ana.*

I ka wa i hiki mai ai o Iesu i ke ao nei e hookumu i ka Ekalesia Kerisetiano, aia no ka nui o na lahui-kanaka a pau i ikeia, malalo iho o Auguseto Kaisara, ke Alii nui o Roma.

Nui loa ke Aupuni Roma ia wa. Aia ma kona aoao Hikina ka Muliwai Euperate, a o ka Moana Atelanika ma ke Komohana. Ekolu tausani mile a keu ka loa, elua tausani hoi a keu ka laula; a o kona mau *sekuea* mile, eono miliona ia.

Ma keia aupuni, ia wa, aia na aina he nui loa, i kapaia i keia manawa, o Sepania, Farani, ka hapa nui o Beritania, a o Italia, o Helene, a me Geremania, o kekahi mau aina ma Asia, a me Aigupita, o ke Kaiwaenahonua a me na moku aina a pau malaila. Ua manaoia, akahi haneri a me iwakalua miliona kanaka ma ke Aupuni Roma.

§ 2. *No na mea e pono ai na kanaka ia wa.*

He manawa ia e hiki pono ai ka hoolaha ana i ka Euanelio no Iesu Kristo ma na aina a pau, no ka maluhia o ko ka honua kekahi, a no ka naauao o kanaka ma ka palapala, a no ka ike i na mea e pono ai ke kino kekahi.

He wa kaua ole ka wa i hanau ai o Iesu. Mamua aku, nui ke kaua ana o na lahui-kanaka. Lanakila ae la o na Kaisara maluna o lakou, a mahope iho, noho malie no lakou. Ua kapa pono ia ia wa, *he wa maluhia* Eia kekahi mea e hiki ai i na Lunaolelo, a me na kahuna pule ke hoolaha i ka Iesu olelo ma na wahi a pau loa. He Alii akamai o Auguseto i ke kaua, a me ka malama ana i kona aupuni. He Alii noonoo oia; he naauao ia ma na mea a pau o keia ao. Ua imi ikaika ka poe Roma, a me ka poe Helene i ka naauao. Nui na kula a me na kumu, a nui wale ka palapala i kakauia e ka poe naauao: o ka palapala no na akua kekahi, a no na kanaka kekahi; ka palapala no ka lani, a me ka honua, a nui no hoi ka lakou palapala mele. Ua loaa mai ia kakou kekahi o ka lakou palapala, a ua nalowale ka nui. O ka ike ana o kanaka he nui wale i ka olelo Helene, oia ka mea e palahalaha wawe ai ka olelo a ke Akua.

§ 3. *No na mea e poino ai ka noho ana o kanaka ia manawa.*

Aole ike ka nui o kanaka i ke Akua maoli. Nui loa na akua wahahee a ko Roma i malama'i. I ke ao, a me ka po, kulou ilalo lakou imua o keia mau akua hoopunipuni, imua o na kii, a me na holoholona, a me na manu, a me na mea kolo. Ua kukulu lakou i na luakini, a me na heiau he nui wale; a nui na kahuna pule ko lakou. Ua mohai pinepine lakou i ko lakou mau akua, i na holoholona a me na kanaka. No ko lakou hoomana ana i keia mau mea wahahee, lilo lakou i poe hana i na mea ino a pau loa. Aohe paha mea ino a lakou i hana ole aku ai. Na Paulo i kakau i ka lakou hana ana, aia ma kana palapala i ko Roma poe, 1:21–32. Ua akaka lea ka oiaio o ka ke Akua olelo, "*Aole i ike ko ke ao nei i ke Akua ma ko lakou naauao ana.*"

§ 4. *No ke ano o ka poe Iudaio ia manawa.*

Ike no ka poe Iudaio, ka poe mamo a Iseraela i ke

Akua maoli, no ka mea, ua loaa mai ia lakou ka Palapala Hemolele kahiko, a me ka poe kumu: aka, i ka wa o Iesu i hanau ai, nui ka pouli maluna o lakou. Ma ka waha, malama no ka nui o lakou ia Iehova, aole nae ma ka naau. He poe pio lakou ia wa i ko Roma. O Herode, ke Alii malalo o Kaisara, ko lakou Alii nui. He Alii malama ole i ke Akua, o Herode. Nui kana hana hewa ana, a nana no i ao aku i kona kanaka i ka aoao ino o ko Roma.

§ 5. *No na aoao o ko ka poe Iudaio hoomana ana i ke Akua.*

Eha aoao nui o ko ka poe Iudaio hoomana ana i ke Akua, ka aoao o ka poe *Parisaio*, o ka aoao o ka poe *Sadukaio*, o ka aoao o ka poe *Esena*, a o ka aoao hoi o ka poe *Herodiano*. Ua ku e lakou a pau loa kekahi i kekahi me ka inaina a me ka hakaka.

§ 6. *No ke ano o na aoao Iudaio.*

1. He poe ikaika ka poe *Parisaio* ma ke kanawai o Mose. Ma ka waha, paulele lakou i ka ke Akua olelo. Aole nae lakou i malama. He poe hookamani lakou. Nui ko lakou makemake e mahaloia mai e kanaka, no ia mea, i ko lakou hoopololi ana, hapala lakou i ko lakou mau maka; a i ka lakou pule ana, ku lakou ma na halehalawai, a ma ka huina alanui, i ikeia mai ai lakou e kanaka, aka, ma kahi malu, nui ka lakou hana hewa ana. Hahai ka poe makaainana mamuli o ka poe Parisaio, me ka mahalo nui, no ka lakou pule pinepine ana, a me ko lakou hoopololi ana, a me ko lakou holoi ana i ka wai.

2. O ka poe *Sadukaio.* Hoole ka poe Sadukaio i ka nui o ka ke Akua olelo. Hoole lakou i ke alahou ana o ke kino, a me ke ola ana o ka uhane ma kela ao mahope. Aole nui ka poe Sadukaio e like me ka poe Parisaio; aka, hahai kekahi poe Alii, a me ka poe waiwai mamuli o keia aoao. Nui ko lakou inaina ia Iesu. Paulele no

kekahi poe Parisaio ia ia, aole paha paulele kekahi Sadukaio i ka Mesia.

3. He poe e ka poe *Esena.* I ko lakou hoomana ana i ke Akua, haalele lakou i na kanaka a noho lakou ma ka aina nahelehele me ka noonoo. Hoowahawaha lakou i ka waiwai o keia ao. Hahai no ka poe palaualelo mamuli o keia aoao. He mau kahuna lapaau kekahi o lakou.

4. O ka poe *Herodiano* hoi, no Herode i kapaia o Herode ka Nui ko lakou inoa. Ua hana lakou mamuli o kona manao i kona hooikaika nui ana e hoolilo i na Iudaio malalo iho o ka poe Roma.

Ua ao aku lakou i na kanaka penei: Aole he hewa no ka poe Iudaio ka hoomana ana e like me ka poe ike ole ia Iehova, ke kauohaia mai lakou e hana pela e na'lii o ka aina kahi a lakou i noho ai, a he pono no hoi lakou e auhauia mai e ke'lii, ke lanakila ia maluna o lakou.

O ka nui o ka poe Sadukaio, he poe Herodiano no, aole loa pela ka poe Parisaio. He poe enemi ikaika loa i keia aoao. Aka, i ko lakou inaina nui i ke Keiki a ke Akua, a me ka olelo oiaio ana i hoolaha ai, pau loa lakou a pau malaila.

§ 7. Ua oleloia, he mau papa kanaka okoa mawaena o na Iudaio. Eia lakou, na Kakauolelo, na Rabi kekahi, a o ka poe Nazarite kekahi.

Eia ka hana a ka poe *Kakauolelo.* Ua kakau lakou i na mea o ke 'lii. A mahope, ua kakau hou ae la lakou i ka olelo a ke Akua, a hoakaka hoi i kona kanawai a me na olelo a na lunakahiko iloko o na kula a me na hale halawai. Ua kapaia lakou ma ka olelo a ke Akua, *na kakauolelo, na kumu ao kanawai, na lunakahiko, na lunahalehalawai,* a me ka poe e *noho ana ma ka noho o Mose.*

Ua kapaia kekahi poe, no ko lakou naauao, *na Rabi.* Ua mahaloia keia poe e na makaainana; no ia mea, nui ka makemake o na Parisaio a me na kahuna e kapaia

pela. Nolaila paha, papa aku la o Iesu i kana poe haumana, "Mai kapaia oukou he *Rabi*."

Eia ka poe *Nazarite*, ka poe i hoohiki i ke Akua e noho maemae loa i kekahi manawa paha, a e noho mau paha pela. A hoohiki, alaila, haalele lakou i ka waina, a me na mea a pau e ona ai. Aole ako lakou i ko lakou lauoho, aole hoi lakou i hele i ka hale kupapau, aole hookokoke aku i kekahi mea e haumia ai. A pau ka manawa a lakou e hoohiki ai, alaila, ako lakou i ko lakou lauoho, a kuni ia mea maluna o ke kuahu.

§ 8. Ia manawa, ua lilo ke aupuni o Iudaia ia Herode i kapaia o Herode ka Nui. Aia no ia malalo o ke'lii nui o Roma. He alii kaulana o Herode no kona paakiki a me ka ino. He alii puni koko no ia. Ua hoowahawaha hoi ia i ka aoao o ka poe Iudaio a me ko lakou mau kanawai, a nui no kana hana e hoohaahaa i kela poe i waeia mai, a i alohaia mai. Ua make ia i ka makahiki lua o Iesu.

Ua lilo kona aupuni ia Arekelau, i kana keiki. Ua like loa ia me kona makua. No ka nui loa o kona hewa, ua hoopii aku ka poe Iudaio ia ia i ke'lii nui a nana i kipaku aku ia ia i Viena, a malaila ia i make ai. I kona alii ana, ua hoi mai o Iosepa laua me Maria mai Aigupita mai, me Iesu ke keiki; aka, lohe ae la ia o Arekelau ke alii ma Iudaia mahope iho o kona makuakane o Herode, makau iho la ia e hele aku ilaila. A make, o Arekelau, maheleia'e la ka aina o Iudaia, a ua haawiia'ku ia i na kiaaina, o Pilato kekahi.

§ 9. *No ka poe haipule ia manawa.*

I ka wa i hanau ai o Iesu Kristo, aia no kekahi poe haipule io ma Ierusalema. Ua kaumaha ko lakou naau i ka lilo ana o kekahi poe Iudaio he nui no i poe malama ole aku i ke Akua, a ua kali no lakou i ka puka ana mai o ka La ola—i ka hiki ana mai o ko lakou Mesia. Pela o Iosepa, a me kana wahine, o Maria, ka makuwahine o Iesu. Pela o Simeona, a me Ana, ke kaula-wahi-

ne, ke kaikamahine a Panuela, a me kekahi poe e ae. A i ko lakou kali ana ma Ierusalema, me ka pule, a me ka hookeai ana, aia hoi, puka mai la ka malamalama nui e hooliilii mai i ka pouli o ka po.

NA NIELE NO KA HOOMAKAUKAU ANA.

§ 1. I ka wa i kiki mai ai o Iesu, owai ke Alii nui o ke aupuni Roma? He aupuni nui anei ko Roma, ia manawa? Pehea kona aoao hikina a me ke komohana? Ehia mile ka loa a me ka laula? Owai na aina maloko o ia aupuni? Ehia sekuea mile kona?

§ 2. E hai mai i na mea e pono ai na kanaka ia manawa. Pehea ke Alii? Ua nui anei ka poe naauao ia manawa? Pehea na kula, a me na kumu? Ua ike nui ia anei ka olelo Helene ia manawa?

§ 3. Heaha na mea e poino ai kanaka ia manawa? Owai na akua a ko Roma poe i malama'i? Pehea ke ano o ka poe hoomana kii? Nawai i kakau i ka lakou hana, a me ko lakou ano?

§ 4. Pehea ka poe Iudaio, ia wa? Owai ko lakou Alii nui?

§ 5. Ehia aoao ko ka poe Iudaio hoomana ana? Owai? Owai?

§ 6. E hoakaka mai i ke ano o ia mau aoao a me ke ano o ka poe i hahai mamuli o lakou. Ua lokahi anei ka manao o lakou a pau loa?

§ 7. He mau papa okoa anei mawaena o ka poe Iudaio? Owai?

§ 8. Ia wai ke aupuni Iudaia ia manawa? Pehea ia i na Iudaio? Owai ko Iudaia Alii i ka wa i hoi mai ai o Iosepa ma?

§ 9. I ka wa i hiki mai ai ka Haku, ua nui anei ka poe e kali ana ia ia? Owai kekahi mau mea e kali ana i ka Mesia ia wa?

HE PAPA MOKUNA

O KA MOOOLELO.

I MEA e maopopo ai keia mooolelo no ko Iesu ekalesia, ua maheleia ka wa mai kona hanau ana mai a hiki loa mai i keia keneturi e noho nei kakou, i mau wa ewalu, i na mokuna ewalu.

Eia ka *mua:* Mai ka wa i hanau ai o Iesu Kristo a hiki i ka wa o kona make ana, i ka makahiki o ka Haku, 34. Oia ka wa o ko Kristo ola ana.

Eia ka *lua:* Mai ka wa o ko Iesu make ana A. D. 34 a hiki mai i ka wa i lukuia'i o Ierusalema A. D. 70. Oia hoi ka wa i hana nui ai ka poe Lunaolelo.

Eia ke *kolu:* Mai ka luku ana ia Ierusalema, A. D. 70 mai, a hiki i ke au ia Konesatine, A. D. 306. O ka wa ia i hoomaauia mai ai ko Iesu ekalesia e ka poe ike ole ia Iehova.

Eia ka *ha:* Mai ke alii ana o Konesatine A. D. 306 a hiki mai i ka wa o ka pope, A. D. 606. Oia ka wa i emi nui ai ka poe hoomana kii.

Eia ka *lima:* Mai ka wa o ka pope mua, A. D. 606 a hiki mai i ka wa i huipu ai ko na aina he nui loa, e kaua pu i ka poe ike ole i ka Mesia, ma Ierusalema A. D. 1095. Oia ka wa i hoomakaia'i ka hewa o Mahometa.

Eia ke *ono:* Mai ka wa i huipu ai na lahuikanaka e kaua pu i ka poe ike ole i ka Mesia, A. D. 1095 a hiki mai i ka wa o Lutera, A. D. 1517. Oia ka wa o na Karusade, a me ke ku e o kekahi poe i ka pope.

Eia ka *hiku:* Mai ka wa o Lutera A. D. 1517 mai a hiki mai i ka wa i lanakila ai ka poe hahai mamuli o Lutera, A. D. 1555. Oia ka wa hooponopono ekalesia.

Eia ka *walu:* Mai ka wa i lanakila ai ka poe hahai mamuli o Lutera, A. D. 1555 mai a hiki loa mai i keia wa e noho nei kakou A. D. 1860. Oia ka wa i lehulehu ai na ekalesia o ka Haku.

NIELE PAPA MOKUNA WA.

I ka mahele ana o ka wa a pau loa mai ko Iesu hanau ana a hiki mai i keia Keneturi e noho nei kakou, ehia mokuna? E hoakaka mai i ua mau mokuna nei.

KO NA MAGOI HOOMANA ANA IA IESU.

KA MOOOLELO EKALESIA.

MOKUNA I.

O KA WA O KO KRISTO OLA ANA, OIA KA WA MUA MAI KA WA I HANAU AI O IESU, A. D. 1, A HIKI I KONA MAKE ANA, A. D. 34.

§ 1. *No ko Iesu hanau ana.*

I ka makahiki 26 o ke au ia Auguseto Kaisara, i ka makahiki o ke Ao nei 4004, hanauia o Iesu Kristo, ma ke kulanakauhale o Betelehema kokoke i Ierusalema. O Maria kona makuwahine, ka wahine ia a Iosepa. I kona wa opiopio, noho o Iosepa, a me Maria, a me Iesu ma Aigupita no ka makau i ke Alii, ia Herode, no ka mea, imi ikaika ae la o Herode e pepehi ia Iesu. A make aku la ke Alii, hoi mai la o Iosepa ma me Iesu, a noho lakou ma Nazareta. He keiki noho malie o Iesu. Hoolohe oia i ka leo o kona mau makua me ka malama pono aku. I mai o Luka penei: "Nui ae la ka naauao, a me ke kino o Iesu, a me ke alohaia mai e ke Akua, a me na kanaka."

§ 2. *No ka hiki ana mai o Ioane Bapetite.*

Na ke Akua i hoouna e mai i kekahi kanaka, o Ioane Bapetite ka inoa, e hoomakaukau i ke alanui no Iesu e like me ka olelo a Isaia. Hele mai la ia i ka poe Iudaio, i ka i ana mai: "E mihi oukou, no ka mea, ua kokoke mai ke aupuni o ka lani." A mahope iho, bapetizo ae la oia i na Iudaio he nui loa.

§ 3. *No ka bapetizo ana ia Iesu.*

I ka makahiki kanakolu o kona noho ana ma ke ao nei, ua bapetizoia o Iesu e Ioane i ka muliwai. Alaila, iho mai la ka Uhane Hemolele, a kau iho la iluna iho ona. Pela Iesu i hoomakaukauia'i e hana i ka hana a ka Makua i hoouna mai ai ia ia.

§ 4. *No ko Iesu wae ana i na Lunaolelo.*

A loaa ia Iesu ka oihana o ko ke Akua Kahuna Nui, wae ae la oia i na haumana he umikumamalua, a kapa ae la ia lakou na *Lunaolelo.* Waeia'e la lakou e ike maka i ka Iesu mau hana, a e lohe pono hoi i kona ao ana, a e lilo hoi i mau hoalawehana ma ka pono, i ka noho pu ana me ia, a mahope ae, i poe hoike i kona ala hou ana a e hai aku i ka euanelio, e kukulu, a e kiai Ekalesia, a e malama hoi i kona mau *sakerameneta* elua.

§ 5. *No ka Iesu mau hana.*

He mau mea nui akolu ka Iesu i hana'i i kona wa i noho pu ai me kanaka; hoakaka mai la ia i ka makemake o kona Makua, a, hoolilo ae la hoi ia ia iho, ma ke kea, i Kalahala no ko ke ao nei, a hookumu ae la no hoi oia i ka Ekalesia Kerisetiano, i komo mai na kanaka o na aina a pau loa, a i mahuahua kona nani a hiki i ka hopena.

He ekalesia hookahi ko ke Akua, o kanaka aloha io ia ia ma ka honua a ma kalani; ua pau ko lakou inoa i ke kakauia malaila, (Luka 10:20; Heb. 12:23,) aka, mamua lilo o Mose ma, aole akaka lea ke ano o ka noho ekalesia ana o kanaka maikai. Hele liilii paha lakou, e

like me Abela, Enoka, Noa, a me Aberahama. Mai ka wa o Mose mai, ua kukulu maopopo ia ka Ekalesia Hebera, me na oihana he nui e pili ana ilaila.

Ua hele mai o Iesu e hoopau i na oihana kahiko, a e haawi mai i kekahi mau mea hou. Mamua, ua komo mai

O KA HOAHEWA ANA I KA MESIA.

na Iudaio ka nui ; o na lahuikanaka e, aole komo nui. Aia he paku mawaena o na Iudaio a me na kanaka e. Aka i ka make ana o Iesu ua pau keia i ka nahae. A maho-

pe, no na kanaka a pau keia noho ana. Ua hoopau ka Haku i na mea kaumaha, a me na mea pohihihi, a haawi mai no i na mea akaka a me ka oluolu. He aupuni uhane ka Iesu i hookumu iho ai, he ekalesia ano e kana i kukulu ae ai he mea e paa pu ai ka honua, aole loa e hoohioloia.

Ma ka palapala a Mataio, a me Mareko, a me Luka, a me Ioane, aia no ka mooolelo no Iesu. Ua pololei wale kona ao ana, a ua maikai loa kana hana ana a pau loa.

§ 6. *Ko Iesu make ana.*

Eia hoi no ka inaina wale, ku e ka poe Iudaio ia ia. E like me ka nui o ka poe i hoomaau i na *kumu maikai*, ua hoomaau ikaika na Iudaio me na lii ia Iesu, a hoahewa aku la lakou ia ia e make ma ke kea, a pepehi wale ae la lakou ia ia a make. Aka, aole hiki i kona poe enemi ke lanakila io maluna ona; aole i hiki i ka lua ke hoopaa ia ia i pio. I ke ao akolu mahope o kona make ana, lanakila ae la Iesu maluna o ka make, a me ka lua. Ala mai la ia mai ka make mai, e like me ka olelo ana i olelo mai ai i kana poe haumana mamua.

NA NIELE NO KA MOKUNA I.

§ 1. I ka wa i hanau ai o Iesu, owai ke Alii nui o Roma? I ka makahiki hea o ke au ia ia? I ka makahiki hea o ke Ao nei? Owai ko Iesu makuwahine? Mahea kona wahi i hanau ai? No keaha i hele ai o Iosepa ma me Iesu i Aigupita? A hoi mai lakou, mahea ko lakou wahi i noho ai?

§ 2. Owai ko Iesu Holomua i hoounaia mai? Hele mai la o Ioane e aha? Heaha kana kauoha i na Iudaio? Heaha ka Ioane oihana nui?

§ 3. Nawai i bapetizo ia Iesu? No keaha i bapetizoia'i oia?

§ 4. Wae ae la o Iesu i na haumana ehia? Kapa iho la ia ia lakou pehea? Waeia'e la lakou e aha?

§ 5. Heaha ka Iesu hana ana i kona noho kino ana me kanaka? Ma ka palapala hea i kakauia'i ka mooolelo no Iesu, a me kana hana?

§ 6. I ka make ana o Iesu, lanakila io anei kona poe enemi? I ka la hea mahope mai o kona make ana i ala hou mai ai ia?

MOKUNA II.

KA WA O NA HANA A NA LUNAOLELO, KA WA LUA MAI KA WA I MAKE AI O IESU, A. D. 34, A HIKI I KA LUKU ANA IA IERUSALEMA, A. D. 70.

§ 1. *No ka oiaio o ko Iesu ala hou ana mai ka make mai.*

I ka makahiki 18 o ke alii ana o Tiberio Kaisara, i ala hou mai ai o Iesu mai ka make mai. Ua akaka lea kona ala hou ana. He poe hoike ia mea ka poe Lunaolelo a pau. Ike pinepine lakou ia ia i ke ao, a me ka po. Lohe lakou i kona leo. Kamailio pu lakou me ia, ai pu me ia, a haha no hoi lakou i kona kino.

§ 2. *No ko Iesu pii ana iluna.*

Kauoha mai la o Iesu i kana poe haumana penei: "E kali ma Ierusalema i ka hoolakoia me ka mana no luna mai, alaila e hele aku oukou i na aina a pau e hai aku i ka Euanelio i na kanaka a pau." A hala na la he kanaha, mahope iho o kona ala hou ana mai ka make mai, alakai ae la oia ia lakou a hiki i Betania, a i kona hoomaikai ana ia lakou, hookaawaleia'e la ia mai o lakou ae, a laweia'ku la ia iluna i ka lani. Ua ike maka lakou i kona pii ana.

§ 3. *No ka hiki ana mai o ka Uhane Hemolele.*

A hala ae la kekahi mau la mahope mai o ko Iesu pii ana i ka lani, alaila, nininiia mai ka Uhane Hemolele maluna iho o ka poe Lunaolelo. A hiki mai la ka Uhane Hemolele, pau ae la ka pouli, a me ka makau, a me ke kanalua ana o ka poe lunaolelo. Na ka Uhane Hemolele i ao mai ia lakou e olelo maopopo aku i na olelo ano e he nui loa, alaila, hai aku la lakou i ka Iesu olelo me ka wiwo ole, a me ka hoonawaliwali ole. A lohe na kanaka ma Ierusalema i kela mau mea kupaianaha, hoakoakoa iho la lakou me ka mahalo nui. Alaila, hoakaka lea aku

o Petero ia lakou i ka nui o ko lakou hewa i ko lakou pepehi ana ia Iesu, i ko lakou Mesia. A lohe lakou, walania iho la ko lakou naau, mihi koke lakou i ko lakou hewa, paulele lakou ia Iesu, a ia la, ua huipuia me ka ekalesia, ekolu tausani kanaka. A mahope iho o ko Petero hoola ana i kekahi kanaka oopa, o ka poe kanaka a pau i paulele ia Iesu, elima paha tausani o lakou.

§ 4. *No ka hoomaauia o ka ekalesia.*

A ike ka poe kahuna nui, a me ka poe Parisaio, i ka mahuahua ana o ko Iesu ekalesia, huhu iho la lakou. Papa aku la lakou i ka poe lunaolelo, "Mai olelo iki aku, aole hoi e ao aku ma ka inoa o Iesu." A mahope iho, no ka hooikaika ana o ka poe lunaolelo i ko lakou ao ana i kanaka, hahao aku la ka poe Parisaio ia lakou iloko o ka halepaahao. Aka, wehe mai la ka anela o ka Haku i na puka o ka halepaahao, ao hou ae la hoi lakou i na kanaka, me ka manao he pono ke malama i ka ke Akua; aole hoi i emi iki ka poe haipule, aka mahuahua no i kela la, i keia la.

§ 5. *No ka wae ana i kekahi poe puuku ekalesia.*

Mamua, ua kiai iho la ka poe lunaolelo maluna o ka waiwai o ka ekalesia. Malama no lakou i ka poe ilihune, a hana lakou i kela mea keia mea e pono ai ke kino: aka i ka wa i mahuahua nui ai ka ekalesia, aole hiki ia lakou ke malama hou aku, no ia mea, wae aku la ka poe haumana i kekahi poe puuku ekalesia, he poe diakono ka inoa, a na lakou no i malama i kela mau mea. Ma ka mokuna aono o ka Oihana ua oleloia ke kumu o ka wae ana i na diakono, a malaila no ka inoa o na diakono ehiku i wae mua ia. Ua hooliloia lakou i keia hana ma ka pule a me ke kau ana o na lima maluna o lakou.

§ 6. *No ka make ana o Setepano.*

I ka makahiki o ka Haku 35, ku e ka poe Iudaio ia Setepano, i kekahi o ka poe diakono. I kona hai ana i ka olelo a Iesu me ka wiwo ole, nui ko lakou huhu, a me

O KA HAILUKU ANA IA SETEPANO.

ka inaina ia ia, no ia mea, kiola aku la lakou ia ia mawaho o ke kulanakauhale, a hailuku aku la lakou ia ia i na pohaku a make loa ia. O Setepano ka haumana mua i pepehiia no kona aloha ia Iesu; he diakono ia ma ka ekalesia ma Ierusalema. Ua kaulana ia no kona akamai ma ka olelo, a no kona ikaika ma ka pono. O kana olelo wiwo ole, a me ka ikaika, aia no ia ma Oihana, Mokuna 7.

Mahope iho o ka make ana o Setepano, ua hoomaau ikaika ia'e ka ekalesia ma Ierusalema, a ua manao mua ia keia hewa, he mea keia e poino nui ai ka ekalesia o ka Haku. Aole ka! Ua hoolilo mai ke Akua i keia i mea e mahuahua wawe ae ai ka ekalesia, no ka mea, aole i hiki i na ohua ekalesia ke noho ma Ierusalema no ka hoomaau ana o ka poe hoomaloka, nolaila hele lakou ia aina aku, ia aina aku e hai ana'e i ka Iesu olelo maikai. No ia mea he nui ka poe i lohe a manaoio aku ia Iesu. Pela, i mahuahua ae ka poe haumana. Ma Samaria, ua hai aku o Pilipo ia Kristo ia lakou, a nui ka poe i lohe, nolaila, ua kukuluia he ekalesia malaila. Oia ka lua o ka Ekalesia Kerisetiano i kukuluia'e. Oih. 8.

§ 7. *No ka lilo ana o Saulo i kahuna pule.*

Ua kaulana ka makahiki o ka Haku 36, no ka lilo ana o Saulo, ka mea hoomaau i ka ekalesia, i haumana, a i kahuna pule hoi.

Ua lohe mua kakou ia Saulo i ka hookolokolo ana ia Setepano. Ua ae aku o Saulo i kona make, a nana no i

malama ka aahu o ka poe i pepehi ia ia. O Taresó, i Kilikia, kona wahi i hanau ai; aka ua noho liuliu ma Ierusalema me Gamaliela, he kumu kaulana no kona ike ana i ke kanawai o Mose a ua aoia o Saulo malaila.

Mahope iho o ka make ana o Setepano, mahuahua ko Saulo ikaika ma ka hoomaau ana i ka ekalesia. Eia kana olelo: "Hana ino pinepine aku la au ia lakou maloko o na halehalawai a pau loa, a koi aku la au ia lakou e olelo hoino, a no ko'u ukiuki loa, hoomaau aku la au ia lakou a hiki i na kulanakauhale o na aina e."

A lohe o Saulo, aia no ma Damaseko kekahi poe haumana a Iesu i hele malaila i pakele lakou i ka hoomaauia, kii koke aku oia ia lakou me ka manao paa e lawe ia lakou me ka paa i Ierusalema, i make paha lakou ilaila.

Aka, i ko Saulo a me na hoahele ona, hookokoke ana i Damaseko, i ke awakea, ike aku la ia ma ke alanui, i ka malamalama nui mai ka lani mai. No ka nui o ua malamalama la, aole hiki ia ia ke hoomanawanui, hina iho la ia i ka lepo. I kona moe ana, lohe aku la ia i ka leo i ka i ana mai: "E Saulo, e Saulo, no ke aha la oe e hoomaau mai ai ia'u?" I kona pihoihoi a me ka haalulu, i aku la o Saulo: "Owai oe, e ka Haku?" I mai la ka Haku, "O Iesu no wau, ka mea au e hoomaau mai nei." A lohe ia, pau wawe kona inaina a me kona manao e pepehi wale. Ua lanakila loa o Iesu maluna ona. Ua lilo keia liona hihiu i keiki hipa. A mahope mai, aole mea ikaika ma ko Iesu aoao e like me ia.

§ 8. *No ko Saulo noho kaawale ana.*

Ua hai koke ae la o Saulo i ka olelo maikai ma Damaseko, alaila, hele aku la ia i Arabia. Ua noho oia malaila ekolu paha makahiki, a mahope, hoi hou mai i Damaseko, i ka makahiki o ka Haku 40.

Aole olelo akaka ia ka Saulo hana ma Arabia. Ua manaoia ua hai aku ia i ka Iesu olelo maikai i lilo mai ko laila poe i poe haumana nana. Ua naauao o Saulo i

kona noho kaawale ana 'ku mai Ierusalema aku i kekahi mau makahiki, no ka mea, he mea e ka huhu o ka poe Iudaio ia ia, no kona lilo ana i Kerisetiano.

§ 9. *No ka make ana o na'lii o Roma.*

I ko Saulo noho ana ma Arabia, ua make o Tiberio ke Lii nui o Roma. Ua lilo ke aupuni ia Kaligula. Ua oi aku kana hana ino ana mamua o ka na lii e ae o Roma. No kona paakiki a me ka ino, ua inaina nui ia oia e na kanaka a pau o kona aupuni. Ua kauoha aku la ia i na kanaka e kukulu i na kuahu a me na luakini, a e kaumaha i na mohai ia ia me he akua la. No kona puni koko, olelo aku la ia o kona makemake i a-i hookahi waleno ko na kanaka a pau o Roma i hiki ia ia iho ke oki aku i ka hahau hookahi.

§ 10. *No ka hoomahaia o ka ekalesia.*

I ka make ana o Kaligula, A. D. 41, ua lilo ke aupuni ia Kelaudio; alaila, ua maalili iki ka huhu o kanaka i ka ekalesia. Ua oleloia menei, "A maluhia iho la na ekalesia ma Iudaia a pau, a me Galilaia, a me Samaria hoi. Hookupaaia iho la lakou, e hele ana me ka makau i ka Haku, a me ka olioli o ka Uhane Hemolele, a mahuahua iho la lakou."

§ 11. *No ka hai ana i ka olelo maikai i ko na aina e.*

Ua kukuluia'e ka ekalesia ma Ierusalema i ewalu paha mau makahiki, a ua haiia'ku ka Iesu olelo i ka poe Iudaio wale no. Aka, i ka makahiki o ka Haku 41, hoouna ke Akua ia Petero i kekahi kulanakauhale o ko na aina e, o Kaisareia ka inoa, e hai aku ia Korenelio i ka Iesu olelo.

I ko Iesu noho pu ana me kana poe haumana, aole lakou manao, no ko na aina e ka pono, a me ke ola, no na Iudaio paha wale no. Pela paha ko lakou manao mahope iho o ko Iesu ala hou ana, mai ka make mai. No ia mea, ua hoike mai la ke Akua, ma ke akaku, ia Petero, i ka hewa o keia manao, a kauoha mai la ia ia ia e hele pu me

na kanaka o Korenelio. Ua hele koke no o Petero e like me ka ke Akua kauoha, a hai aku la ia Korenelio i ka Iesu olelo: manaoio mai oia, a bapetizoia ma ka inoa o ka Haku.

I ko Petero hoi ana i Ierusalema, ua hoohewa koke kekahi poe Iudaio ia ia. Eia ka lakou, "Ua hele ka oe i ka poe okipoepoe ole ia, a ua ai pu oe me lakou." Aka i ko Petero hoakaka ana i ke akaku ana i ike ai, a me ke kauoha a ka Haku ia ia, a me ka huli koke ana o Korenelio, a me ka haule ana o ka Uhane Hemolele maluna ona a me kona poe, ua pau koke ko lakou ohumu ino ana, a hoomaikai aku la lakou i ke Akua, i kona haawi ana mai i ko na aina e i ka mihi e ola'i.

§ 12. *No ko Saulo hele ana i ko na aina e.*

A hoomakaukauia pela ke ala e hele ai i ko na aina e, hele koke ae la o Saulo i Anetioka, ke kulanakauhale nui o Suria, i ka makahiki o ka Haku 43, malaila, hai aku la ia i ka olelo maikai, a liuliu ole, malaila i kukuluia'i ka ekalesia. Ma Anetioka ua kapa mua ia'i na haumana a Iesu he poe *Kerisetiano.*

§ 13. *No ka make ana o Iakobo i ka pepehiia a me ka hahaoia o Petero iloko o ka halepaahao.*

Na Herode Ageripa, ka moopuna o Herode ka Nui i pepehi ia Iakobo ke kaikuaana o Ioane i ka pahikaua, manao ia e pepehi ia Petero kekahi; aka, ua hoopakeleia mai ia e ka Haku. Aole liuliu, a uhau mai ke Akua ia Herode no kona hewa; a "aiia iho la ia e na ilo, a kaili aku la ke aho." Oih. 12:23.

§ 14. *No ka manawalea ana a ka poe haumana i ko lakou poe hoahanau i ka manawa wi.*

I ka makahiki o ka Haku 44, he wi nui ma ka aina o Iudaia, no ia mea, ua pilikia na haumana malaila. A lohe ka poe haipule ma Anetioka, hoouna aku la lakou i ka manawalea i ko lakou poe hoahanau ma Iudaia, ma ka lima o Barenaba laua me Saulo.

O keia hana a ko Anetioka poe hoahanau, he mea ia e nui ai ke aloha hoahanau o lakou a pau. He mea hoi ia e maopopo ai ka maikai o ka Iesu olelo. Ua kauohaia mai lakou "E hauoli pu me ka poe e hauoli ana, a e uwe pu me ka poe e uwe ana."

§ 15. *No ko Saulo laua me Barenaba kaahele misionari ana, e hai aku i ka Iesu olelo.*

I ka makahiki o ka Haku 45, ua hookaawaleia o Barenaba laua o Saulo i ka hana a ka Uhane Hemolele i hea mai ai ia laua. Ua holo laua i Kupero, i Pamepulia, i Pisidia, a i Lukaonia hoi, alaila hoi hou laua i Anetioka.

I ko Saulo misionari mua ana, ua hoohuli koke ia o Suregio Paulo, ke kiaaina ma Kupero, i Kerisetiano, a loaa kekahi inoa ona ia Saulo. Oih. 13 : 7, 12.

Nui na mea i hanaia e Paulo laua me Barenaba, i ko laua hele ana ia wahi aku, ia wahi aku. Ua kakauia ia mau mea ma Oihana, mokuna 13 a me 14.

§ 16. *No ka hoopaapaa ana o kekahi poe no ke okipoepoe ana.*

I ka makahiki o ka Haku 49, hele mai kekahi poe Iudaio i ka poe hoahanau o ko na aina e, a ao mai ia lakou penei, "Ina aole oukou e okipoepoeia e like me ka aoao o Mose, aole hiki ia oukou ke ola." He mea kaumaha keia i ko na aina e, no ia mea, pii aku la o Paulo laua me Barenaba i Ierusalema e kamailio pu me ka poe Lunaolelo no keia mea. A i ka hoakoakoa ana o na Lunaolelo a me na Lunakahiko a me na hoahanau, me ka manao hookahi, hoopaa lakou i keia manao: "O ke okipoepoe ana, aohe mea ia e ola'i ka uhane, no ia mea, aole pono no ko na aina e e okipoepoe ia." A pau keia hana, hoi aku la o Paulo ma i Anetioka, me ka ka Ekalesia palapala.

§ 17. *No ko Paulo kaahele ana.*

Mai ka makahiki o ka Haku 50, a hiki i ka makahiki 64, kaahele o Paulo ma ia wahi aku a ia wahi aku, e hai i ka olelo maikai a Iesu. Hele ae la ia i Korineto, a me Galatia, i Epeso, a me Tesalonike, i Kolosa, a me Pilipi,

i Makedonia, a me Roma. Ua kukulu oia i ka ekalesia ma Korineto, ma Roma, ma ia wahi aku a ia wahi aku.

O PAULO E HAI ANA I KA EUANELIO MA ATENAI.

Ma Atenai, ku e ae la na kanaka ia ia; a ma ka Ahahookolokolo nui, hoahewa ae la o Paulo i ko lakou malama-kii, a hoapono ae la hoi i ka mihi i ka hewa, me ka hoomana ia Iehova. A huli koke ae la o Dionusio a me Damaria, me kekahi poe e ae. Oih. 17: 16–34.

No kona hooikaika ana i kela hana maikai, ku e mai ka poe Iudaio ia ia, me ka imi nui i kona make ana. A

mahope iho, i kona hui ana ia Kaisara e hookolokoloia'i, ua hoounaia oia e Peseto i ke Alii nui o Roma. Oih. 25:27. I kona holo ana, mai make ia, a me ka poe holo pu me ia, i ke Kaiwaenahonua. A hiki lakou i Roma, noho oia malaila i na makahiki elua, alaila, hoi mai ia i Epeso, a me Kolosa, a hooikaika hou aku i na haumana a pau. I ka makahiki o ka Haku 65, hele hou aku la o Paulo i Roma, a make ia malaila i kona poe enemi, i ke au ia Nero, ke Alii nui o Roma.

O ka mooolelo no Paulo a me kona holo pinepine ana ia wahi aku ia wahi aku, a me kana hana nui ana, a me kona hoomaau pinepine ia, a me na mea e ae e pili ana ia ia, aia no ia ma ka palapala Oihana, a ma ka Hoikehonua no ka Palapala Hemolele.

§ 18. *No Nero a me kona hoomaau ana i ka ekalesia.*

Mamua o ka hiki ana o Paulo i Roma, ua hoomaka o Nero e hoomaau aku i ka poe Kerisetiano, i ka makahiki o ka Haku 64. Ua pau o Roma i ke ahi. Ua oleloia na Nero no i puhi aku i ke kulanakauhale, i mea e hoike ai i ka pau ana o Teroi i ke ahi, a ku ae la ia ma kahi kiekie e makaikai ana i ka lapalapa ana o ke ahi. A mahope iho, makau ae la ke Alii i ka inaina o kanaka ia ia, a niania wale ae la ia i ka poe Kerisetiano, a hoili ae la hoi ia hewa maluna o lakou; alaila nui ka poe o lakou i luku wale ia e ia.

Nui ke ano o ko lakou make ana. Ua hoaahuia kekahi poe i na ili holoholona, ua kiiia e na ilio maoli a ua weluwelu liilii. Ua uhiia kekahi poe i ke kepau a hoaaia i ke ahi me he lama kukui la. Ua make kekahi ma ke kea. Ua oleloia he nui na tausani i pepehiia e Nero. Ua hele o Nero e nana i ko lakou make eha ana me kona ike ana i na mea lealea. O Paulo kekahi i pepehiia e Nero. Ua manaoia, o Petero no hoi, aka, he manao wale no, no ka mea, aole i oleloia ma ka olelo a ke Akua, ua hele o Petero i Roma.

Aole nae i hiki ia Nero, i ua Alii ino la, ke hooemi i ka poe haipule. Mahuahua no lakou i kela la i keia la, a palahalaha ae la ka ekalesia ma na aina he nui, no ka mea, ua kokua mai ke Akua. Ua ikaika loa ka poe lunaolelo a me na kahuna pule i ka hoolaha ana i ka euanelio ia manawa. Ua hele lakou i na aina a pau loa i ikeia. Aole hala na makahiki he 30 mahope mai o ko Iesu make ana a hoolaha e ia keia olelo ma na aina a pau o Iudaia, a ma Galilaia, a ma Samaria kekahi; a ma Asia uuku no hoi, a ma Helene a me na moku puni o ke kai Egeana, me kahakai o Aferika, a ma Italia a me Roma kekahi. Ua oleloia aia ma Anetioka i Suria, he lehulehu na haumana a ka Haku; pela ma Iopa, Epeso, Korineto, Teselonike, Berea, Ikonio, Derebe, Luda me Sarona. Pela hoi ma Turo, a me Kaisareia, Teroasa, Atenai, Pilipi, Lusetera, a me Damaseko. Nui ka poe i lohe i ko Iesu make a me kona ala hou ana, mai ka make mai, aole paha pau i ka heluia ka poe i lilo i poe ohua nona. Oia ka hua o ka hoolohe ana i ka Iesu kauoha hope.

§ 19. *No na 'Lii nui o Roma.*

I ka makahiki o ka Haku 68, ua pepehi o Nero ia ia iho, alaila, ua pau ka hoomaauia mai o ka ekalesia. Ua maha iki. Ua lilo ke aupuni ia Galeba, aka, pau koke kona alii ana. Pela ka noho alii ana o kekahi mau mea e ae, a hiki i ka makahiki o ka Haku 70, alaila, lilo ke aupuni ia Vesepasiana. I kona alii ana, ua lukuia ke kulanakauhale o Ierusalema e Tito, kana keiki, he luna koa ia o ko Roma poe.

§ 20. *No ka poe kaulana i keia mokuna wa.*

1–11. Na Lunaolelo, o *Petero*, o *Anederea*, o *Ioane*, o *Pilipo*, o *Baretolomaio*, o *Toma* a me *Iakobo*, *o Mataio*, o *Iakobo* ka uuku, o *Simona* no Kanaana, a me *Iuda*.

12. O *Paulo*, he lunaolelo ia no ko na aina e.

13. O *Setepano* ke Kerisetiano mua i pepehiia. He diakono ia no ka ekalesia ma Ierusalema.

14. O *Luka*, he kahuna lapaau ia, ko Paulo hoahele; oia ka mea nana i kakau i ka palapala Luka, a me ka palapala Oihana a ka poe lunaolelo a Iesu Kristo.

15. *O Barenaba*, he hoahele a he hoalawehana o Paulo.

16. *O Timoteo*, he haumana a Paulo, he kahuna pule kaulana ia.

NA NIELE NO KA MOKUNA II.

§ 1. I ko Iesu ala hou ana mai ka make mai, owai ke Alii nui ma Roma? O keaha na mea i maopopo ai ko Iesu ala hou ana?

§ 2. Heaha ka Iesu kauoha ia wa? Owai ka poe i ike maka i ko Iesu pii ana iluna?

§ 3. Nawai i ao mai i ka poe lunaolelo e kamailio pu me kanaka a e hai aku i ka euanelio ma na olelo ano e? Heaha ka mea a Petero i hoakaka ai i ka poe Iudaio? A lohe ia poe, pehea lakou? Ehia i huli mai ia la hookahi?

§ 4. Pehea ka manao o na kahuna nui, a me na Parisaio, i ka mahuahua ana o ko Iesu poe? Ua emi anei ka ekalesia i ka hoomaauia mai ia manawa?

§ 5. Owai ka poe diakono mua? Heaha ka lakou hana?

§ 6. Owai kekahi diakono i pepehiia, A. D. 35? Pehea ka poe ohua ekalesia mahope o ka make ana o Setepano? Nolaila, pehea ka pono, mahuahua anei? Mahea i kukuluia'i ka lua o ka ekalesia Kerisetiano?

§ 7. Owai ka mea i huli mai i ka pono ia manawa a lilo i luna olelo ikaika loa? Pehea kona ano mamua? Pehea ke ano o ko Saulo lilo ana i haumana a ka Haku?

§ 8. A lilo o Saulo i haumana, pehea kona noho ana, a me kana hana ana?

§ 9. A make Tiberio, ia wai ke Aupuni? Pehea ka Kaligula hana ana?

§ 10. A lilo ke aupuni ia Kelaudio, pehea ka ekalesia?

§ 11. Owai ka mea i hoouna mua ia e ke Akua e hai aku i ka euanelio i ko na aina e? Heaha ka hua o keia hele ana o Petero? A hoi hou ia i Ierusalema, owai ka i hoohewa ia ia?

§ 12. Pehea ka hoolaha ana i ka euanelio ma Anetioka? A lohe lakou, kapa mua ia'e la na haumana he poe aha?

§ 13. Nawai i pepehi ia Iakobo ke kaikuana o Ioane i ka pahi kaua? Pehea o Petero i pakele ai? Pehea hoi ka make ana o Herode ke Alii?

§ 14. I ka pilikia o na hoahanau ma ka aina o Iudaia i ka wi, pehea ko Anetioka poe hoahanau?

§ 15. Ai la ihea o Saulo ma i hele ai mai ka makahiki o ka Haku 45? No ka hoomaauia mai, huli o Paulo ia wai? O na mea hea e pili ana i ko Paulo hele ana i Roma? Pehea kona make ana? I ke au ia wai? O ke aha ke ano o Nero?

§ 16. Mahea l ı ka ahaolelo ekalesia Kerisetiano mua? Heaha ke kumu o ia ahaolelo? O keaha ka manao i holo i keia ahaolelo? O ka poe hea i hoopaa i keia manao?

§ 17. Ihea la i hele ai o Paulo mai ka makahiki 50 a hiki i ke 64? Owai ka poe ku e ia ia? O keaka ke ano o Nero?

§ 18. Heaha kana hana i ka ekalesia? Heaha ka hua o ia hoomaau ana?

§ 19. Pehea ka make o Nero?

§ 20. Owai ka poe kaulana ia mokuna wa—o ka mua a hiki i ka 11?—12?—13?—14?—15?—16?

MOKUNA III.

KA WA O KA HOOMAAU ANA I NA KERISETIANO, KA WA AKOLU MAI KA LUKU ANA IA IERUSALEMA A. D. 70, A HIKI I KE ALII ANA O KONESATINE, A. D. 306.

§ 1. *No ka hooalii ana o Vesepasiana a me Tito.*

Pomaikai ko Roma, a me ko Iesu ekalesia i ke alii ana o Vesepasiana, a me kana keiki, o Tito. Aole laua i ike pono ia Iesu; aole hoi i paulele aku ia ia. Aka, he mau Alii naauao laua, aole laua i ae aku i ka hoomaau-ana i ka ekalesia.

§ 2. *No ka luku ana ia Ierusalema.*

I ka makahiki o ka Haku 70, ua pau ae la o Ierusalema, kela kulanakauhale nani, i ka lukuia e Tito, e ka lunakoa Roma. Mamua, kipi iho la ka poe Iudaio i ke Alii nui o Roma, a kauoha ae la ke Alii ia Tito e hele i ko lakou aina, me kona poe koa, a e luku loa i ko lakou kulanakauhale nui.

Eia ke kumu o ka luku ana ia Ierusalema. O ka hakaka o ka poe Iudaio me ko Suria poe, o Kaisareia ke kulanakauhale ma Suria ka mea i hakaka ai. Manao ka poe Iudaio, no lakou ia wahi, a manao ko Suria poe, no lakou iho no ia. Hoopii ae la lakou ia Nero ke alii nui o Roma, a nana i haawi aku ia kulanakauhale na ko Suria poe. Nolaila, huhu aku la ka poe Iudaio a hele koke lakou i ke kaua. A lohe o Nero, kauoha ae la ia Vesepasiana e hele i ka aina o Iudaia me ka poe koa. Hele koke no o Vesepasiana, a o Tito kana keiki kekahi me na koa he kanaono tausani, komo ae la lakou iloko o Galilaia, a lanakila koke maluna o kolaila poe Iudaio.

A makaukau o Vesepasiana e hele i Iudaia, ua lohe ia i ka make ana o Nero, a me Galeba, a me Oteho, a me

Vitelio, na lii o Roma, a ua waeia oia i alii hou. Nolaila, haawi aku la ia i kona poe koa ia Tito, a hoi mai la ia i Roma, me ke kauoha ia Tito e luku loa ia i Ierusalema. E like me keia kauoha, hele koke o Tito malaila me na koa ona. Aole nae i pau koke ia i ka lukuia.

Ia wa, ua ikaika loa o Ierusalema. Na ka poe Iudaio i kukulu i na pa ekolu a puni ko lakou kulanakauhale, a no ka paa loa, ua manao lakou, aole loa e pau na pa i ka hiolo, a maluna iho o ua mau pa la, aia no na hale-kaua he nui loa.

A hiki aku o Tito, hoouna aku la ia i kekahi mau elele i ka poe Iudaio, maloko o ua kulanakauhale la, i ka i ana 'ku: "E na kanaka, e oki oukou i ko oukou kipi ana. Mai ku e mai ia'u. E wehe koke mai oukou i na ipuka o ko oukou kulanakauhale, a na'u no e haawi aku ia oukou i ko oukou ola." Aka, aole lakou i lohe iki i kana olelo. Hoowahawaha mai lakou ia ia. Ku e no, a kaua mai; a nolaila, nui ko Roma poe i make ia lakou.

A ike o Tito i keia mea, ua paa kona manao e luku loa ia o Ierusalema, a me na kanaka a pau loa maloko. Noho poai ae la oia, a me kona poe koa, i ke kulanakauhale, a kiai ae ia i ke ao, a me ka po, o puka mai paha kekahi mawaho, a e pakele ae, a i ka puka malu ana o kekahi, make no ia.

A lilo koke ua kulanakauhale la i ka haunaele. Ua ku e ka poe Iudaio kekahi i kekahi. I ke ao, hele lakou iwaho, a kaua ikaika i ko Roma; a i ka po, hoi mai lakou a kaua lakou kekahi i kekahi; nolaila, ua kahe mai ke koko maoli ma ko lakou mau alanui me he muliwai la. A mahope iho, pau ka lakou ai, alaila, lilo lakou i poe mai, a nui ka poe i make i kela la i keia la. No ka nui o ka poe i make, aole hiki i ka poe ola, ke kanu aku, no ia mea, hoopiha lakou i kekahi mau hale i na kupapau, a hana paa lakou i na puka.

Nui ka popilikia o kanaka a pau ma Ierusalema ia

wa. Ua noho malaila kekahi wahine waiwai, o Miriama kona inoa: Hele pinepine ka poe pololi i kona hale a lalau aku i kana ai. Pela lakou i hana'i a pau wawe kana ai i ka lalauia. Mahope, nui ka pololi o ua wahine la, a nui ke kaumaha o kona naau. Noi pinepine oia i ka poe lalau e pepehi mai ia ia a make, aole lakou i pepehi. A i kekahi la, lalau aku la ua wahine la i kana keiki ponoi, a oki ia i kona ai i ka pahi maoli, alaila baila ia i ke kino o kana keiki i ka wai, a ai i kekahi o kona kino, a huna iho la ia i ka mea i koe. A ike ae la kona poe hoalauna, i ka honi ana i ke ala, aia no ka ai maloko o kona hale, hele wawe lakou malaila, i ka i ana aku: "E haawi mai oe i ai na makou o hooluhi aku makou ia oe." Ae mai o Miriama i ko lakou makemake. Haawi aku la ia lakou i ke kino i bailaia o kana keiki. Kahaha ka poe hoalauna, a haalele wawe lakou i kona hale, me ka makau.

A maopopo maloko o ke kulanakauhale ka mea a kela wahine i hana'i, ua pilihua ka naau o na kanaka a pau. Eia ka lakou olelo: "Ua pau kakou i ka haaleleia e ke Akua." A lohe ae la o Tito, nui kona huhu. I iho la ia, "E pau koke ka hoomalamalama ana o ka la i ke kulanakauhale kahi e ai ai na makuwahine i ka io o ka lakou mau keiki, a e koi ai hoi na makuakane pela i ka hooki ole ana i ke kaua." No keia mea, hooikaika hou o Tito i kona kaua ana i ka poe Iudaio. Nui kona makemake e pakele ka luakini o Iehova, a ua papa mai la oia i ka poe koa ona, "Mai puhi oukou i ka Luakini i ke ahi." Aka, aole lakou i malama. No ko lakou inaina nui i ka poe Iudaio no ka liuliu o ko lakou ku e ana i ko Roma, hoolei aku la kekahi o ka poe koa i ka momoku ahi iloko o ka luakini, pau koke ae la ia i ka wela ana. Pela ko lakou mau hale i noho ai. Nui ka poe make i ke ahi, a nui loa no hoi ka poe i make i ka pahikaua. O ka poe i make ma Ierusalema ua manaoia he miliona hookahi a me ka hapa. Luku loa ia'e ua kulanakauhale la, e like me ka

Iesu olelo, "Aole e koe kekahi pohaku e kau ana maluna o kekahi pohaku." Aka, aole i haiia ka make malaila o kekahi haumana a Iesu: ua hele e paha lakou i na aina e. No ia mea, o ka luku ana ia Ierusalema he mea ia e mahuahua ai ko Iesu ekalesia, no ka mea, aohe poe enemi e ae i ka ekalesia e like me ka poe Iudaio manao io ole.

Oia na hua awahia i loaa mai i ka poe Iudaio no ko lakou ku e ana, a no ko lakou pepehi ana i ke Keiki a ke Akua. Mai ka la i luku loa ai ka luna koa o Roma i ko lakou kulanakauhale a hoi aku i Roma, aole he alii ko ka poe Iudaio, aole kiaaina, "aole mohai, aohe kii, aohe epoda, aohe terapima." Ma ko lakou noho ana mai ia manawa a hiki mai i keia wa, ua hookoia ka ke Akua olelo. Ua puehu a noho liilii lakou ma na aina a pau, ua inainaia a hoowahawahaia lakou e na lahui-kanaka; ua hoomaauia, aole nae i luku loa ia, ua huipuia me na lahui-kanaka a pau, aka, ua kaawale no, e ola ana lakou he mea e maopopo ai ka oiaio o ka ke Akua olelo, he mea e maopopo ai, aole e hiki i na lahui-kanaka ke pale aku i ke Keiki a ke Akua, a e pakele ae me ka pomaikai.

§ 3. *No ke alii ana o Tito.*

A make o Vesepasiana, ua lilo ke aupuni ia Tito. I kona alii pokole ana, elua makahiki a me na malama he umikumamakahi, ua noho maluhia na ekalesia, a ua holo ka euanelio a lanakila. I ko Tito make ana, nui ka uwe ana o ko Roma poe, no ka mea, he alii naauao ia, a ua aloha aku oia i i kona poe kanaka.

§ 4. *No ko Domitiana hoomaau ana i na Kerisetiano.*

I ka make ana o Tito, i ka makahiki o ka Haku 81, kumakena iho la kona poe kanaka, no ka mea, nui ko lakou aloha ia ia. Aole like me ia kona kaikaina o Domitiana. I kona alii ana, hoomaauia' e la ka ekalesia. Ua make kekahi poe haipule, a ua kipakuia kekahi.

O Ioane ka haumana aloha nui ia e Iesu, oia kekahi i

kipakuia i ka aina e. Mamua, manao ke Alii e pepehi aku ia ia. Ua hookomo oia ia ia iloko o ka ipuhao nui i piha i ka aila e lapalapa ana i ke ahi, aole nae ia i make malaila. I kona noho ana i Patemo i ka mokupuni kahi a ke Alii i kipaku aku ai ia ia, kakau oia i kekahi palapala o ka Hoikeana ka inoa.

Ua oleloia menei: A pau ko Ioane noho ana ma Patemo, a hoi mai ia i kona wahi i noho ai mamua, ua hooloihi mai ka Haku i kona ola ana i ekolu, i eha paha makahiki. Pau e na hoa lunaolelo i ka make, a i kona wa elemakule loa, kiiia mai oia e ka Haku.

§ 5. *No ka maha iki ana o ka ekalesia.*

Ua hoomaha iki ia ka ekalesia i ka make ana o Domitiana, i ka makahiki 96. Ua lilo ke aupuni ia Nereva, he elemakule ia: a hoomaha koke ia i ka poe i hoomaauia no ko lakou hoomana ana i ke Akua. Ua kii aku ia i ka poe i kipakuia, haawi hou aku ia lakou i ko lakou aina, a ua ae aku e hoomana lakou mamuli o ko lakou manao iho. Aka, ua pokole kona alii ana. Ua make ia i ka makahiki o ka Haku 98, a ua lilo ke aupuni ia Teraiana.

§ 6. *No ke alii ana o Teraiana.*

I ka makahiki o ka Haku 98, hoomaka o Teraiana i kona alii ana. He Alii naauao ia i ko keia ao naauao ana, a imi ikaika ia i na mea a pau e pono ai ka aina; aka, nui kona inaina i ko Iesu ekalesia. I na makahiki he umikumamaiwa, ua wela loa ke ahi o ka hoomaau ana ia lakou, a nui loa ka poe i make maloko.

I ka lilo ana o ke aupuni ia Teraiana, ua haawi ke Alii i ka aina ia Bitunia, ia Peline, he kanaka kaulana loa. Ua ike o Peline i kona hele ana i Bitunia, e hoomaauia ana ka poe Kerisetiano malaila, no ia mea, hoakaka aku oia i ke Alii i ke ano o ia poe. Menei kona hoakaka ana: "He poe nui loa lakou, no ia mea, aneane pau na luakini o na akua e, i ka haaleleia. He poe noho malie, a malama i na kanawai o ka aina. Eia ka lakou

hana: I kekahi la, hoakoakoa lakou i ka wanaao, e himeni i ka himeni ia Kristo me he Akua la a hoohiki lakou aole e hana hewa hou aku: a pau ia, alaila, ahaaina pu lakou." Pela ka Peline i ke Alii, me ka ninau aku: "Pehea la au e hana aku ai i ua poe la?" Palapala mai ke'lii, i mai, "Aole pono e imiia ka poe Kerisetiano, aka, ina i hoopiiia lakou, a i hoakakaia he poe Kerisetiano, e pepehi ia lakou ke hoi ole."

O Simeona laua o Igenatio he mau kahuna naauao a maikai, ua pepehiia laua. He kahuna o Simeona ma Iudaia no ko Ierusalema ekalesia. Ua make ia ma ke kea. He bihopa hoi o Igenatio ma Anetioka, he haumana a Ioane. Ua hoounaia oia e Teraiana i Roma, e hooleiia'e i na holoholona hihiu. O kona make no ai; a ua aiia'e ia e lakou.

§ 7. *No ke alii ana o Aderiana.*

I ka makahiki o ka Haku 117, make aku la o Teraiana, a lilo ke aupuni ia Aderiana. I ke au ia ia, aole hoomaau nui ia ka ekalesia e like me mamua e Teraiana. Mahuahua ae la ka naauao a me ka pono o ke aupuni o Roma. He alii naauao a ikaika hoi ia ma na mea o ke kino.

I ke au ia ia, ua kipi hou ka poe Iudaio i ko Roma Alii me ka manao e hoolei aku i ka auamo luhi o Roma, mai ko lakou ai aku. O Barokeba ko lakou luna, a ua kapa oia ia ia iho he alii o ka poe Iudaio. Ua hoouna aku o Aderiana i ka poe koa he nui e ku e i ka poe Iudaio. Ua lukuia na kulanakauhale, o lakou, hookahi haneri a ua pepehiia eono paha haneri tausani kanaka. Alaila, ua kipakuia ka poe Iudaio a pau mai ka aina o Iudaia aku.

§ 8. *No ke alii ana o Anetonio Pio.*

Ua lilo o Anetonio Pio i alii o Roma i ka makahiki o ka Haku 138. Ua kaulana ia no kona makemake i ka maluhia, a me ka pololei, a no kona aloha i kanaka. Aole lilo ia i alii haipule, aka, ua ae aku ia i ka pono o ka

aoao o ka poe Kerisetiano, aole ia i ae aku i ka hoomaauía mai o ia poe. Ma Asia waleno ua hana ino ia lakou. Eia ke kumu o keia hana ino ia mai malaila. O ke olai maoli. Makau nui ka poe ike ole ia Iehova. Olelo lakou, "No ka poe Kerisetiano keia haalulu aña." No ia mea, manao lakou e hoomaau aku i ua poe la. Aka, ua hoakaka, ma ka palapala kekahi kahuna pule naauao, o Iusetine, i ke Alii i ka pono ole o ua hoopii la, a papa koke aku la o Anetonio i ko Asia poe, mai hoomaau hou aku.

§ 9. *No ka hoomaauia mai o ka ekalesia e ke alii hou.*

I ke au ia Mareko Aurelio Anetonino, mai ka makahiki o ka Haku 161 a hiki i ka makahiki 184, nui ka poe haipule i make i ke Alii. Make na kanaka a me na wahine, ka poe waiwai, a me ka poe ilihune he nui loa, aole e pau lakou i ka haiia'ku.

Ia manawa, ua make o Polukapa, ke kahuna pule naauao, a me ka maikai ma Semurena. I kona wa elemakule, hopuia oia e kona poe enemi, a alakaiia ia imua i ke alo o ke Alii Kanekele. Koi mai la oia ia ia e hoole aku ia Iesu, a e hoowahawaha aku i kona inoa. I aku la o Polukapa "Ua hoomana aku au ia Iesu i na makahiki kanawalu kumamaono, aole hoi i hana hewa mai oia ia'u; pehea la e hiki ai ia'u ke hoowahawaha aku i ko'u Alii, i ko'u mea ola e ola'i?" A lohe ua Alii la i kana olelo, ukiuki loa ia, a hoolilo ia ia i ka make i ke ahi, a no ka manao o ka luna aole paha e make loa i ke ahi, o aku la ia i kona kino i ka pahikaua, a make ia pela, A. D. 166.

I ke au ia Komodo, ka mea i lilo i Alii A. D. 180, aole hoomaauia mai ka ekalesia, a nui ka poe waiwai ma Roma i paulele aku ia Iesu. Ua maluhia iho la na ekalesia a hiki i ka makahiki o ka Haku 202, i ka umi o ka makahiki o ke alii ana o Sepetimo Severo.

§ 10. *No ke ano o ka ekalesia, A. D.* 180.

Eia ke ano o ko Iesu ekalesia ia manawa. O ka poe

i hoakoakoaia ma kahi hookahi, ka poe i bapetizoia iloko o ka inoa o ka Makua, o ke Keiki, a me ka Uhane Hemolele, o ka poe hoomana pu i ke Akua, a ahaaina pu i ka ahaaina a ka Haku, oia ka ekalesia. Ua kapaia ka ekalesia ke *kino o Kristo*, a o ka poe komo, na *lala ona.*

I ko Iesu hoomakaukau ana "ua hoolilo mai la oia i kekahi poe i lunaolelo, a i kekahi poe i kaula, a i kekahi poe i kahuna hai olelo, a i kekahi poe i kiai a i kumu." Epeso 4:11.

Hookahi poe lunaolelo, o Petero ma, he umi kumamalua. Ua waeia lakou he poe hoike i ko Iesu alahou ana mai ka make mai. Oihana 1:22. Mahope iho ua helu pu ia o Paulo. A make lakou, aohe mea i wae hou ia e pani i ko lakou hakahaka. O na kaula kekahi. Eia ka lakou, o ka hoakaka i na wanana kahiko, a o ka hoike ana ma ka Uhane i na mea e hiki mai ana. Oihana 11:28; 21:10. Ua pau koke ka lakou hana ana e like me ka na Lunaolelo.

Eia ka hana a ka poe kahuna hai, o na *Euanelita* kekahi inoa—o ka hai aku i ka Iesu olelo ma na aina malamalama, a ma na aina pouli no hoi. He poe hele pinepine lakou ia wahi aku ia wahi aku, e hana i keia hana nui. Aole lakou noho paa ma kahi hookahi. He mau misionari lakou.

O na kiai a me na kumu, *hookahi poe.* He poe kahu lakou malalo o Iesu, ke kahu nui. Ua noho paa keia poe, aole hele pinepine. Ua ao aku lakou i ka poe naaupo, ua hooikaika i ka poe nawaliwali, ua kii aku i ka poe auwana, ua papa aku i ka poe hewa, ua kiai lakou maluna o ka ekalesia me ke aloha nui, a me ka makemake e hoonaniia ka Haku ma na mea a pau.

Ua hoonoho like ka Haku i kona mau Lunaolelo, a o ka Mea i holoi ae i ko lakou mau wawae, ua kauoha ae oia ia lakou aole loa e hooalii kekahi o lakou maluna o

kekahi. Aole hoi ia i makemake e hookiekie kekahi kahunapule e hana me he alii la maluna o na kahunapule e ae.

Ua malama pono ka Ekalesia Kerisetiano i ka Iesu mau *Oihana Ekalesia*, na *Sakaremeneta* elua a Iesu i haawi mai ai ia lakou, i ka Bapetizo ana a me ka Ahaaina a ka Haku. Ua hoano iho la lakou i ka la Sabati; a ua malama no hoi lakou i na la e ae a elua i kela makahiki i keia makahiki, i ka la o ko Iesu alahou ana mai ka make mai, oia kekahi; a i ka la o ka ninini ana mai o ka Uhane Hemolele, oia kekahi. Ua koho aku la kela ekalesia keia ekalesia i ko lakou kahuna pule. Eia kana oihana, o ke kiai ana maluna iho o ka ekalesia, a me ka hai ana'ku i ka Iesu olelo maikai. I na la Sabati, heluhelu no oia i ka ke Akua olelo ma ka hale pule, a ua malama pinepine ia, a me ka poe haipule a pau i ka ahaaina a ka Haku.

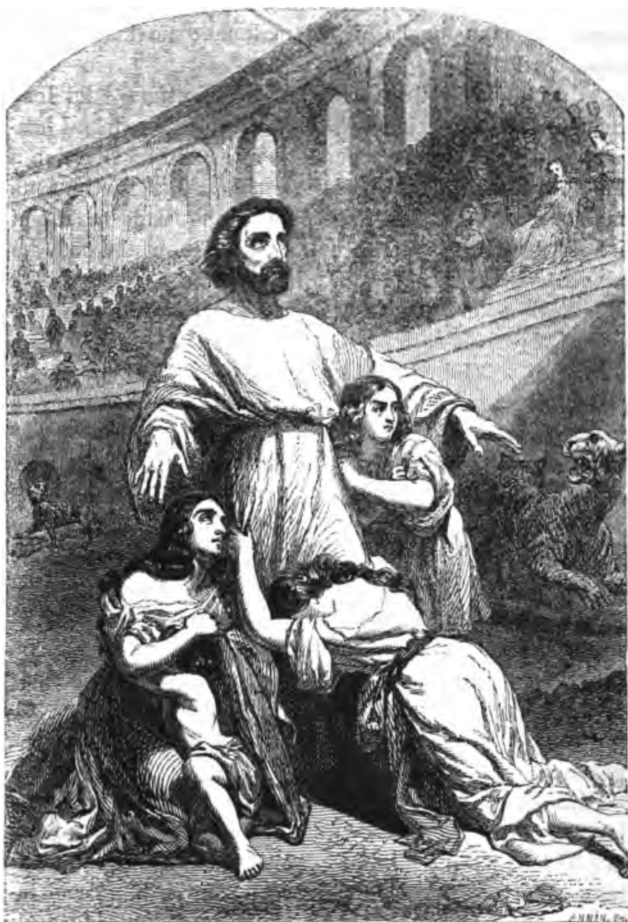
Ua noho pu ka poe haipule me ke aloha, a me ka hana maikai aku kekahi i kekahi. I hewa kekahi, a i ole ia e mihi, a i lohe ole a i aloha ole hoi i kona poe hoahanau, ua kipakuia'ku ia mai ka ekalesia aku. I ke kau wi, a i ka wa hihia i kekahi mea, hoopololi pinepine na hoahanau ekalesia me ka pule aku i ke Akua.

Ua kokua lakou i ka poe ilihune maloko o ka ekalesia, a ua ao pinepine na makua i ka lakou poe keiki ma ka ke Akua olelo.

Eia ka mea i nani ai ka ekalesia ia manawa ka molowa ole o ka poe Kerisetiano i ka hoolaha i ka Iesu olelo. O ka poe waiwai a me ka poe ilihune, hooikaika nui lakou i keia hana, no ia mea, ua hoopomaikaiia mai lakou, a mahuahua ka pono, a kukuluia ka ekalesia o Iesu ma na aina he nui loa.

I na ekalesia a pau ia manawa, aia he kahuna hai olelo, oia hoi ke kahu, a me kekahi mau luna kokua.

§ 11. *No ka hoomaau hou ana i ka ekalesia.*

KA MAKE O NA KERISETIANO I MAKAIKAIIA E KO ROMA.

I ka makahiki o ka Haku 202, i ke au ia Sepetimo Severo, nui ka hoomaau ana i ka ekalesia ma Roma, ma Asia, a ma Aferika hoi, a nui wale ka poe i make i

ke Alii, i ko lakou ku paa ana iloko o ka Haku. Ua kiolaia'ku kekahi poe Kerisetiano e pau i ka pepehiia e na holoholona hihiu hae.

I na makahiki ewalu ka hoomaau ana i na ekalesia. Aole pau i ka heluia na mea eha e make ai i hanaia.

Eia hookahi: ia manawa, aia no kekahi wahine malama i ka Haku, e noho ana ma Karetage, ma Aferika, o Perepetua kona inoa. Ua maikai kona kino. Nui kana waiwai. He kane kana, a me ke keiki uuku; he makuakane a me ka makuwahine kona. Nui kona aloha i kona poe hoaaloha; aka, oi aku kona aloha ia Iesu mamua aku o kona aloha ia lakou a pau loa. Ua hopuia ua wahine la, a ua alakaiia oia imua i ke alo o ke Alii. A ku paa oia ma ka pono, aole ia i makau i ka huhu o ke Alii. Nui ka uwe ana o kana kane. Koi aku ia i kana wahine e hoole aku ia Iesu, a e hoowahawaha aku i kana olelo. Aole loa ia i ae mai i ka makemake o kana kane, aole loa i hoole aku i ka Haku. Ua ku paa no, a no kona hooikaika ana i keia aoao, hoolei aku la kona poe enemi ia ia mawaena konu o na holoholona hihiu, a ua make ia ia lakou.

§ 12. *No ka emi nui ana o ka maikai o ka ekalesia i kekahi mau makahiki.*

I ka makahiki o ka Haku 211, make aku la o Severo, a mai ka wa o kona make ana a hiki i ka makahiki 248, aohe Alii hou i hoomaau nui i ka ekalesia, nolaila, mahuahua ae la ka poe ekalesia, aole nae i mahuahua ae ka nani a me ka maikai o ka ekalesia. Ia manawa, i lilo ai ka poe kahuna pule i poe molowa, a i poe makee waiwai, a komo iloko o ka ekalesia kekahi poe hewa, pela i emi ai ke aloha o ka ekalesia ia Iesu.

§ 13. *No ko ke Akua huhu mai i ka ekalesia.*

I ka makahiki o ka Haku 249, hoomaau nui mai o Dekio, ke Alii nui o Roma, i ka ekalesia. Na ke Akua i ae mai i keia hoomaau ana i kona ekalesia, i hoihoi

hou mai oia i kona poe kanaka i ka pono mai ko lakou auwana ana. Ua wela loa ke ahi o ka hoomaau ana. Ua imi ikaika ke Alii, a me kana poe kauwa i kekahi mau mea hou e make ai na kanaka me ka eha nui loa. Ua make kekahi poe i ke ahi. Ua make kekahi poe i ka pahikaua. Ua make kekahi poe i ka uhai ana i ko lakou mau iwi. Ua make kekahi poe i ke oki ana i ko lakou mau alelo, a hemo, a me na pepeiao, a me na ihu, a me na lima, a me na wawae. Nui ka poe i make i keia mau mea.

§ 14. *No ka haalele ana o kekahi poe i ka pono ia manawa, i ke keneturi III.*

Ua kauoha mai ke Alii i ka poe Kerisetiano e mohai aku i na akua hoopunipuni a me na kii. Hoole loa ka poe haipule io, a make lakou i ko lakou ku paa ana ma ka Haku. Aka, o ka poe i komo iloko o ka ekalesia me ke aloha ole aku ia Iesu, haalele koke lakou ia ia, a me kona ekalesia, a huli koke lakou i ko lakou aoao ino mamua. No ka makau i ka make ana o ke kino, nui ka poe i mohai aku i na akua wahahee. Pela, i keia hoomaau ana o ke Alii, na ke Akua i hookaawale ai i ka poe kerisetiano oiaio a me ka poe hookamani, a nana no i hoomaemae i ka ekalesia.

§ 15. *No ka hookumu ana i ka aoao o ka poe Moneka.*

I ka hoomaauia ana o ka ekalesia e Dekio, ua hoomakaia ka aoao o ka poe Moneka, e kekahi kanaka no Aigupita, o Paulo kona inoa. Penei ka hoomaka ana. I pakele o Paulo i ka make, ua mahuka aku ia i ka nahelehele, a noho mehameha malaila. A no kona noho liuliu ana ma kahi mehameha, aole ona makemake e noho pu me kanaka. Aole ia i hoi mai, noho no malaila i na makahiki he kanaiwa, alaila, make ia. Aole liuliu mahope mai, a nui ka poe i hahai mamuli ona, a nui na moneka, ka poe e noho wale ana, aole hana lakou i na mea e pono ai na kanaka.

§ 16. *No Kuperiana, Kurila a me Romano.*

I ke au ia Dekio, ua waeia o Kuperiana i bihopa ma Karetage i Aferika. Ua kaulana ia no kona naauao, a no kona ikaika ma ka pono. I kekahi hoomaau ana, ua pakele ia i ka make, a ua nui no kana hana e pono ai ka ekalesia. I ka lilo ana o ke aupuni ia Valeriana, ua pepehiia oia i ka pahikaua, i ka makahiki o ka Haku 259.

Ua hoomaauia kehahi poe Kerisetiano no ko lakou paulele ana ia Iesu, a ahonui ae la lakou i ka eha wale, a me ka make.

Aia ma Kaisareia kahi keiki uuku, ia wa, e kahea nui ana i ka inoa o Iesu, e hoike maopopo ana i kona paulele ana ia Kristo, aole hoi i oki no ka hooweliweli ana a me ka hahau ana ia ia. Hoomaau ae la no hoi na kamalii pagana ia ia, a kipaku aku la hoi kona makuakane ia ia mailoko aku o kona hale; a hoopii ae la na pagana ia ia i ka Luna hookolokolo Roma, ka mea i hoahewa ia ia e make i ke ahi, aka ua hoike mai la i kona manao e hookuu i ua keiki la, ke hoi ia ma ka manao pagana. I aku la o ua keiki la, o *Kurila* ka inoa, "Ua makaukau no wau i ka make. Na ke Akua hoi o wau e hapai. Aole au i pilikia i ke kipakuia. E loaa auanei ia'u kahi maikai loa e noho ai. Aole o'u makau i ka make. E hookomo ia ia'u i ke ola e oi aku kona maikai." Hoomakaukau ae la lakou i ka make nona. I aku la o ua Kerisetiano opiopio la i ka Luna hookolokolo, "Aole au e poino i kou ahi a me kou pahikaua. E hele ana'u i kahi e noho ai e oi ana'ku kona maikai mamua o ko keia. E wikiwiki oe i hiki wawe ai au ilaila." Pau ka poe e kukuku ana malaila i ka ue wai maka. A ike aku la ua keiki haipule la i ko lakou mau kulu wai maka, i aku la ia, "He pono oukou ke hauoli; a ina i ike oukou i ke kulanakauhale nani e holo ana'ku ai au, he hauoli io no ko oukou." Pela i lilo ai ua keiki maikai la i ka make, A. D. 260.

KE KEIKI KERISETIANO I PUHIIA.

Ua hahauia'e o Romano, ma Anetioka. Henehene ae la kahi koa ia ia, i ka i ana'e, "No ka la i hala ae nei ko oukou Kristo, aka, kahiko loa na akua o na lahui-kanaka." Kahea ae la o Romano i kahi keiki e hele mai io na la, a kauoha oia ia ia e olelo aku i ke koa. Olelo aku la ua keiki la me ka wiwo ole, i ua koa la "Aole o makou kamalii i manaoio he lehulehu na Akua. Hookahi wale no Akua. Oia ka i noho iloko o ka naau." Alaila hahau ikaika ia ua keiki la me na laau. I ae la kona makuwa-

hine e ku ana malaila, "I nui ke aho, e kuu keiki, e ku paa mau; e kau wawe auanei ka lei nani maluna o kou poo aloha." A i ka nawaliwali loa o ua keiki la malalo o ka hahau ana, me ka luli ole o ka manao, ue aku la kona makuwahine ia ia, me na kulu waimaka, "Aloha maikai oe, e kuu keiki aloha i hoomaikaiia; he mea manao nui ia imua o Iehova ka make ana o kona poe haipule." Hal. 116:15. He pono io no na mea opiopio i heluhelu ia mau mea, e paulele pela ia Iesu me ke ku paa loa malaila.

§ 17. *No ka emi ana o ka pono ma ka ekalesia.*

I ka makahiki o ka Haku 284; ua hooliloia o Diokelesiana i alii, a ua ae aku ia i ka poe Kerisetiano e noho maluhia i na makahiki he umi kumamawalu.

Aka, o ka maluhia, oia no ka wa i poino nui ai ka ekalesia, no ka mea, ia wa, emi ka nani a me ka ikaika o ka ekalesia. Ia wa, kukulu lakou i na luakini nani, a lawe lakou i na kii maloko, a kuni no hoi lakou i na mea ala ma ka hale o ke Akua. Haalele ka poe kahuna pule i na mea maopopo a lakou i hana aku ai mamua, i ka hai ana'ku ia Iesu, a me kona make ana ma ke kea; a hai aku lakou i kekahi mau mea pohihihi a Iesu i kauoha ole mai ai i ka poe kahuna pule.

§ 18. *No ka hoomaauia mai o ka ekalesia.*

I ka makahiki o ka Haku 286, haawi aku o Diokelesiana i ka hapa o kona aupuni ia Makimiana, a ua wae aku laua i elua alii hou aku i kapaia o na Kaisara. Pela, ua maheleia ke aupuni i eha apana. Ua oleloia, he mea e ka hana ino i hanaia mai e keia mau alii. Ua hoomaau ikaika loa lakou i ka ekalesia, me ka manao e luku loa aku i ka poe Kerisetiano. Aka, okoa ko ke Akua manao; o ka hoomaemae i kona poe kanaka, a oia ka hua o keia hoomaau ana.

§ 19. *No ka poe kaulana no ka naauao a me ka maikai i ia mokuna ekolu.*

Nui ka poe kahuna naauao ia manawa. Eia keka-

hi, o *Kelemene Romano,* he hoahele o Paulo. Lilo ia i kahu ekalesia ma Roma. He kahuna naauao no ia. O *Igenatio* kekahi. He kahu ekalesia no ia ma Anetioka. O *Polukapa,* a me *Teretuliana,* a me *Origena,* a me *Kuperiana* i kapaia he Bihopa, a me *Iusetine Pepehiia,* a me *Ireneo.* He poe akamai lakou, nani ko lakou naauao, a me ka lakou hana maikai ana.

NA NIELE NO KA MOKUNA III.

§ 1. Pehea ke alii ana o Vesepasiana, laua me Tito? Ua ike anei laua ia Iesu?

§ 2. I ka makahiki hea, ua lukuia'i o Ierusalema? Heaha ke kumu o ia luku ana? Owai ka luna koa o ka poe Roma ia manawa? Pehea ke ano o Ierusalema ia wa? Pehea la o Tito i kona hiki ana i Ierusalema? Heaha kana olelo? Pehea ka poe Iudaio? Lilo koke ke kulanakauhale i keaha? Pehea ka poe Iudaio i ke ao? Pehea lakou i ka po? Heaha ka mea i pilikia nui ai? Owai ka wahine waiwai i hooilihuneia? Heaha ka mea ana i hana'i i kana keiki? E hai nui mai. A lohe na kanaka pehea lakou? Pehea ka manao o Tito i kona lohe ana? Nawai i puhi ka luakini o Iehova? Ehia kanaka i make i ka luku ana i Ierusalema? Heaha ka olelo a Iesu i hookoia ma ia luku ana? Pehea e pono ai ko Iesu ekalesia ma ka pio ana o Ierusalema?

§ 3. Owai ka panihakahaka o Vesepasiana? A make o Tito, pehea kona poe kanaka? A make oia, owai ke Alii?

§ 4. Pehea ke ano o Domitiana? Heaha kana hana me ka manao e poino nui ai ka ekalesia? U'ahaia o Ioane? Heaha kana hana ma Patemo?

§ 5. Pehea ae la o Nereva i ka ekalesia?

§ 6. Pehea ke ano o Teraiana? Pehea ko Peline hoakaka ana i ke Alii i ke ano a me ka hana ana a ka poe Kerisetiano? Owai ke kahuna maikai loa i pepehiia e Teraiana ia manawa?

§ 7. Pehea ke alii ana o Aderiana?

§ 8. Ua kaulana o Anetonio Pio, ke Lii o Roma, no keaha? Heaha ke kumu o ka hoomaauia o ka poe haipule ma Asia ia wa? Heaha ka mea a Iusetine i hoakaka ai ia Anetonio Pio no ia hoomaau ana?

§ 9. Pehea ka ekalesia i ke au ia Mareko Aurelio Anetonino? Owai ke kahuna kaulana i pepehiia e kahi Alii? E hai nui mai i kona make ana. Pehea i ke au ia Komodo?

§ 10. Pehea ke ano o ka ekalesia ia wa 180—202? Ehia poe lunaolelo? Ua waeia lakou he poe aha? A make lakou, ua wae hou

ia anei he poe e pani i ko lakou hakahaka? Pehea na kaula? Pehea na kahunapule? O na kiai a me na kumu, ehia poe? Ehia oihana i malamaia e ka ekalesia Kerisetiano? O keaha? O keaha? Ua hoonoho like anei Iesu i kana poe kauwa? Pehea ka malama ana o ka poe haipule i ka Sabati ia wa? Ehia la e ae a lakou i malama'i? O ka poe hea la ka i wae i ko lakou kahuna pule? Heaha kana hana? Pehea ka noho pu ana o na hoahanau ia manawa? I hewa kekahi aole nae i mihi, pehea ka ekalesia ia ia? Pehea ka poe ilihune? Heaha ka hana a na makua i ka lakou poe keiki? Pehea ka ekalesia ia wa ma ka hoolaha ana i ka olelo a ke Akua?

§ 11. I ke au ia wai ka hoomaau ia mai o ka ekalesia A. D. 202? E hai mai i na mea i oleloia no kekahi wahine haipule ma Karetage. Pehea kona make ana?

§ 12. Pehea ka ekalesia mai ka makahiki o ka Haku 211 a hiki i ka makahiki 248? Heaha ka mea i emi ai ka maikai o ka ekalesia? Heaha ka ke Akua i hana mai ai e hoihoi hou i kona poe mai ko lakou auana ana?

§ 13. Pehea ka hana a Dekio ke Alii nui o Roma? Pehea ka make ana o ka poe i hoomaauia?

§ 14. No ka makau i ka eha a me ka make, haalele anei kekahi poe i ka Haku?

§ 15. I ka hoomaauia ana o ka ekalesia e Dekio, ua hoomaka ka aoao hea? Owai ka mea nana i hoomaka?

§ 16. Owai ke kahuna pule ma Karetage i Aferika ia manawa? Pehea o Kurila? O Romano? Pehea kahi keiki ma Anetioka?

§ 17. Pehea ka noho ana i ke au ia Diokelesiana?

§ 18. A lilo ke aupuni i na Alii eha, pehea ka lakou hana?

§ 19. E hai mai i ka poe kaulana i keia mokuna III.

MOKUNA IV.

KA WA O KA EMI ANA O KO NA PAGANA MALAMAKII, KA WA AHA MAI KA WA I LILO AI O KONESATINE I ALII, A. D. 306, A HIKI I KA WA O KO ROMA POPE MUA, A. D. 606.

§ 1. *No ke ano o ke aupuni o Roma i ka makahiki o ka Haku* 306.

He aupuni nui loa o Roma ia manawa, a aia no na'lii nui elua, Galerio kekahi, a o Konesatine kekahi. Eia na aina malalo o Galerio, ma ka Hikina, o Asia Uuku, Suria, Palesetina, Aferika a me Italia. Hooalii ae la o Konesatine maluna o na aina ma ke Komohana, o Sepania, a me Farani, o Geremania a me Beritania.

§ 2. *No ke ano o Galerio.*

He alii ino loa ia. Nui kona inaina i ko Iesu ekalesia. Mai ka makahiki o ka Haku 303 a hiki i ka makahiki 310, hoomaau nui ia 'i ka ekalesia ma ka hikina. Ua oleloia, aole i hoomaauia mai ka ekalesia mamua e like me keia manawa. I ka malama hookahi, make na kanaka haipule he umikumamahiku tausani! A ma Aigupita wale no, i kela makahiki, ua make hookahi haneri a me kanalima tausani haumana na Iesu. Nui ka huhu o ua alii la, aka, hoolilo mai ke Akua i kona huhu i mea e hoolea aku ai ia ia. I ke ahi hoomaau, ua lilo ka ekalesia i mea maemae.

I ka makahiki o ka Haku 310, uhau mai ke Akua ia Galerio i ka mai nui loa. A mai make ia i ka ilo oloko, nui loa ae la kona makau. Manao iho la ia, no kona hewa i ka poe Kerisetiano, kona eha nui wale, no ia mea, kauoha aku la ia i kona poe kanaka e oki loa i ko lakou pepehi ana i ka poe haipule, ae aku la ia i ko lakou hoomana ana mamuli o ko lakou makemake iho, a olelo aku

la, nana no e kukulu i na luakini no lakou. Aka, aole maha kona mai, mahuahua no a make ia me ka eha nui loa.

§ 3. *No ke alii ana o Konesatine.*

He alii maikai o Konesatine. Ma kona mau aina, noho iho la ka poe haipule me ka maluhia, a me ka pomaikai. I ka makahiki o ka Haku 311, hele aku la o Konesatine i Italia e kaua pu me Makenetio, ke alii hou ma Roma. No ka nui o ko Makenetio hooluhi ana i kanaka, ua kii aku ko Roma poe ia Konesatine e hookuu oia ia lakou mai kona lima aku. Kaua pu laua a lanakila o Konesatine, a hee o Makenetio, a haule iho la ia iloko o ka muliwai Tibera, a make ia.

§ 4. *No ka launa ana o Konesatine i na Kerisetiano.*

Eia ka mea a Konesatine i olelo aku ai i kona poe kanaka.* I kona holo ana ma ke ala a hiki aku i Roma, ua kaumaha kona naau. Makau iho la ia o lanakila mai kona enemi maluna iho ona. I ka po, pule aku ia i ke Akua o ka poe Kerisetiano, i kokua mai ia ia ia i kona kaua ana. A ao ae, ike aku la ia i kekahi mea kupanaha maluna o ke aouli. I kona manao, ua like ia me ke kea maoli, a nui ka malamalama a puni ke kea; a maluna, aia no keia palapala: "*Ma keia e lanakila'i.*"

A ike ke alii i kela mea, kanalua iho la kona naau, no ka mea, aole maopopo i kona manao ke ano. A i ka po, i kona moe ana, ua ikeia e ia o Kristo, me ke kea ma kona lima, a hai maopopo ia ia i ke ano. Hooikaika o Kristo ia ia e hana i ke kea e like me ka mea ana i ike ai ma ka lani, a e halihali aku ia mea me ia i kona hele ana e kaua pu me kona poe enemi. Pela no ke alii i hana'i a lanakila no ia. A mahope, ae aku o Konesatine

* Ua loheia keia olelo a ka waha o Konesatine; aole loa nae i maopopo ka oiaio o ka mea kupanaha, a me ka moe uhane ana i hai maalea ai i kona poe koa i nui ai ko lakou ikaika i ke kaua.—[*Na ka Mea Hooponopono.*]

a me Lukinio i ka noho maluhia ana o ka poe haipule a pau loa. A i ka huli hou ana, o Lukinio, ke Alii i ka hewa, a i kona hoomaau hou ana i ka ekalesia, ku e o Konesatine ia ia, kaua me ia a lanakila ia maluna ona.

§ 5. *No ka lilo ana o ke aupuni a pau loa ia Konesatine, a me kana hana e pono ai.*

Mahope iho o ka make ana o Lukinio, i ka makahiki o ka Haku 323, lilo ke aupuni a pau loa ma ka hikina, a me ke komohana hoi ia Konesatine. Nui kona lokomaikai i ka ekalesia. Kauoha aku la ia, alaila, pau koke ae la na heiau, a me na luakini o na akua wahahee i ka hiolo, a pau na kii a me na akua hoopunipuni i ka lukuia. Nana no i kukulu i na luakini hou, a nana no i hooponopono i na luakini kahiko o ka poe haipule. I kona au, mahuahua ae la ka poe maloko o ka ekalesia. Nui no na luakini nani, nui ka poe kahuna pule, a ua hanohano na mea a pau loa i pili i ka ekalesia.

Ua hoole ikaika o Konesatine i ka hoomana kii ana ma kona aupuni, a ua nui na mea ana i hana'i e pono ai ka ekalesia.

§ 6. *No ke ano o ka ekalesia i ke au ia Konesatine.*

I ka nana aku, he nui wale ka pomaikai o ka ekalesia ia manawa. Ua kapaia ke Alii nui, ke poo o ka ekalesia. Ua kokua nui ia mamuli o ka pono. Ua pale aku ia i ka poe ku e mai, aole lakou lanakila iki. Aole pau i ka heluia ka waiwai ana i haawi oluolu aku ai i mea e nani ai ka ekalesia, a me na kahuna pule. Ua lilo na'lii a me na luna, ka poe hanohano a me ka poe waiwai, i ohua ekalesia. Aka, no ka hewa o kanaka, ua lilo keia mau mea e pono ai i mea e poino nui ai; a ma keia wahi, ua ike kakou i ke *kumu* o kela hewa nui, o ka hoolilo ana i kekahi kahuna pule i Pope.

Mahope mai o ko Iesu hookumu ana i ekalesia nona, a hiki i ka wa o Konesatine, ua ikeia keia ekalesia e holo ana maloko o ke kai, a me ke ahi. Ua ike no ka poe

Kerisetiano i ka makani a me ka puahiohio o ka hoomaau ana. Aka, ua ku paa no lakou me he pohaku la iloko o ka moana, aole naue. I ka ike ana o ka poe ekalesia i ka halepaahao, a me ke ahi, a me ka make eha imua o lakou, nui loa ko lakou makemake a me ke aloha ia Iesu, i ko lakou Haku. Ua huli nui lakou i kana olelo. Aole molowa i kana hana. Ua haahaa ko lakou naau. Ua ikaika lakou i ka pule. Ua hooiaio lakou i ka Iesu olelo: "Iloko o ke ao nei e loaa ia oukou ka popilikia," a me ka Paulo kekahi, "me ka popilikia he nui loa, e komo ana kakou iloko o ke aupuni o ke Akua." No ia mea, ua ku paa loa lakou, a ua olioli hoi lakou i ka wa popilikia.

Aka, i ka wa i pau ai keia mau mea, aole hoomaau hou ia ka ekalesia o ka Haku; i ka wa i kokua nui ia mai ka poe Kerisetiano e ke lii nui, a me na'lii a pau; i ka wa i mahaloia ka poe haipule, alaila, emi wawe ka nani a me ka maikai o ka ekalesia. Aneane pau ka nani o ko Iesu aupuni ma ka honua. O ka haahaa o ka naau, o ka manaoio ia Iesu i ka Haku, a me ke aloha o kekahi i kekahi, aole ike nui ia o keia mau mea ma ka ekalesia. Aole manao na haumana e hoole ia lakou iho. Ua imi nui lakou i ka lakou mau mea iho. Ua malamaia ka ekalesia me he aupuni maoli la. O ke Lii ke poo ekalesia, a nui ka poe makemake e lilo i mau luna i mahaloia lakou e kanaka. Ua komo iloko o ka ekalesia na kanaka hewa he nui loa no; a nui no hoi ka poe i lilo i poe kahunapule, me ke aloha ole o ka naau. No keia mau mea, kupu iho, a ulu nui kekahi mau mea e poino ai ka ekalesia. Eia kekahi: o ka hoole ana o kekahi poe i ko Iesu Kristo Akua ana.

§ 7. *No ke kumu o keia mea ino.*

I ka makahiki o ka Haku 312, aia no ma ka ekalesia o Alekanederia ma Aigupita kekahi kahuna pule, o Ario ka inoa. Ia manawa, hoole aku la ia i ko Iesu Akua ana. A lohe ka ekalesia, nui ka hoopaapaa ana o ka

poe haumana. Hahai kekahi poe ia Ario, aka, ku e ka nui o ka ekalesia ia ia, a me kana olelo ino.

Mai ka wa o ko Iesu pii ana i ka lani a hiki i ka manawa o Ario, aole kakou i lohe i kekahi Kerisetiano e hoole ana i ko Iesu Akua ana. Aole ikeia keia hewa. O Ario no ka makua o keia hewa. He kahuna pule naauao a me ka maalea o Ario. Ua oleloia, he kanaka ikaika ia i ka hoopaapaa ana, no ia mea, nui na kanaka i punihei i keia hewa.

§ 8. *No ka mahuahua ana o keia mea ino.*

Hooikaika ae la o Ario i kona ao ana i kela mea wahahee no Iesu, a mahuahua kana poe haumana, a nui loa ka hoopaapaa ana o ka ekalesia. A lohe ke alii nui, o Konesatine, kauoha aku la ia i ka poe kahuna o na ekalesia a pau loa e hoakoakoa ma kahi hookahi, ma ke kulanakauhale o Nike. Pela lakou i hana'i i ka makahiki o ka Haku 325. Ua nui ka poe kahuna pule, a me ka poe haipule. O Konesatine, ke alii pu kekahi me lakou. Elua malama i ahaolelo ai lakou. I ko lakou noonoo ana, hoohewa lakou ia Ario, a kipaku aku ia ia mai ka ekalesia aku: aka, aole pio keia ino. Mai kela manawa mai a hiki loa mai i keia wa e noho nei kakou, nui no ka poe haumana na Ario.

§ 9. *No ka make ana o Konesatine.*

I ka makahiki o ka Haku 337, make ae la ke Alii o Konesatine. I kona wa mai, ua bapetizoia ia e Eusebio, kona kahuna aloha. Aole akaka lea ke ano o Konesatine. Ua maopopo kekahi. He alii naauao no ia, a me ka lokomaikai. Ua hoohanohano no ia i ka ekalesia, a me ke aupuni, aka, o kona ano imua i ke alo o ke Akua, aole akaka, he haipule io paha, aole paha. O ke Akua wale no ka i ike.

I ka wa o kona make ana, nui na mea e poino ai ka ekalesia. Ku e ka poe ma ka ekalesia kekahi i kekahi. Nui ka poe hookiekie ma ko lakou manao

iho, a nui no ka poe hewa e ae, nolaila ka poino o ka ekalesia.

Ua imi paha o Konesatine i na mea e pono ai ke aupuni o ka Haku. Aka, aole paha ia i ike i ke ano o ia aupuni. Eia ka Iesu olelo: "Aole no keia ao ko'u aupuni." Manao ke Alii, e huipu i ka ekalesia o ka Haku me ke aupuni maoli. Oia kona hewa, a ua ino loa ka hua o keia hana ana. Pono ka poe heluhelu i keia mooolelo no ka ekalesia o Iesu, e noonoo i keia kuhihewa ana o Konesatine, no ka mea e ike koke auanei kakou i ka mahuahua ana o keia hewa a nui loa ia.

§ 10. *No ke Alii hou, a me ke ano o ka ekalesia i kona manawa.*

I ka make ana o Konesatine, maheleia ke aupuni, a lilo ia i kana mau keiki a ekolu. Aole liuliu ko lakou noho ana. Kaua lakou, a make elua, alaila, lilo ke aupuni ia Konesetio. Hahai ke alii hou mamuli o ka manao o Ario, no ia mea, hoomaauia mai ka ekalesia a hiki i kona make ana i ka makahiki o ka Haku 361.

§ 11. *No ka poe Moneka.*

I ka makahiki o ka Haku 356, make aku la o Anetone, ka mea i kapaia he *Moneka*, oia no ka makua o ka poe i kapaia na moneka, he poe kaulana loa i kekahi mau haneri makahiki.

Mamua, ua haalele kekahi poe, i ko lakou wahi i noho ai, a me ko lakou poe hoahanau, a noho liuliu ma kahi mehameha. Aka, aole hana kela poe e like me Anetone. He kanaka ui oia no Alekanederia. I kona komo ana, i kekahi la, iloko o ka luakini, ua lohe ia i ka Iesu olelo i kekahi kanaka, i oleloia ma Mareko 10:21. "E kuai lilo aku i kou waiwai a pau, a e haawi wale aku hoi i ka poe ilihune." Manao iho la ia, ua pili ua olelo nei ia ia, nolaila, haawi aku la ia i kana waiwai a pau, haalele i kona poe hoahanau a me na makamaka, a noho ma kahi mehameha, a iwaena o na ilina. A mahope mai, hele hou

oia i ekolu la hele ana, iloko o ka nahelehele, ma ka hikina o Nile, a loaa ia ia kahi mehameha loa, malaila oia i noho ai.

Aole liuliu a nui ka poe i hahai mamuli ona. Ua hooloihiia mai kona mau makahiki a hookahi haneri ia a me kumamalima, a ike oia he lehulehu na moneka, alaila, make aku la ia. Mahope mai, mahuahua loa keia poe ma kahi one o Lubia, maluna o na pohaku o Tebesa, a ma na kulanakauhale ma ka muliwai o Nile. I keia manawa e noho nei kakou, ua ikeia e ka poe hele makaikai, na koena o na hale mehameha a ka poe moneka i kukulu ai. Aia ma ka hema o Alekenederia he kanalima paha.

O Hilariona kekahi, he kanaka ui o Suria, makemake ia i keia aoao hou. Ua kukulu oia i kona wahi e noho mehameha ai, ma kekahi one mawaena o ke kai a me ka nahelehele, kokoke i Gaza. Malaila oia i noho ai me ka hookeai pinepine ana i na makahiki he kanaha kumamawalu, a no kona noho ana pela, ua mahuahua hou keia hewa ma Palesetina.

Ma ke komohana, ua kukulu o Maretina o Toura i kekahi hale mehameha, a ma o na la, ua hookomoia ua hewa la iloko o Farani. No ka mahuahua ana o kana poe haumana, ua oleloia, ua hele i kona luakupapau, i ka wa i kanuia oia, elua tausani moneka. A pela no ma na aina e he nui wale.

Aole na kane wale no ka i noho mare ole, pela. Na wahine kekahi i haalele i ko lakou mau makua, i na hoahanau a me na makamaka a noho mare ole, a ua kapaia lakou na *Nuna.* Ua kukulu ia na hale no ua poe wahine la, a ua kapaia ka hale *nuna* he *Nunere,* kahi e noho paa ai, kahi e make ai hoi ka poe Nuna i hookomoia ilaila.

He poe mahalo nui ia ka poe moneka, ia manawa. Ua haawi kekahi poe waiwai i ka lakou waiwai he nui loa, i mea e malamaia'i keia poe; a ua lilo no kekahi poe alii a me kekahi kanaka waiwai i moneka.

Ua manaoia, ua maikai no kekahi poe moneka, aka o ka nui o lakou, aole paha maikai ko lakou noho ana, ua hana hewa malu lakou.

Hookahi mea maikai a keia poe i hana'i, i mea e pono ai ko ke ao nei. I ka wa pouli loa, i ka wa a ka poe naaupo i manao ai e luku loa i ka palapala a pau loa, ua malama pono ka poe moneka i ka palapala nui loa ma ko lakou wahi i noho ai.

Mai ia manawa mai, nui ke ano o ka poe moneka. I kekahi manawa, ua maikai iki ko lakou noho ana: a i kekahi manawa, ua ino loa. I kekahi manawa, ua noho mehameha, a i kekahi manawa hoi, ua noho pu lakou me na'lii, a ua lilo lakou i mau luna.

Mai ka makahiki 1200 a hiki i ka makahiki 1300, ua maheleia ka poe moneka i eha aoao: o ka aoao o Dominika, ka aoao Feraniseka, ka aoao Karemela, a me ka aoao o Sana Augusetine. O keia mau aoao o Dominika a me Feraniseka, ua ikaika loa lakou mamuli o ka pope a hooalii lakou maluna o ko Europa a pau.

§ 12. *No ka hoomaau ana o Konesetio i ka ekalesia.*

Mai ka makahiki o ka Haku 337, a hiki i ka makahiki 361, ua alii o Konesetio maluna o ka aina. I keia manawa loihi, ae aku ke alii mamuli o ka manao o ka poe Ariano, a ua hoomaau pinepine ia ka poe i manao i ko Iesu Akua ana. Ua kipaku pinepine ia ka poe kahuna pule, a ua hoowahawahaia ka poe haumana io na Iesu.

Ke ano o ka ekalesia ia wa, aole pono nui ia. Eia kekahi hewa, aole manao nui ia ka ke Akua olelo. Ua huli nui na kanaka i ka olelo o na makua ekalesia, a me ka manao i holo ma na ahaolelo. Ua kiekie ka manao o na kahuna pule, ua lilo lakou i poe imi waiwai a me ka hanohano, nolaila, aole oluolu ke Akua i kona ekalesia.

§ 13. *No ke Alii ana o Iuliana.*

A make ke Alii nui o Konesetio, huli ke aupuni ia

Iuliana A. D. 361. I kona wa opiopio, ua aoia i ka olelo a ke Akua, aka, aole makemake ia malaila. Haalele koke, a huli hou i kona mau akua hoopunipuni, kukulu ia i na luakini no kona mau akua, a hoonani ia i na kahuna wahahee. Ku e ia i ka Iesu poe haumana, papa aku la ia ia lakou, aole ao hou aku i kanaka naaupo. Nui kona inaina ia Iesu a me kana poe haumana.

Ia manawa, manao o Iuliana e kukulu hou i ka luakini ma Ierusalema. No kona hoowahawaha ana i keia olelo a Iesu; "E pau ia i ka hoohioloia, aole e koe kekahi pohaku e kau ana maluna o kekahi." Mataio 24 : 2. Kii aku ia i na Iudaio ma kona aupuni e hele i Ierusalema, a hoomaka ia i kela hana. Aka, nui ko ke Akua huhu mai ia ia, no ia mea, hoopukaia mai ke ahi noloko mai o ka lepo, a make loa ka poe e eli ana. A mahope iho, i ke kaua ana o ua alii la me ka poe Peresia, ua oia oia i ka ihe, a nawaliwali ke Alii, hoopiha ia i kona mau lima i kona koko iho a hoolei iluna me ka i ana ae, "Ua lanakila oe, e ka mea no Galilaia," a make ia.

§ 14. *No ke kahuna pule ma Roma.*

Ia manawa, mahuahua ka haaheo o ke kahuna pule nui ma Roma. Hookiekie ia ia ia iho maluna o kona poe hoahanau ma na aina e. Lilo ia i kahuna waiwai. Maikai ka luakini ona. Nui loa kana poe kauwa, a ua nani loa kona kapa. I ka ike ana o ke alii kiaaina ma Roma i ka hanohano o ke kahuna nui, i iho la ia, "E hoolilo ae ia'u i Bihopa no Roma, a owau no kekahi e huli i Kerisetiano."

§ 15. *No ka ulu ana o ka maikai i ka launa ana o Ioviana ma.*

Make o Iuliana A. D. 363. Lilo ke aupuni ia Ioviana. Ma ka waha, malama oia i ka pono. Kokua ia mamuli o ka poe Kerisetiano, a ku e ia i ka poe pagana. Aole ia i malama i ka pono ma ka naau. I kona wa i ona ai, ua make ia, A. D. 364. Mahope iho, lilo ke aupu-

ni ia Valeno. Nui ka poe haipule io i make ia ia. A i kona make ana, lilo ke aupuni ia Geratiano, a haawi aku la ia i ka hapa o kona aupuni ia Teodokio. Kokua laua mamuli o ka poe haipule. A no ka manao ikaika loa o Teodokio, a no ka ikaika o kana hana ana, mai pio ka poe pagana, a paa loa ka ekalesia.

§ 16. *No ka poe Pelagiano.*

O Pelagio ka inoa o ka makua o keia poe. Aia no kona wahi i noho ai ma Beritania, A. D. 404. Hoole ia i ka hewa o kanaka ma ka hanau ana. Hoole ia i ko na kanaka hemahema, ke haawi ole ia mai ka Uhane Hemolele. Ao aku la hoi o Pelagio i keia, "O ka na kanaka mau hana maikai, he mau mea ia e ola'i lakou."

Kokoke elemakule o Pelagio i kona hoomaka ana e ao aku i keia mau mea. Ma Roma kona ao mua ana, aka, no ke ku e ana o ko laila poe, ua hele aku ia i Karetage i Aferika, a malaila ua ao nui aku oia. He kanaka noho malie o Pelagio, a ua maalea no hoi, nolaila, lehulehu na kanaka naaupo, a me na kamalii i hahai mamuli ona. Ua kokuaia mai o Pelagio e kekahi moneka no Irelani o Kelesetio kona inoa.

I kekahi manawa, nui ka poe i hahai mamuli o Pelagio. Aka, ua haawi mai ke Akua i kekahi kahuna pule kaulana, o Augusetine ka inoa, e ku e me ka ikaika i keia hewa hou. He kahu ekalesia o Hipo ma Aferika, o Augusetine. Ua hoakaka lea oia i ka oiaio ole o ka aoao hou o Pelagio, a me ka ku e ana i ka olelo a ke Akua, a me ka hoowahawaha ana i ke kea o Kristo. Nui ka hoopaapaa ana iloko o ka ekalesia. Akoakoa pinepine ae la na Ahaolelo e imi i ka oiaio a me ka ole o ka aoao o Palagio ma. A. D. 412, ua hoahewaia o Kelesetio, a A. D. 420, a mahope iho ua hoahewaia o Pelagio a me kona aoao e ka Bihopa nui a me ke 'lii a me na Ahaolelo. A ua papaia ua kahuna nei, aole e ao hou aku i kona aoao. Aole nae i pio loa ia hewa.

§ 17. *No ka luku ana i ke kulanakauhale nui o Roma.*

I ka make ana o Teodokio, A. D. 395, lilo ke aupuni i kana mau keiki elua, ia Arekadio a me Honorio. Noho alii, ma ka Hikina, o Arekadio, ma Konesetanito, a noho alii no hoi, ma ke Komohana, o Honorio ma Ravena.

Ia manawa, nawaliwali ke aupuni, a nui ka poe enemi a puni ka aina. I ka nana aku, maikai loa ke kulanakauhale o Roma. Ua mahalo nui ia. Ua oleloia, 1,200,000 kanaka malaila. He kanalima tausani hale. Ua nani loa kekahi mau hale. O kahi kuai, o kahi holo lio, a me kanaka, na luakini nani, na punawai, na lanai maikai, a me na ululaau, oia na mea e maikai nui ai ke kulanakauhale i ka nana aku.

Aka, aole ikaika ko keia kulanakauhale e like me ka wa mamua. No ko lakou hahai ana mamuli o na mea lealea, ua emi ko lakou ikaika ma ke kaua; aole makau ko lakou poe enemi ia lakou, a i ke kaua ana, lanakila ko lakou poe enemi. He mau Alii maikai ole o Arekadio a me Honorio. Aole naauao, aole akamai i ka malama ana i ke aupuni, aole ikaika i ka hana; pau pu laua a me ko laua poe kanaka i ka imi ana i na mea e lealea ai ke kino, nolaila ka nawaliwali o ia kulanakauhale.

Ia manawa, A. D. 408, hele mai la o Alarika, ke Alii nui o ka poe Gota, i ka ipuka o Roma me ka manao e luku mai i ua kulanakauhale la. He poe naaupo loa, a he poe hihiu hae no hoi ka poe Gota. Nui ka makau o ko Roma poe kanaka ia Alarika, no ia mea, noi aku lakou ia ia e haalele i ko lakou aina, a haawi lakou ia ia i ke dala, a me ke gula, a me ka waiwai e, he nui loa: alaila, haalele ua alii la, a hoi i kona aina. A pau ka poe Gota i ka haalele, aole hoomakaukau ka poe Roma ia lakou iho e ku e i ko lakou poe enemi. Hahai hou lakou mamuli o na mea lealea e like me ka lakou hana mamua.

Aka, aole liuliu ko lakou wa maluhia. Hele hou mai la o Alarika, A. D. 410, i Roma, a komo malu iloko o ke

kulanakauhale, me kona poe koa he lehulehu, a lilo ke kulanakauhale nona, e ono la ka lalau ana o lakou i ka waiwai, ka hoohiolo ana i na hale nani, a me ka pepehi wale ana i na kamaaina he nui wale. No ka nui o ka poe i pepehiia, ua kahe nui ke koko ma na alanui: a, ua hoopauia na hale maikai he nui wale. A mahope iho, nui ka popilikia o na aina malalo iho o ko Roma poe. Ulu koke ka hewa ma ia aina aku, a ia aina aku.

§ 18. *No ka hoolaha ana i ka olelo a ka Haku ia manawa.*

Ia manawa, A. D. 432, komo ae la ka olelo a ke Akua iloko o Irelani. Ua hele ilaila kekahi kahuna no Sekotia mai, o Paterika ka inoa. A hiki ia ilaila, hai aku la ia i ka olelo maikai a Iesu, a i ka huli ana o na kanaka he nui loa, kukulu ia i na ekalesia. No ka ikaika o Paterika ma ka hana, ua kapaia oia "O ka Lunaolelo o ko Irelani," a "O ka Makua o ka ekalesia Irelani." I kona wa elemakule, ua make ia A. D. 493. O kona mau makahiki 120.

I ka makahiki o ka Haku 496, ua lilo o Kelovisa ke Lii nui o Farani i haumana na Iesu, a ua bapetizoia oia a me na koa ona ekolu tausani, a ua hookomoia lakou iloko o ka ekalesia.

Mamua, ua huli ma ka pono kekahi poe ma Farani. O Kelotileda ka wahine a ke'lii kekaki. Ua hooikaika pinepine ke'lii wahine e hoohuli ae i kana kane ma ko Iesu aoao, aole nae i lohe koke ke'lii. Ua oleloia, menei ko ke'lii lilo ana i Kerisetiano. I kona hele ana i ke kaua i kekahi manawa, aneane e lanakila mai kona poe enemi maluna ona. A ike ke'lii i kona pilikia, ua noi ikaika aku ia ia Kristo e kokua mai ia ia, a hoohiki aku ia e lilo koke i haumana nana ke hoolanakila mai ke Akua ia ia maluna o kona poe enemi. Ua lanakila no ke'lii, no ia mea, ua haawi ia ia ia iho e bapetizoia. Aole nae i akaka lea kona haipule io ana, aka, ua kokua

nui ia mamuli o ka pono, a nui ka poe i lilo i Kerisetiano ma Farani.

I ka makahiki o ka Haku 597, ua hoouna aku o Geregori ka Nui, ka bihopa o Roma ia Ausetina a me na moneka he kanaha pu me ia i Enelani e hoohuli i kolaila poe ma ka pono.

Ua manaoia, ua lohe ko Enelani poe i ka olelo a ka Haku mamua loa, i ka manawa o Paulo ma, a ua lilo kekahi poe i poe Kerisetiano. Aka, nui no ka pouli i koe a hiki mai i ka wa o Ausetina. Nui ka poe hoomanakii. Hoomana kolaila poe i ka la, a me ka mahina, a me na kii i kapaia o Tute, o Wodina, o Tora, o Feriga, a me Saretura. No keia mau akua oiaio ole, ka inoa o na la ma ka hebedoma o ko Enelani poe, o Sunede, Monede, Tusede, Wenede, Tarede, Feraide, Satude.

Aka, no ka ikaika o ka Ausetina hana ana, ua hooauheeia ka pouli, a huli nui na kanaka. O ke'lii nui kekahi i huli mai, a kokoke lilo ka aina i aina malamalama, aole nae he malamalama nui.

§ 19. *No ka lilo ana o ke kahuna pule ma Roma i pope.*

I ka makahiki o ka Haku 588, ua loaa ia Ioane, ke kahuna pule ma Konesetanito, ka inoa "*o ka Bihopa o na ekalesia a pau.* No kona manao kiekie keia inoa. Ua huhu o Geregori ka Nui, ke kahuna o Roma ia ia no kona haaheo. Aka i ka make ana o Geregori, lilo o Bonifake III. i kahuna, hele koke ia i ke'lii ia Poka, (he Emeperora hewa) a noi aku ia ia e kaili wale i ua inoa hookiekie loa o ka Bihopa ma Konesetanito a e haawi ae hoi ia ia, ia Bonifake III. Ae mai la no ia, a hoole aku la oia i ka oi ana o ka bihopa ma Konesetanito. Kauoha ae la oia penei "O ka Ekalesia Roma oia ke *poo* o na Ekalesia e ae a pau." Oia ke kumu o ka pope *Katolika Roma.* Ai la ihea keia poo hookiekie i ka wa i kukuluia'i ka ekalesia ma Ierusalema, ma Samaria, ma Anetioka,

a ma Konesetanito? Akahi no a loheia a hala na makahiki elima haneri a keu!

§ 20. *No ka poe kaulana ia mokuna.*

Ua nui ka poe kaulana ia mokuna, aole pau koke i ka heluia. Eia kekahi.

1. *Donato*, ka bihopa o Numidia.

2. *Eusebio*, ka bihopa o Kaisareia. Ua kakau oia i ka mooolelo ekalesia, a me ka mooolelo no Konesatine.

3. O *Ario*, he kahuna o ka ekalesia ma Alekanederia. Ka makua ia o ka poe Ariano.

4. O *Atanasio*, he kahuna pule kaulana ia ma Alekanederia. Ua ikaika kona ku e ana ia Ario.

5. *Anetone*, ka makua o ka poe moneka.

6. O *Basila*, ka bihopa o Kaisareia, ua kaulana no kona ikaika ma ka olelo a ke Akua, a ma ka hana maikai ana.

7. O *Hilari*, he bihopa maikai no Farani.

8. O *Ameberose* no Milana. He bihopa ia. Ua kaulana no kona naauao a me ka maikai.

9. O *Ierome* no Hunegari. Ua lilo ia i moneka. Ua naauao loa, a ua kaulana no kona hoolilo ana i ka olelo a ke Akua i ka olelo Roma.

10. O *Augusetine*, he bihopa kaulana ia, ma Aferika. I kona wa kamalii, he mea e kona kolohe, a me ka hewa. Aka i kona huli ana ma ka pono, nui loa kona aloha, a ua ikaika loa ia ma ka Iesu hana.

11. O *Kerisotoma*, ka bihopa no Anetioka, ua akamai loa ia ma ka ke Akua hana. Aole nui na kahuna e like me ia.

12. O *Pelagio*, no Beritania.

NA NIELE NO KA MOKUA IV.

§ 1. Heaha ke ano o ke aupuni o Roma A. D. 306? Ehia Alii nui? Owai? Owai? Owai ka i noho ma ka Hikina? O na aina hea malalo iho ona? Owai ke Alii ma ke Komohana? O na aina hea malalo iho ona?

§ 2. Pehea ke ano o Galerio? Ehia kanaka i make ia ia i ka

malama hookahi? Ehia i make ma Aigupita i ka makahiki hookahi? Hoolilo ke Akua i ko ke Alii huhu i mea aha? Pehea la ka ekalesia ia pilikia ana? U'ahaia ke Alii o Galerio A. D. 310? Pehea kona manao i kona wa pilikia loa?

§ 3. Pehea o Konesatine? No keaha la i hele ai o Konesatine i Italia? I kona kaua ana me Makenetio, pehea?

§ 4. Heaha ka Konesatine olelo i kona hele ana i ke kaua? Ua maopopo anei ka oiaio o kana? Pehea ka manao o na'lii i ka hoomaau ana i na Kerisetiano? Pehea Lukinio? Pehea hoi o Konesatine ia ia?

§ 5. A lilo ke aupuni a pau ia Konesatine pehea aku la ia? Pehea ia i ka malama-kii?

§ 6. Pehea ko Konesatine kokua ana? Pehea na lii a me na luna ia wa? Lilo ae la na mea i ulu ai i mea aha? Mai ka wa o Iesu a hiki i ka wa o Konesatine pehea na Kerisetiano? E hai nui mai. A okiia ka hoomaau ana pehea la ka ekalesia? E hai nui mai. Pehea kanaka mawaho? Ulu na mea aha?

§ 7. O wai ke kumu o kekahi hewa nui ia manawa. Pehea kona? Pehea na ohua ekalesia ia hewa?

§ 8. Pehea ke'lii? Mahea kahi i ahaolelo ai ka Ekalesia? Heaha ka manao holo no Ario? Pehea ae la ia hewa?

§ 9. I ka makahiki hea i make ai o Konesatine? I ka wa mai, pehea ia? Ua maopopo anei kona paulele ana ia Iesu?

§ 10. A make o Konesatine, pehea ke aupuni? Heaha ke ano o Konesetio?

§ 11. Pehea aku la o Anetone ka moneka? Pehea na kanaka ia ia? Mahea la i noho ai ka poe i hahai mamuli ona? He aha na Nuna? Pehea ko lakou noho ana? Heaha ke ano o kekahi poe moneka? Pehea ka nui? Heaha kekahi hana maikai a ka poe moneka? Pehea ko lakou noho ana? Pehea ke ku okoa ana o na aoao o lakou i ke Keneturi XIII? Owai ko lakou poe ikaika mamuli o ka pope.

§ 12. A, A. D. 337–361 owai ke'lii nui o Roma? Pehea ia i ka poe *Ariano?* a i ka poe ku e ia lakou? Pehea ka manao o kanaka i na makua ekalesia?

§ 13. Pehea la o Iuliana i kona wa opiopio? Mahope mai, pehea ia? Pehea kona manao ia Iesu a me kana mau haumana? Heaha ka hana nui ana i hoomaka ai? Heaha ka me i hiki ole ai ia ia? Pehea kona make ana?

§ 14. Pehea ke ano o ka Bihopa ma Roma A. D. 363? Pehea ke Kiaaina i kona nana ana i ka hanohano o ka Bihopa?

§ 15. Owai ko Iuliana panihakahaka? Pehea ae la o Ioviana? Pehea hoi o Teodotio?

§ 16. Nohea na Pelagiano? Ma ka aina hea i noho ai o Pelagio? Hoole ae la ia i keaha? Ao aku la ia i keaha? Pehea ka poe lohe i kana? Owai ke kahunapule kaulana i ku e ikaika i ko Pelagio hewa? Pehea ka ekalesia? Pehea na ahaolelo? Ua'haia o Kelesetio laua o Pelagio, a me kona aoao?

§ 17. A make ke'lii o Teodotio, lilo ae la ke aupuni ia wai? Mahea kahi i noho ai o Arekadio? Mahea hoi o Honorio? Pehea ke aupuni ia manawa A. D. 395? Pehea ke kulanakauhale o Roma, i ka nana aku? Ehia ka poe oloko i ka oleloia? Heaha ko loko mea nani? Pehea kanaka? Pehea na'lii? Owai ka poe enemi i lele mai me ka manao e luku i keia kulanakauhale nani? Heaha ke ano o ka poe Gota? O keaha i hana 'i o ko Roma e pakele ai? A hoi aku o Alarika ma, pehea ko Roma? I ka hoi ana mai o Alarika ma, pehea?

§ 18. I ka wa hea i komo ai ka olelo a ke Akua iloko o Irelani? Owai ke kahuna i hoolaha i ka pono malaila A. D. 432? Heaha ka hua oia hana? Pehea ko Farani poe A. D. 496? I ka wa hea i lohe ai ko Enelani i ka euanelio? Owai ka i hoounaia ilaila e ka Bihopa nui ma Roma? Pehea ko Enelani i ka wa o Paulo ma? Pehea ko laila noho ana i ka wa o Ausetina ma? Owai na inoa o ko lakou mau akua wahahee? O keaha ka hua o ka Ausetina hana misionari ana malaila?

§ 19. Owai na mea kaulana i keia mokuna IV?

MOKUNA V.

KA WA O KA ULU ANA O KO MAHOMETA HEWA, KA WA ALIMA, MAI KA WA O KA POPE MUA, A.D. 606, A HIKI I KA HUI ANA O KO NA AINA E KAUA I KA POE IKE OLE I KA MESIA, A.D. 1095,

§ 1. *No ka pope Roma mua.*

O ka hoolilo ana'e i ke Kahuna pule o Roma i pope e like me ka mea i hoikeia ma ka mokuna IV, § 19, he mea nui ia iloko o ka mooolelo ekalesia, no ka mea i ka mahuahua ana'e o ka *mana pope*, i na makahiki hookahi tausani, ua oi aku ka ikaika mamua o ko keia alii kela alii o ka honua. O ko Anikristo mana ia, i ka manao o na kanaka heluhelu mooolelo.

Elima haneri makahiki ka mahuahua ana o ka ikaika o ka ekalesia Roma. I ka wa o Konesatine, ua hooliloia mai e ke lii na bihopa o Roma, a me Anetioka, a me Alekanederia, a me Konesetanito i mau luna o ko lakou poe hoahanau. Mahope mai, ua emi ka ikaika o lakou, ko Roma bihopa ka i emi ole. Mahuahua wale no kona, a hiki i ka makahiki o ka Haku 606, alaila, ua loaa ia Bonifake III., kona makemake o ka inoa "*Bihopa nui o na ekalesia a pau.*" Aole nae na ekalesia a pau i koho ia ia pela. Aole loa hoi lakou i hoolilo ia ia i bihopa nui no lakou a pau. Aole hoi o Iesu, aka o ke'lii hewa ma Roma i haawi i ua inoa la i oluolu ai ia. Ua lawe wale oia a me ka poe panihakahaka i ka mana a me ka hooalii ana maluna o lakou.

Oia ka makahiki i hookumuia'i keia hewa. Aka, oia ka hoomaka ana o kona wa opiopio no. Mai ia manawa mai, mahuahua mau ia, a hoolaha nui ia ma na aina e, a lilo ka pope i mea nui me he Alii maoli la, a aneane i pau ko ka honua i ke kulou ilalo imua ona! Aole no

ke Akua keia mea. I ko ke Akua manao i kona poe kahuna pule, aole pono ke hookiekie kekahi ia ia iho maluna o kona poe hoahanau. No ka haaheo, makemake kekahi kahuna e lilo ia i alii maluna o na kahuna a pau loa. Ae mai ke Alii nui o Roma i kona makemake, a nolaila *ka pope!* nolaila ka mea e poino ai ka ekalesia mai kela wa mai a hiki loa mai i keia wa.

Ua hoakaka e ia mai no nae ma ka olelo a ke Akua, ka hiki ana mai o keia aoao ino. O Daniela kekahi mea nana i wanana i ka hoohiolo ana, a me ka mahele ana i ke aupuni o Roma i na aupuni he umi. Ua hookoia keia olelo i ka makahiki o ka Haku 476. Ua hoohalikeia keia mau aupuni me na pepeiaohao he umi. Daniela 7 : 24. "A e ku mai ana, he pepeiaohao e, mahope o lakou, aole like ia me ka mea mua." Oia ka pope. I mai o Daniela 7 : 25, "A e olelo ia i na mea nui ku e i ka Mea Kiekie, a e hookaumaha aku ia i ka poe haipule o ka Mea Kiekie loa, a e manao no hoi ia e hookahuli i na manawa, a me na kanawai." Nani ka pili ana o keia i ka pope o Roma! Na Paulo kekahi i hoakaka i "ua hewa la," 2 Tesalonike 2 : 4 ; "O ka mea e ku e ana, a e hookiekie ana ia ia iho maluna o na mea a pau i kapaia he Akua, a me ka mea i hoomanaia ; oia hoi, me he akua la e noho ana iloko o ka luakini o ke Akua, e hoike ana ia ia iho, oia ke Akua." Na Ioane kekahi, Hoikeana 13 : 6, i hoakaka, ma ke ano o ka holoholona, i ua mea ino la. "Hooaka ae la oia i kona waha e hoomainoino i ke Akua, e hoomainoino i kona inoa, a me kona halelewa, a me ka poe e noho la ma ka lani." Ma ka mokuna 17, ua hoakaka hou mai o Ioane i ua mea la, ma ke ano o ka wahine kamahao, aia ma kona lae, ua palapalaia penei: "KA MEA HUNA, BABULONA NUI, KA MAKUNAHINE O NA WAHINE HOOKAMAKAMA, A ME NA MEA HOOPAILUA O KA HONUA NEI." A ua ike o Ioane ia ia, "ua ona i ke koko o ka poe haipule, a me ke koko o ka poe hoike aku ia Iesu." E ike auanei ka poe heluhelu i keia mooo-

lelo ekalesia i ka pili ana o keia mau mea i ka ekalesia Katolika Roma.

§ 2. *No na mea i hoomau ma kela noho ana.*

Ua manaoia ekolu mea i hoonui ai i ka ino o ka ka pope hana ana ia manawa. O ka naaupo o kanaka, o kekahi ia: o ko lakou makau wale, oia ka lua; a o ka hewa loa o kanaka, oia ke kolu.

1. O ka nui loa o ka naaupo ia manawa. Aole hiki i ka poe makaainana ke heluhelu. Aole palapala i paiia ia manawa. Aole naauao ka poe kahunapule, aole lakou akamai i ka heluhelu ana, aole lakou i hai maopopo aku i ka Iesu olelo. Hookahi poe naauao, o ka poe moneka, aka, ua noho mehameha ka nui o lakou, no ia mea, aole hoolahaia ka naauao. No keia naaupo o kanaka, ua makaukau lakou e hahai mamuli o ka wahahee a ka pope i ao aku ai.

2. Eia kekahi: *o ka makau wale.* Mamua, maikai wale ka malama ana i ke Akua. Ma ka pule, ma ka himeni ana, a me ka heluhelu ana, a ma ka lohe ana i ka Iesu olelo, ua maikai wale no. Aka, i ka mua o ke Keneturi VII. nalo ae la keia mau mea maikai, a ua lilo na kahunapule, a me kanaka i poe malama kii, a me na iwi kanaka, a me na mea lapuwale e ae he nui loa. He poe makau wale lakou. Olioli ka poe pope i ka makau wale o kanaka a me ko lakou makaukau e hahai mamuli o na mea lapuwale, a hoolilo lakou i keia i mea e kukuluia'i ko lakou ekalesia.

3. Eia kekahi: *O ka nui loa o ka hewa o ko ke ao nei ia manawa.* Kakaikahi wale no ka poe haipule io, a ua noho lakou ma kahi loihi aku mai Roma aku. Aole haawi nui mai ke Akua i ka Uhane Hemolele; no ia mea, aole nui ka huli hou ana o kanaka i ka pono. Ua ku paa lakou ma ka palaka, a me ka paakiki o ka naau, a ua hana hewa ka nui o kanaka ia manawa. No ia mea, ua makaukau kanaka e ae aku mamuli o ka ka pope. Aohe mea e

ae i kokua mamuli o keia aoao, e like me ka hewa, a me ke kolohe maoli o kanaka.

§ 3. *No kekahi mau mea a ka pope i hana'i e mahuahua'i kona mana.*

1. Papa ae la ka pope i na kanaka, aole lakou e heluhelu i ka olelo a ke Akua. Ia manawa, aole ikeia ka palapala i paiia, o ka palapala lima wale no ka i ikeia. He nui ke kumu kuai i ka Baibala hookahi, e like paha me ke kuai ana i ka hale. Nolaila, he nui no ka naaupo o na kanaka maoli, ka poe makaainana. Oluolu ka pope a me na kahuna i keia naaupo ana. Aole lakou hoolaha i ka olelo a ke Akua, aka, ua ao aku lakou i na manao kahiko o kanaka, a me na olelo paa a na ahaolelo kahuna me na olelo a lakou iho i kakau hoopunipuni ai, me he mau kauoha la a ke Akua. No ia mea, ua haaleleia'e ka Baibala, ua paniia kona waha, aole i lohe pono ia kona leo, a maluna iho o na manao kanaka ua kukuluia'i ke aupuni hou o ka pope.

2. Hooikaika ia ma kona makemake e hoohaumana i ko na aina a pau loa. Hele aku la kana mau kauwa ia aina aku ia aina aku e bapetizo i ka poe naaupo i lilo lakou i kanaka nona. A i ko lakou hoole ana, aole huli mamuli o kana, kaua aku ka ka pope poe kauwa me lakou, a lanakila. Pela i nui loa ai ka poe i lilo i kauwa nana. Ua ikaika loa ka poe misionari a ka pope i hoouna aku ai i na aina naaupo e kukulu i ka ekalesia o Roma. Ua ao aku lakou i keia mau lahuikanaka, e kapa ae i ka pope, i ko lakou *makua*, a e kulou ilalo ka maka imua ona me he akua la ma ka honua. Nui ka poe i huli kino mai, no ka makau o pepehiia i ka pahi kaua a me ka ihe. Pela ko Pomerania, ko Perusia poe kahiko; ko Selavonia mawaena o na muliwai o Derave a me Danube, a me ko Finelani.

3. Hoopiha ka pope i na luakini ona i na kii, a ae aku ia i ka na kanaka pule ana mamuli o lakou. I ka wa

kokoke i ka make ana o Konesatine, ua hookomo iki ia na kii iloko o na luakini o Iehova. Nui ka poe hoole aku me ka manao ikaika, aka mahuahua no ka makemake o kanaka i keia hewa hou. A ike ka poe pope i ka manao o ka poe naaupo, olioli nui lakou, a ae koke mai la i ka hoonui ana i na kii iloko o na luakini a pau. He hewa nui keia, he mea ia i emi ai ka makemake o kanaka i na mea i kauohaia mai ma ka olelo a ke Akua: oia kekahi mea i kukuluia 'i ka ekalesia o Roma.

4. Ae mai la ka pope i ka lilo ana o kanaka he nui loa i *moneka*, i noho kaawale lakou ma na ana, a ma na lua, a ma ka nahelehele me ka hana ole. He poe kauwa lakou na ka pope. Ua hoakakaia mamua ma ka Mokuna IV., § 11, ka hoomaka ana o keia hewa. Aia no keia poe ma ka aoao o ka pope. He poe kauwa ikaika loa lakou ma kana hana. Ua ae koke aku lakou i na manao a pau loa ona, a hoohewa aku la lakou i na mea i olelo ae he naauao ole, a he maikai ole paha ko ka pope.

5. Ae mai la no hoi ka pope i ko na kanaka imi ana i na iwi o ka poe lunaolelo, a me ka poe haipule; ae mai no ia i ko lakou imi ana i ke kea maoli o Iesu, a me ia mea aku ia mea aku; a ae mai la no ka pope i ko lakou kuai ana i keia mau mea i mea e hoomanaia e kanaka. Ua pau ka aina o Iudaia i ka imiia; a ina loaa mai i kekahi na iwi kahiko, he iwi kanaka paha, he iwi holoholona paha, lawe aku ia i keia i Roma, a kuai aku no na dala he nui loa. Ua mahuahua ka makemake o kanaka i keia mau mea a nui loa ia. Ua eliia na halekupapau o na lunaolelo a me na kanaka i pepehiia no ko lakou aloha i ka Haku, a ua laweia na iwi he nui wale i Italia, a kuaiia'ku. Ua hoikeia na kapa komo i oleloia ke kapa ia a Iesu i komo ai i kona wa kamalii. Ua hoikeia kekahi mau apana laau, a ua oleloia, he apana laau ia o ko Iesu kea. Ua hoikeia kekahi ihe, a ua oleloia, eia ka mea i oia'i o kona aoao. A ua hoikeia na omole liilii me ka

waiu iloko olaila, a o ke koko kekahi, a ua oleloia, he waiu kela no ka makuwahine o Iesu a he koko keia o ke Keiki a ke Akua.

Aole liuliu a hoomana ae la na kanaka i na uhane o ka poe i make. A ike ka pope i ka makemake o kanaka e hoomana i keia mau mea, kauoha ia ia lakou, aole loa e hoomana aku i kekahi mea make, ke hoolaa ole ia e ka pope. Oia ka mea e mahuahua ai ka mana o ka pope. No ka mea, hoolaa pinepine ka pope i kela mea make i keia mea make e like me kona manao iho, a ao aku ia i na kanaka e manao nui i keia poe make me he mau akua la. Pela na kanaka i manao ai. Hilinai lakou i kela kanaka, keia kanaka me ka paulele ole i ke Keiki a ke Akua.

6. *O ke kuai ana i kahi kalahala.* No na dala a ka poe naaupo i haawi aku ai i ka pope, kuhi lakou he mea ia e pau ai ko lakou hewa, a e ae ia mai ai hoi e hana hewa hou. No ka mea, ua olelo mai la ka pope, na ke Akua i haawi mai nana e kala aku i ka hewa a pau loa; no ia mea, hele pinepine io na la ka poe pepehi kanaka, a me ka poe moekolohe, o me ka poe aihue, a me ka poe hewa a pau loa, a haawi aku lakou na ka pope i na dala, a nana i olelo mai i kela mea i keia mea o lakou a pau, penei; "Ua pau kou hewa, a me kou hala i ke kalaia." Ua nui loa ka waiwai i lilo i ka pope no kela mea hewa nui ana i hana'i, a nui ka poe hewa i lilo i kanaka nona.

Nui loa ka makemake o kanaka i keia ao ana a ka pope. Ina huhu aku kekahi i hona hoalauna, a makemake e pepehi ia ia a make, o ke dala, ka mea ia e hiki ai. Lehulehu ka poe i hele io na la e kuai i kona ae ana e hana hewa lakou. I ka la mahope e ike ai kakou i ka nui o ka poe i pepehiia, a me ka poe i koloheia pela.

7. O ka hai ana i ka Puregatori. Hoike ae la ka pope i ka manao he *Puregatori*, kahi ahi e maemae iki ae ai ka mea e noho eha ana malaila. Ao ae la no hoi

oia i kanaka, he mana kona e hookuu i na uhane o kanaka e noho pio ana iloko. (E nana i ka palapala Hoike Pope; Mokuna VI, aoao 20.) O ko ka pope uwao ana imua i ke alo o ke Akua, oia ka mea e hookuuia'i, i ka lakou olelo. A o keia uwao ana he mea kuai ia. Nui na kanaka hele io na la e noi aku ia ia e hookuu i na uhane o ko lakou poe makua, a me na keiki, a me na hoahanau, a me na makamaka, a ua nui loa na dala a lakou i haawi aku ai i ka pope.

8. O ke kukulu ana i ka Inekuisitio. Oia kekahi mea a ka pope i hana'i, i hoonuiia'i kona mana. Kukulu ia i halepaahao, he nui loa ua kapaia he *Inekuisitio*, no ka hookolokolo ana. A ina manaoia, ua hewa kekahi i ka ka pope, ua paa wawe ia iloko o ua halepaahao la, ua lilo kana waiwai i ka pope, a make ia, pau ae la kona mau la iloko o ia hale. Aole pau i ka heluia na kanaka i make malaila. Make lakou me ka eha nui loa: make i ke ahi ka nui o lakou, i keia aina kela aina.

Oia kekahi mau mea i hanaia e na pope i kekahi mau haneri makahiki, e kukulu i ka ekalesia o Roma. Ua hanaia keia mau mea me na lima ikaika, a me ka hilahila ole. Aole oolea kekahi Alii maoli e like me ka pope, aole nae kanaka i hooluhiia e like me kanaka malalo iho ona.

§ 4 *No ka hua o keia mau mea.*

Ua akaka lea ka hua o ua mau mea la. Mai lilo loa ka ekalesia o Iesu. Mai pio ka malamalama o ka ke Akua olelo. Mahuahua ka hewa i kela la i keia la, a uhi hou ia ka honua i ka pouli, a me ka poino.

He mau kanaka i koe, aole loa i kukuli imua o ka pope. Aka, o ka nui, aia no mamuli ona.

§ 5. *No ka hewa o ke kaula wahahee, o Mahometa.*

Kokoke i ka manawa i lilo ai o Bonefake III. i pope, ua kupu mai kekahi hewa hou, o ko Mahometa wahahee ia. He mea ia e poino nui ai na kanaka.

O Mahometa, no Arabia, ka makua ia o keia hewa. Ua hanauia oia ma Meka, A. D. 570. Ua oleloia, he poe koikoi na kupuna ona, ua ilihune no nae kona mau makua hanau. I kona wa opiopio, ua make laua, a na ka hoahanau o kona makua, o Abu Taleba i malama ia ia. I kona noho pu ana me Abu, ua hele pu oia me kekahi mau poe i hele huakai i Suria, a nolaila, ua mahuahua kona ike ana i ke ano o kanaka.

I kona makahiki 25, hele ia e noho pu me kekahi wahine waiwai, o Kadiia ka inoa, he wahine kane make ia; a lilo koke mai la oia i wahine nana. Ma keia mare ana, ua lilo o Mahometa i kanaka waiwai, koikoi, e like me kona poe kupuna.

Ua oleloia, ua kaulana o Mahometa no ka maikai o kona kino, a no kona akamai ma ka olelo; no ia mea, ua hiki ia ia ke hoohuli i na kanaka ma kona aoao. Ua kulou ia imua i ke alo o ka poe waiwai, a ua hooluolu aku ia i ka poe ilihune.

Ma ka manao he kanaka kaulana o Mahometa. Aole poina ia ia na mea ana i heluhelu ai, a i lohe ai: ua akamai i ke kamailio ana; ua lele iluna lilo kona manao ma kahi ike ole ia, a ua ike koke, a ike nui no hoi, ma na mea hohonu, a me na mea pohihihi. Aka, aole ao pono ia i kona wa kamalii, no ia mea, ua kapa pono ia, he kanaka naaupo. Ua kokua nui ia mai oia ma ke kakau ana i kona manao hou.

Mai kona wa kamalii he mea mau ia Mahometa ke noonoo nui ma na mea o ka uhane; a i kekahi manawa o kela makahiki, keia makahiki, komo ia iloko o ke ana, aia ma kahi kokoke i Meka, e imi manao. Malaila oia i noonoo ai i ka aoao hou ana i hoolaha aku ai, ma kekahi mau aina maikai.

Makemake o Mahometa e hookomo iloko o ke ao nei i aoao hou e hoomana i ke Akua. He kanaka maalea loa oia. Eia ka mea nui ana i ao pinepine aku ai: "Hoo-

kahi Akua a o Mahometa kana kaula." Makemake ia e hooluolu aku i ka poe Iudaio a me ka poe Kerisetiano, no ia mea, ua ae aku ia i ko Mose a me ko Iesu Kristo kaula ana. Aka, olelo ia, "Owau ka mea oi mamua o laua." Hoole ia i ka baibala, olelo aku ia, na ke Akua i hoolilo mai ia ia i kaula e hoakaka i kona makemake i kanaka. Ua hoomakaukau oia i buke hou i kapaia ke *Korana;* ka ka poe Mahometa baibala ia a hiki mai i keia manawa.

Ua maheleia ka aoao o ka poe Mahometa i elua apana o ka *manaoio*, a me ka *hana*. Ua kauoha ia mai lakou e manaoio i ke Akua; i kana poe anela; i ke Korana; i ka poe kaula; i ke alahou ana a i ka la hookolokolo; a i ko ke Akua manao paa. Ua kauohaia mai lakou e hana penei: e pule me ka holoi pinepine ana; e hoomanawalea aku i ka poe ilihune; e hooke ai, e okipoepoe, a e hele i Meka.

Ua pololei kekahi manao o ka poe Mahometa i ke Akua, a me kana poe anela, aka ua kekee ka nui. I mai lakou, ua hoike pinepine mai ke Akua i kona makemake i na kaula, aka i ke kakauia ana o ke Korana, ua pau ia hana, aole hoike hou mai ke Akua i kona manao. Aole i ikeia ka la hookolokolo, o ke Akua wale no ka i ike. Olelo ae la o Mahometa, i kona holo lio ana i ka lani, ninau aku la ia ia Gaberiela ia la; i mai oia, "Aole au i ike." No ka hoopai ana i ka poe hewa, ua ao aku o Mahometa i ehiku po, he mau wahi hoomaemae i ke ahi, *hookahi po o ke ahi pio ole*, no ka poe hoole i ke Korana, a no lakou wale no ia wahi. Eia ke ano o ka lani ma kona ao ana, he wahi lealea. I ke komo ana o kanaka iloko olaila, e moe ana ma na kapa o na muliwai maikai, a iloko o na ululaau paha; e hoaahuia i ke kapa komo kilika nani; e ahaaina olioli pu i ka ai iloko o na ipu gula, a e inu no hoi i ka waina momona loa.

No ka hana, ua ao aku o Mahometa penei: "O ka pule, he mea ia e halihali i ke kanaka ma kahi kokoke i

ka lani; o ka hooke ai ana, he mea ia e halihali ia ia ma ka puka, a o ka hoomanawalea ana i ka poe ilihune, oia ka mea e komo ai ia iloko olaila." Aole ike o Mahometa i ke kalahala oiaio. Ua hooikaika nui ia i kana poe haumana e hele i Meka i ke kulanakauhale kahi i hanauia'i oia. Olelo aku la ia, "Ina e make kekahi i hele ole i Meka, aole paha e oi aku kona pomaikai mamua o ko ke kanaka Iudaio, a o ko ke Kerisetiano paha."

§ 6. *No ka pilikia o Mahometa i kinohi o kana hana ana.*

I ka makahiki o ka Haku 609 ua hoomaka o Mahometa e hoolaha i kona manao hou, me he kaula la mai ke Akua mai. I kekahi mau makahiki, iloko o ke kulanakauhale o Meka wale no kana hana ana. I kinohi, hoohuli ia i kana wahine, a i kana kauwa, i kekahi haumana ana, a me kekahi makamaka. Mahope iho, ua lilo mai he umi kanaka koikoi o Meka i mau haumana nana, o lakou wale no a hala na makahiki he umi kumamaha. No ka hoomaauia mai, a no ka makau o pepehiia oia, ua mahuka aku o Mahometa, A. D. 622, a holo i Medina. Ua kapaia keia mahuka ana o *Heira*, a ua hoomanaoia ua la la e ka poe Mahometa, i kela makahiki keia makahiki.

§ 7. *No ka hoolaha ana o Mahometa i kana olelo.*

Ua hookipaia o Mahometa ma Medina, a huli koke mai kekahi poe ma kona aoao. A ike oia i ka huli ana mai o kanaka mamuli ona, hana koke ia i ka ke Alii hana, aole i ka ke kaula wale no. A no kona maalea, a me ka ikaika ma ke kaua, ua lilo koke ia i Alii nui no Arabia a pau loa.

A hala na makahiki eono mai kona mahuka ana i Medina, aia no malalo ona hookahi tausani elima haneri kanaka, he poe koa makaukau e hahai ia ia i ke kaua. Mai keia manawa mai, ua hele ia mai ka lanakila ana i ka lanakila aku. Ua komo kino o Mahometa iloko o na kaua eiwa, a ua oleloia, ua loaa ia ia a me kona poe kapena he kanalima

lanakila ana. A pau ke kaua, ua hookomoia ka waiwai pio iloko o ka puu hookahi, alaila, ua mahele ia. Penei ka mahele ana. Hookahi hapalima o ka waiwai, ua waihoia, i mea e hoomanawalea ai, a o ke koena, ua mahele like ia a ua haawiia na ka poe koa. No ka makemake i ka waiwai pio, he lehulehu na kanaka i hele io na la e lilo i poe koa; a ua aoia mai lakou, he ola mau loa ka uku o ka poe i ku paa ma keia hana. Eia kana i ka poe koa ona: "Hookahi kulu koko i hookaheia ma ko ke Akua aoao, hookahi po ma ke kaua, ua oi aku ka maikai olaila, mamua o ka hooke ai ana a me ka pule ana i na malama elua, a o ka mea i pepehiia a make iloko o ke kaua, ua pau kona hewa i ke kalaia; i ka la hookolokolo, e lilo kona mau eha he mau mea hoike nona; a ina ua lilo i ka okiia kekahi lala, e pani ia kona hakakaka i na eheu o na anela a me na kerubima." Oluolu loa ka poe hewa a me ka poe kolohe i ko lakou lohe ana i keia mau mea a ua ikaika lakou e like me na liona, mamuli ona.

§ 8. *No ka make ana o Mahometa.*

I ka makahiki o ka Haku 628, alakai o Mahometa i kona poe koa e ku e ia Kakabara, he kulanakauhale o na Iudaio ma Arabia a lanakila ia maluna ona. A komo ia iloko olaila, ua hookipaia oia ma ka hale o Hareta, kekahi kamaaina kaulana. O Zeinaba ke kaikamahine a Hareta i kona makemake e ike maopopo i kona ano, he kaula paha, aole paha, hookomo ia i kekahi mea awahia e make ai ke kanaka maoli, aole paha e make ke kaula, iloko o kekahi ai i hoomakaukauia nana. O Basahara kekahi hoahele o Mahometa, i kana ai uuku ana, ua make koke no ia. A ike o Mahometa, manao iho la ia, he kolohe ia, a kuha koke iwaho o kona waha i kana ai, me ka manao e pakele paha i ka make. Ua pakele iki no, aole nae i pakele loa. No ka nui o ua mea awahia la, ua loaa ia ia kona make, A. D. 632. Mahope mai la, ua kanuia oia ma Medina.

§ 9. *Ka hana a ka poe Mahometa mahope o kona make ana, a me ko lakou noho ana i keia manawa.*

Nui ka popilikia o ka poe i hahai mamuli o Mahometa, i kona make ana; aka, aole o lakou i paupauaho loa. Hele hou lakou e ku e i ko na aina e i ke kaua, a lilo koke ko Suria, a me ko Peresia, a me ko Aigupita i poe pio. I ka makahiki o ka Haku 637, ua hiki lakou i Ierusalema, a lilo koke ke kulanakauhale laa i ko lakou mau lima.

Mai ia manawa mai, aole like ko lakou ano i na wa a pau loa. I ka makahiki o ka Haku 713, hele aku ka poe Sarakena, oia kekahi inoa o ka poe Mahometa, mai Aferika a i Sepania a hoopau lakou i ke aupuni Gota malaila. Mailaila mai, komo lakou iloko o Farani me ka manao ikaika e lanakila maluna o ko Europa poe a pau loa, a e hoopau i ka pule Kerisetiano. Aka, okoa ka manao o ke Akua. Ua ku e mai kekahi luna koa, o Kale Maretela ka inoa, me kona poe koa a aneane pio loa ka poe Sarakena. I ka la hookahi, ua pepehiia 370,000 o lakou.

Oia ka mea e nawaliwali ai ia poe, aole nae i pio loa. Mahuahua hou ko lakou ikaika, a mahope mai, ua lilo mai na mokupuni o Sikili, a me Saredinia, a me Koresika, o kekahi mau aina ma Farani no hoi, a hookokoke aku lakou i na ipuka o Roma, a hooweliweli aku i ko loko.

I ka makahiki o ka Haku 1200, ua ikeia kekahi poe hou, ua kapaia ka poe *Otomana* mamuli o ka inoa o ko lakou luna, o Otomana. Aia ko lakou wahi i noho ai ma ka aoao akau o ke kai Kasepiana. Ua hoohuliia ua poe la, ma ka aoao o Mahometa e ka poe Sarakena. O keia poe, (ua kapaia lakou, mahope mai, ka poe *Tureke)* ku e lakou i ka poe Sarakena, a lanakila, a hoolilo no hoi lakou i kekahi mau aina o Asia a me Aferika, i aina no lakou iho.

O Baiazeta ke kolu o ke 'Lii mahope o Otomana, i kona noonoo ana i mea e nui ai kona aupuni, manao iho

la ia e holo aku i Europa, a e kinai i ka malamalama o ka ke Akua olelo. Aka, a makaukau ia e holo aku, ku e mai o Tamelane ke alii nui o ko Tataria poe me na koa ona hookahi miliona, a lanakila koke.

He poe Mahometa o Tamelane ma. Ikaika loa ia ma ka hoomaau i ka poe Kerisetiano. Ua make pinepine lakou i ka pepehiia, a nui no hoi ka poe i kuaiia 'ku, a noho me ka hooluhiia.

Aole pio ka poe Tureke ia Tamelane. Mahuahua hou ko lakou ikaika, a i ka makahiki o ka Haku 1453, i ke au ia Konesatine XII. holo aku o Mahometa II. i Konesetanito, me na koa ona 30,000, he poe Tureke, a hoopio i ko laila poe. Mai ia manawa mai, ua paa o Konesetanito iloko o na lima o ko Tureke poe, a lilo ia i kulanakauhale nui no ke aupuni Tureke.

I keia manawa, A. D. 1841, aia no ka nui o ka poe Mahometa ma Tureke, Tataria, Arabia, Aferika, a me Peresia, a ma na aina e ae kekahi. Ua manaoia, hookahi haneri paha miliona lakou a pau, ua maheleia lakou i mau aoao. Aole paha i mahuahua ka poe Mahometa i ka waena o ka Keneturi XIX.

§ 10. *Ke ano o ka ekalesia mai ka makahiki o ka Haku* 600, *a hiki i ka makahiki* 700.

I keia mau makahiki, mahuahua ka ikaika o na pope, a mahuahua like ka naaupo o me ka hewa o kanaka. Ma ka Hikina, aole pono iki ka ekalesia. Hoolaha nae na Nesetoriano no Peresia i ka olelo a ke Akua iwaena o ka poe Pagana a hiki loa i Kina. Ma ke Komohana, nui ka pouli, ka malama kii, a me ke kolohe. He pono iki ka ekalesia ma Farani. A ua hoohuliia na'lii Pagana i koe ma Beritania. O ka lakou mau wahine Kerisetiano ka i hooikaika pu e hoohuli i ka lakou mau kane mamuli o Kristo. Holo no na euanelita no Enelani, no Sekotia a me Irelani, ia Keneturi VII., i Geremania, Batavia, Helevetia, Feriezelani, a me Denemaka; a hai euanelio

ae la lakou, a kukulu hoi i na ekalesia, ma ia mau aina.

§ 11. *No ka hoopaapaa ana o na'lii a me na kahuna pule no ka pono o na kii.*

Ku e no ko Helene Alii nui i na kii, A. D. 727. Manao iho la ia, aole pono ke hoomana i na kii o ka poe i make. No ia mea, ku e ke kahuna nui o Roma ia ia. Nui ka hoopaapaa ana. A mahope, A. D. 730, kauoha aku la o Leo, ke Alii nui, i kona poe kanaka e hoolei i na kii iwaho o na luakini. A i ka lakou hana ana pela, ku e mai ka poe kauwa na ka pope, o ke kaua no ia, a nui ka poe i make.

§ 12. *No ka manao ikaika o na pope mamuli o na kii.*

I keia manawa hakaka, make iho la o Geregori II. a lilo o Geregori III. i pope hou. Alaila, A. D. 732, i hoakoakoaia ka ahakahuna a kipaku aku la i ka poe hoole i na kii, mai ka ekalesia aku.

§ 13. *No ka pope hou a me ke'lii nui o Farani.*

Ua make o Geregori III. A. D. 741, a lilo o Zakari i pope hou. Oia kekahi i kokua nui mamuli o na kii. Ia manawa, aia no ma ka noho alii o Farani, o Kilederika, he Alii ikaika ole ia. No ka ikaika ole o ke Alii, kupu iho la iloko o kekahi kanaka akamai ona, o Pepina kona inoa, ka manao e kipaku aku i kona Alii, i lilo ai ia i Alii ma kona wahi. No ia mea, ninau aku ia i ka pope, penei; "Pono anei au e kipaku aku i kuu Alii, a e noho maluna o kona noho alii?" Ae mai ka pope, a lilo koke ae la o Pepina i Alii.

No ka lokomaikai o ka pope ia Pepina, i kona kokua ana mai ia ia e kipaku i kona Alii, haawi aku o Pepina i ka pope hou, ia Setepano, i kekahi mau aina maikai ma Italia, a lilo koke ae la ka pope i Alii maoli, A. D. 755, i Moi nui maluna o ua mau aina la, a ia ia ka pahi-kaua a hiki i keia manawa. Oia kekahi hewa o ka pope.

§ 14. *No ka hoopaapaa hou ana no na kii.*

Mahuahua ka hoopaapaa ana o na'lii a me na kahuna no ka hoomana kii, a nui. Mahope iho, A. D. 787, hoakoakoaia ka poe kahuna pule, na bihopa kekahi ma Nike, a malaila, kamailio pu na'lii a me na kahuna a paa keia manao, "E pono na kanaka ke hoomana kii, aole pono kekahi ke hoole." A mahope, kakaikahi ka poe i hoole i ka manao o kela ahaolelo o hoomaauia mai lakou.

He ahaolelo nui keia. Aia malaila 350 bihopa. Malaila no ke Alii wahine o Irene, a me kana keikikane. Ae mai la laua i ka manao o ka pope a me kana poe kauwa. Ua hookomoia na kii iloko o na luakini a pau loa, a ua hoeha nui ia ka poe hoole. Ua kaulana kekahi mau olelo a keia ahaolelo i olelo ai ia manawa. Eia kekahi: "E ola loa o Konesatine a me Irene, kona makuawahine. E make mau loa ka poe manao kü e! O ka make mau loa no ka ahaolelo i ku e i na kii i hoomaikaiia! O ke Akua kahikolu ka i kipaku aku ia lakou!"

§ 15. *No kekahi poe kue i ka pope.*

I keia wa pilikia, a me ka pouli, aole pio loa ka malamalama o ka ke Akua olelo, aole pau na ekalesia a me na kahuna i ka ae aku i ko ka pope manao kekee. Ma Italia kekahi, a ma na aina e, he nui no ka poe i ku e aku i ka hewa o ka pope, a me ka hewa o ka hoomana kii. Aole kahuna hoahewa ikaika i ka ino o ka ekalesia Roma e like me Kelaude, ka bihopa o Turina. I ka makahiki o ka Haku 817, hoomaka ia e hai aku i ka olelo maemae a me ka oiaio a ka Haku, a e hookumu i na ekalesia, ka mea i malamalama ai na awawa o Piedemauna ma Italia, i ka wa i nui ai ka pouli ma na aina e. Ma keia mau ekalesia ia manawa pouli loa, ua ikeia ka ekalesia oiaio o ka Haku ma ka honua.

No Sepania o Kelaude, keia kanaka kaulana, ua kapa pono ia ka "Hoolepope mua i hooponopono i ka ekalesia Roma." I kona wa ui, ua noho pu ia me Louisa, ke 'lii nui o Farani, i kahuna nona. A ike ke 'lii i ka naaupo

loa ma Italia, no ka ike ole i ka euanelio, he makemake kona e haawi no na ekalesia ma Piedemauna i kahuna e ku e i ka hoomana kii, a hoolilo ae la ia ia Kelaude i Bihopa o Turina ma Italia, A. D. 817.

I keia mea, i ikeia'e ai ka lima o ke Akua, no ka mea, mahope iho, ma na ekalesia o Piedemauna, he malamalama mau; a i ka huli ana o na ekalesia e ae i ka hewa, ku paa kekahi poe ma ia wahi, a hoonani aku la lakou i ke Akua.

Ma Turina, a ma na wahi e kokoke ana, hoohewa ikaika o Kelaude i na mea kekee iloko o ka ekalesia. Ua kipaku ia i na kii mai loko ae o na luakini a hoohuli ia i na kanaka i ka olelo a ke Akua. Ua ao aku ia i na kanaka, penei: "O Iesu ke poo ekalesia; he kanaka wale no ka pope;" a hoahewa aku ia i ka hoomana-kii ana, a me na mea lapuwale e ae a ka pope i hookomo ai iloko o ka ekalesia.

He mea kupaianaha ka hoahewa ikaika ana o Kelaude i ka ka pope hana, a me kona pakele ana'e i ka pepehi koke ia e kela mea hookiekie. Elua paha mea i pakele ai ia. Aole ikaika loa ka pope a me ka ekalesia o Roma, ia manawa, e like me ko lakou ikaika mahope mai. Eia kekahi, hoohuoi ke Alii nui o Farani i ka pope, no kona haaheo, a me ka maalea, a me ka ikaika, no ia mea, kokua ia i kana kauwa ia Kelaude i ole ia e make i ka pope.

Eia kekahi mea i hewa ai ka lalani pope me ka ekalesia Roma. I ka make ana o Leo IV. Aug. 1, A. D. 854, lilo ae la kekahi wahine hookamani, o Ioana kona inoa, i pani hakahaka nona, i na makahiki elua, a me na malama elima, a me na la eha. Ua komo kapa-kane i kona wa opiopio, a ua aoia ma na kula nui, ma Atenai kekahi, a naauao, lilo ia i kumu ma Roma; a make o Leo, waeia'e la ua wahine la i pope, a lawelawe ae la i ka oihana pope me ka hookamani me he kane la. He nui ka poe Kato-

lika Roma i hooiaio ia mea a hala na makahiki eono haneri, aka i ka waena o ke Keneturi XV. a mai laila mai, hoao kekehi poe e huna i keia mea hewa.

§ 16. *Ke ano o ka ekalesia i ke Keneturi X.*

Ua pau koke i ka hoakakaia ke ano o keia wa. Ua kapaia *he wa kepau* o ka ekalesia—aole manawa e ae ma ka honua i pouli like me keia.

"O ka mooolelo o na pope ia manawa," wahi a Moheima, (he kanaka naauao ma na mea e pipili ana i ka ekalesia) "ka mooolelo no ia no na holoholona hihiu, aole no na kanaka; a hoike mai ia he mau hana haumia, inoino loa, o na mea hiki ole ke hai aku no ka hohonu o ka hewa. Pela ka olelo a ko lakou poe akamai i ke kakau." Aole oi nui ka maikai o ka ekalesia Helene, ia manawa. Eia kekahi mea i oleloia no ka bihopa o Konesetanito, o Teopailaketo ka inoa. "O keia kahuna, ua kaulana ia no kona puniwaiwai, a no kona noho hanohano. Aia iloko o kona mau hale holoholona, *elua tausani lio a me ke keu*, a ua hanai ia ia lakou me na hua maikai, na date, na huawaina maloo, a me na fiku i hoopuluia i ka waina maikai, a i mikoia i na mea ala."

§ 17. *Ke ano o ka ekalesia i ke Keneturi XI.*

Ua kokoke like ka ekalesia me mamua mai 900 a hiki i ka 1,000. Nui wale ka pouli, a me ka naaupo o kanaka. Aka, koe no kekahi poe ku e i ka pope.

Ua oleloia, mahuahua iki ka naauao o na kahuna pule, a me na Moneka, ia manawa ma ke Komohana. Ma ka Hikina, ua hooluhiia ka ekalesia e ka poe Tureke a me na Sarakena, a no ka hakaka pinepine ana iloko, aneane pio loa ka malamalama o ka ke Akua olelo. Ma Europa wale no ka poe haipule ia manawa. Ma Farani, A. D. 1017, hoole kekahi poe i ka pono o ka pule ana i na kanaka make. No ia mea, ua hoomaauia lakou, a i ko lakou ku paa ana, he umikumamakolu kanaka i make i ke ahi.

I ka makahiki o ka Haku 1050, aia ma Farani o Berenegariu, he kahuna pule naauao, ua kaulana ia no kona hoole ana i ka mana o ke kahuna pope e hiki ai ia ia ke *hoolilo i ka berena a me ka waina o ka ahaaina, i io maoli, a i koko maoli o ka Haku.*

Ikaika loa o Berenegariu i kona hoole ana i ka oiaio o keia mea i aoia mai e ka pope, a me ka ekalesia Roma. Hoopaapaa pinepine ia me ua poe la, a kakau iho ia i kona manao. Eia kana: "Aia ke kino o Iesu Kristo ma ka lani, a malaila wale no, a o ka berena a me ka waina, he hoailona wale no ia o kona kino a me ke koko." Aole oluolu ka pope ia ia, no kona hoole ana i kana mea i ao aku ai i kanaka. Nui kona makemake i keia mea. A i ka makahiki o ka Haku 1215, olelo ka pope, "O ka mea e hoole hou i keia hana a na kahuna pule, aole loa ia e pakele i ka make." He mea nui keia ma ka ekalesia o Roma i keia manawa e noho nei kakou. He kia nui no hoi ia ma ko lakou luakini.

§ 18. *No ka mahele ana i ka ekalesia o Roma.*

Maheleia'e la ka ekalesia Roma, A. D. 1054; a mai kela manawa mai a hiki loa mai i keia wa e noho nei kakou, aole launa pu ka ekalesia o Roma ma ke Komohana, me ka poe ekalesia Helene ma ka Hikina.

Ua liuliu ka hoopaapaa ana o keia mau manamana elua o ka ekalesia hookahi. Nui na mea i hakaka ai. I ka makahiki 1054, hoouna aku la ka pope i kekahi poe kahuna i Konesetanito, e kukakuka pu me na kahuna o ka ekalesia Hikina, a e imi i ka mea e hoolauleaia'ku ai lakou. Aka, no ka haaheo o lakou a pau, ua make hewa ko lakou kukakuka ana. A kokoke hoi aku na elele a ka pope i Roma, komo lakou iloko o ka luakini ma Konesetanito, a hooki aku i ko laila Bihopa he makua Alii Helene a me kona poe kahuna, mai ka ekalesia aku. Mai ia manawa mai, nui ke ku e ana o keia mau ekalesia.

§ 19. *No ka poe kaulana i keia mokuna V.*

Aole like keia mokuna me na mokuna mamua ma ka naauao, a me ke akamai o kanaka. Kakaikahi ka poe naauao. Ua kaulana no kekahi poe no ka lakou hana ana. Eia kekahi poe.

1. *Mahometa*, ua maalea, akamai ia i ka hoopunipuni, (§ 5.)

2. *Wileboreda*, he misionari kaulana no kona hoolaha ana i ka olelo a ke Akua ma Holani, a me Denemaka, a me na aina e ae, A. D. 692.

3. O *Bede* he kahuna pule no Enelani. Ua hanauia, A. D. 672. He kahuna naauao ia, ua akamai i ke kakau ana. O ka mooolelo ekalesia, oia ka buke nui ana i kakau ai. Ua haahaa kona naau, a ma ka oiaio a me ka maikai kana hana ana.

4. O *Pasekasiu Radebereta*, no Geremania. He moneka ia. Oia ka mea i ao mua i ka hoolilo ana i ka berena a me ka waina o ka ahaaina, i kino io, a i koko io hoi o Iesu, A. D. 831. Oia ka wa i kupu ai keia mea hou. Nui ka poe ku e ia ia, ia manawa; aka, aole liuliu, pau ae la ka ekalesia o Roma ma kona aoao.

5. O *Kelaude*. (§ 15.)

6. Ua kaulana loa o Alefereda ke Alii nui o Beritania, no kona naauao, a no kona malama ana i ke Akua. Ma ka ekalesia o Roma ia, aka aole ae aku ia mamuli o na hewa o ka pope. Ua hoopailua loa ia ia mau mea. Ua kaumaha kona naau no ka naaupo o kanaka, no ia mea, ua imi oia i na kumu a me na kahunapule naauao, a me ka maikai. Ua kaulana ke Alii no kona malama pono ana i kona aupuni, a no kona huli nui ana i ka palapala e naauao ai. Ua make ia A. D. 900.

7. *Berenegariu* no Farani (§ 17.)

8. O *Aneselema*, ke kahuna naauao, a me ka maikai ma Beritania. Ua like pu keia poe me na hoku o ka lani i ka po, aole nui ka malamalama, no ka mea, ua uhiia ka lani i na ao eleele loa.

NA NIELE NO KA MOKUNA V.

§ 1. I ka makahiki hea, i lilo ai ka bihopa nui o Roma i pope? Owai ka inoa o ka pope mua? No ke Akua mai anei keia mea? Ua hoakaka ia mai anei ma ka baibala mamua, ka hiki ana mai o ia mea inoino? Ma ka palapala hea?

§ 2. Ehia mea i manaoia, i nui ai ka ino o ka ka pope hana ana? O keaha ka mua? Pehea ka nui o kanaka i ka palapala? O keaha ka lua? Makau ae la na kanaka i keaha? O keaha ke kolu? Pehea ka hewa o kanaka i ka wa i lilo ai ka bihopa no Roma i pope Katolika Roma mua?

§ 3. Heaha kekahi mau mea a ka pope i hana'i i mahuahua ai kona mana? Heaha ka mua? Oluolu ka pope i ke aha? Heaha ka lua? Pehea ko lakou hoohuli ana i ka poe naaupo ma ka pono? Heaha ke kolu? Oluolu ka pope i ka hoopihaia o na luakini o Iehova i keaha? Heaha ka ha? Pehea ka poe moneka, ua ikaika lakou ma ko wai aoao? Heaha ka lima? U'ahaia o ka aina Iudaia? Heaha ka mea i oleloia no kekahi apana laau, a me ka lole? ka ihe? ka omole waiu? a me ke koko? Ua hoolaa pinepine ka pope i keaha? Heaha ke ono? Ae aku ka pope i ka na kanaka hana ana i keaha no ke dala? Ina paha makemake ke kanaka e hana kolohe, e pepehi paha, e moe kolohe paha, heaha ka mea e hiki ai? O keaha ka hiku? Heaha la o Puregatori i ka manao o na Katolika Roma? O keaha ka walu? Ua nui anei ka poe i make malaila?

§ 4. Heaha ka hua o keia mau mea?

§ 5. Heaha kekahi hewa hou i kupu ae ia manawa? Nohea o Mahometa? I ka makahiki hea i hanau ai oia? Heaha kona ano? Ma ka naauao, pehea ia? Mahea i noonoo ai o Mahometa i kona aoao hou? Heaha kona manao i ka baibala? Owai ka inoa o ka buke hou ana i hoomakaukau ai? Ua maheleia ka aoao o ka poe Mahometa i ehia apana? Ua kauoha aku i kanaka e manaoio i keaha? E hai nui mai. Ua kauoha no hoi ia ia lakou e hana pehea? Heaha ka mea kupaianaha i oleloia ua hiki mai ia Mahometa? I kona ao ana, heaha na mea e hookomo i ke kanaka iloko o ka lani? Kauoha ia i na kanaka e hele ihea?

§ 6. I kinohi o kona ao ana i kanaka, pehea? Ua nui anei ka poe huli iona la? Ehia makahiki i ao aku ia i kanaka ma Meka mamua o kona ike i ka hua nui? I ka makahiki o ka Haku 622, ua mahuka aku ia ihea? Holo i Medina, no ke aha?

§ 7. A hiki i Medina, ua hookipa ia malaila pehea? Mahuahua wawe anei kana poe haumana? A lilo koke ia i aha? Pehea o Mahometa i ke kaua? Heaha kana olelo ikaika i kona poe koa i mea

e ikaika loa ai lakou? Ua lanakila pinepine anei ia maluna o konà poe enemi? Owai na aina i lilo ia ia?

§ 8. Ua make ia ia wai? No ke aha la i hookomo ai ua wahine nei i ka mea awahia e make ai iloko o kana ai? Ua make koke anei ia?

§ 9. A make ia, pehea kana poe haumana? Heaha kekahi mau mea i hanaia e lakou i mea e mahuahua ai keia aoao? Heaha ke ano o ka poe Otomana? Ehia paha miliona Masulemana ma ka honua i keia Keneturi XIX? E mahuahua ana lakou i keia manawa, aole paha?

§ 10. Pehea ke ano o ka ekalesia mai ka makahiki o ka Haku 600, a hiki i ka makahiki 700?

§ 11. Owai ke 'Lii nui i ku e i na kii?

§ 12. Heaha ka hua o ia ku e ana?

§ 13. Pehea ka lilo ana o Pepina ka luna nui i Alii nui o Farani? Heaha ka uku a Pepina i haawi ai i ka pope no kona kokua ana i kona kipi hewa ana?

§ 14. Pehea ke ano o ka ahaolelo ma Nike? Heaha ka manao i holo malaila?

§ 15. Pehea ke ano o Kelaude ka bihopa o Turina, a me kana hana ku e i ka pope?

§ 16. Heaha ke ano o ka ekalesia mai ke makahiki o ka Haku 900; a hiki i ka makahiki 1000? Ua kapaia ia wa o ka wa hea? Pehea ko Moheima hoakaka ana i ke ano o ia manawa? Pehea na pope? Pehea ka ekalesia Helene ia wa? Ehia lio i hanaiia e Teopailaketo, ka bihopa nui o Konesetanito?

§ 17. Heaha ke ano o ka ekalesia i ke Keneturi XI? Pehea ma ka Hikina? A ma ke Komohana? Hoole o Berénegariu ke kahunapule o Farani, A. D. 1050 i ke aha?

§ 18. Ua mahele ia ka ekalesia o Roma i elua apana? I ka makahiki hea ia mahele ana? Pehea ka manao o kekahi apana i kekahi apana?

§ 19. Owai ka poe kaulana ia mokuna wa V?

MOKUNA VI.

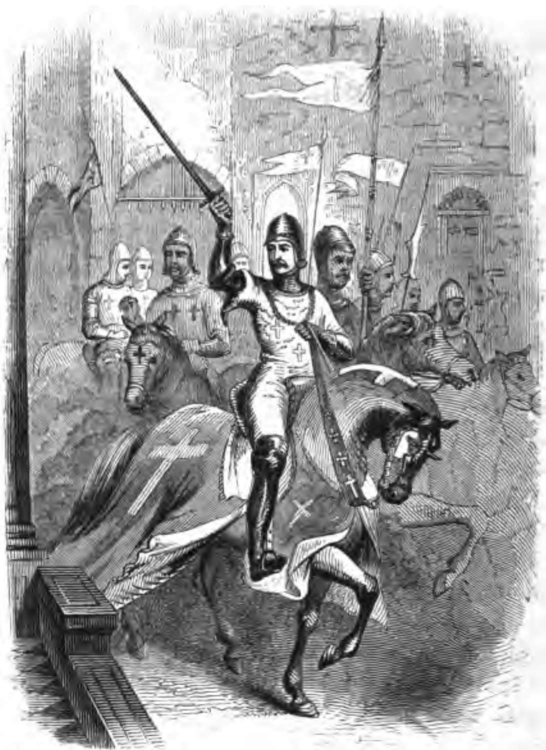
KA WA O NA KERUSADE A ME KA HERESE O ROMA KA WA AONO, MAI KA HUI ANA O NA LAHUIKANAKA E KAUA I KA POE IKE OLE I KA MESIA, MA IERUSALEMA, A.D. 1095, A HIKI I KA WA I HOOMAKA AI O LUTERA I KA HOOPONOPONO ANA, A.D. 1517.

UA hiki kakou i ka manawa kaulana no na *Kerusade*, na kaua kea ke ano. Aole ku pono loa ka mooolelo o keia mau mea i ke aupuni o ka Haku. Aka, pono no e hoakaka aku, no ka mea, he mea ia e maopopo ai ka hana nui a Anikeriseto, he mea hoi e akaka iki ai ka mooolelo no Europa, ia manawa pouli.

§ 1. *No ke kumu o na Kerusade.*

Ua oleloia mamua, (Mok. V. § 9,) ua lilo o Ierusalema i ka poe Sarakena, A. D. 637; aka, no ka puniwaiwai, ae aku lakou i na kanaka he mau tausani i hele pinepine mai i ke "kulanakauhale hemolele," i ko lakou hookupu pakahi ana mai i kekahi moni liilii, e hoomana malaila, a hoi aku i ko lakou wahi e noho ai me ka maluhia.

A mahope mai, A. D. 1000, mahuahua loa ka makemake o kanaka e hele i Ierusalema, no ka mea, ua manaoia ma Europa a puni, ua kokoke pau na makahiki hookahi tausani i oleloia e Ioane, (Hoikeana 20:2–4,) a ua kokoke no ka hopena o keia ao. No ia mea, nui wale ka pihoihoi o kanaka. Nui ka poe i waiho wale i ko lakou hooilina, haalele i ko lakou mau hoahanau maoli, a wikiwiki i ka holo i ka aina hemolele, kahi e ike koke ia mai ai o Iesu, i ko lakou manao, e hookolokolo mai i ka poe e ola ana a me ka poe make. Aka, A. D. 1065, lilo o Ie-

NA KOA KERUSADE.

rusalema i ko Tureke, alaila, hoomaauia mai ka poe i hele ilaila. Ua hoowahawahaia lakou; ua hoohenehe-neia ko lakou hoomana ana, a ua lilo pinepine ko lakou mau mea i ka powaia.

§ 2. *No Petero ka Moneka.*

A mahope mai, A. D. 1095, hoi mai o Petero no Farani, mai Ierusalema mai. I kona noho ana malaila, ike ia i na mea e poino ai ka poe hele i ua kulanakauhale la no ke aloha ia Iesu, no ia mea, i kona hoi ana i Europa,

manao iho la ia e hana i kekahi mea e maha'i ua poe la. No ia mea, hele aku la ia, ia wahi aku ia wahi aku, e hooikaika i na 'lii a me kanaka e hele i Ierusalema, e kaua aku i ko Tureke poe, a e kipaku ia lakou mai kela aina aku. I ko Petero hele ana, ua ino loa kona kapa, aole papale ma kona poo, aole kamaa ma kona mau wawae, ua wiwi loa kona kino, a hapai iluna kona lima i ke kea nui loa. Milimili nui na kanaka ia ia. I kona hoakaka ana i ka hoinoia mai o ka poe kamaaina o Palesetina, a me ka poe i hele pinepine malaila, e makaikai, a e nana i ke kea o Iesu, a me ke ana kahi i moe ai kona kino, hu nui ae la ke aloha o kanaka; a i kona hooikaika ana i na koa e hoopakele i ko lakou poe hoahanau malaila, ua wela loa ko lakou naau i ka huhu. Pela i olelo ai o Gibona.

Ia manawa, o Urebana II. ka pope. Ua manao koke ia o keia hui ana o na lahuikanaka e kaua aku i ka poe Masulemana, he mea ia e pono ai na luna o ka ekalesia o Roma. No ia mea, ae koke mai ia i ko Petero manao, a hooikaika mai la ia i na lii a me na kanaka o Europa, e kokua i kela hana.

§ 3. *No ka hua o ko Petero hooikaika ana.*

I ko Petero hooikaika ana i na'lii a me kanaka, nui ka poe i hoolohe. Hoakoakoaia na kanaka he nui loa, o ka poe hewa ka nui, ka poe pepehi kanaka, ka poe powa, ka poe aihue, moe kolohe, hoopunipuni, ka poe hewa a pau loa. Oluolu ka pope i keia hana ana. Eia kana olelo: "O ka mea make i kona kaua i ka poe ike ole i ka Mesia ma Ierusalema, e pii iluna ia, a e noho pu me ke Akua i ka la pau ole." No ia mea, nui ka poe makemake i ke kaua.

Ua oleloia, no kona kanalua iki, ua hoakoakoa o Urebana II. ka pope, i eha tausani kahunapule a me na bihopa, a i kanakolu tausani kanaka, ma ka ahaolelo e noonoo ai i ka pono a me ka hewa, o ua mea la. Ma

Pelakenetia keia ahaolelo. Pau lakou i ka ae aku i ka pono o ka hele ana i ke kaua; aole nae i paa ko lakou manao e hele aku. A ia makahiki no, he ahaolelo hou ma Keleremoneta, malaila, hai aku la ua pope la i kona manao kokua—A lohe ka lehulehu o ua ahaolelo la, hooho ikaika ae la lakou me ka i ana'e, "O ko ke Akua makemake no ia. O ko ke Akua makemake no ia!"

Alaila hele lakou i ke kaua me ka manao ikaika loa. O na'lii a me na bihopa, me ko lakou poe kanaka he nui loa no. O na wahine kekahi i komo iloko o ke kahiko o ka poe koa, i ike ole ia ko lakou ano wahine, a hele wiwo ole i ke kaua. O na kanaka ino loa ka nui, na powa a me na mea puhi hale, a me na mea pepehi kanaka, a me na mea like, apo koke lakou i keia mea e pau ai ko lakou hewa, a e hookomo ia lakou iloko o ke aupuni o ke Akua.

A pau na kanaka i ka hoakoakoaia, ekolu haneri tausani lakou. O Petero ko lakou luna. Ua hemahema no nae keia poe he lehulehu loa, no ka mea, aole lakou i aoia ma ke kaua, a he poe hihiu, hoolohe ole i ko lakou mau luna. Me ko lakou hemahema, A. D. 1096, hoomaka lakou i ko lakou hele ana i ka Hikina. I ko lakou hele ana, nui ka lakou hana kolohe ana, a ua pepehiia he mau tausani Iudaio e lakou me ke aloha ole. Aka, ku e mai ke Akua i keia poe lapuwale, a me ka ino. Hookahi hapakolu wale no o lakou i hiki i Konesetanito, a ua luku loa ia keia hapakolu ma Nike e Solaimana, ke Alii o Tureke.

Mahope iho, ua hiki i Konesetanito o Godefere a me kekahi mau alii, a me na lunakoa kaulana o Europa. A hiki i Nike, ua helu o Godefere i kona poe koa, a ua ikea lakou he 100,000 ka poe holo lio i ke kaua, a me 600,000 ka poe hele wawae, malaila. Ua lanakila koke lakou maluna o ko Nike poe; a mahope iho, o ko Edesa kekahi, a me ko Anetioka kekahi. I ko lakou hiki ana i Ieru-

salema, A. D. 1099, ua emi loa lakou no ka make ana kekahi, a no ka hoonoho pinepine ana i na koa iloko o na wahi i lilo mai ia lakou. Ua manaoia, he iwakalua waleno tausani koa hele wawae, a he umikumamalima haneri koa holo lio i koe, a aia iloko o Ierusalema 40,000 koa e malama ana ia kulanakauhale.

Aole manaka o Godefere, aole makau wale kona poe koa. Ua ikaika no i ko lakou ku e ana i ua kulanakauhale la, a hala na hebedoma elima, alaila, lanakila lakou, a pau na koa iloko olaila i ka pepehiia. Alaíla lilo o Godefere i alii o Ierusalema. Hookahi makahiki kona alii ana.

§ 4. *No ka lua o na Kerusade.*

A paa ke kulanakauhale iloko o na lima o ka poe Kerisetiano, hoomaka lakou e hoi aku i Europa. Mahope iho, mahuahua ka ikaika o ka poe Tureke, hele ku e lakou i ke aupuni hou, aneane ia i pau i ka lukuia. Nolaila, ua manaoia, o ke kerusade hou, ka mea e pono ai. Na Berenareda i hooikaika aku i na'lii a me kanaka e hele hou i Ierusalema; a no kona ikaika, ua hoakoakoaia 300,000 kanaka. No Farani, a me Geremania lakou. A makaukau, A. D. 1146, hoomaka keia poe me ko lakou mau luna, o Louisa VII. ke 'Lii nui o Farani, a me Konerade III. ke 'Lii nui o Geremania, e hele i Ierusalema. Aka, aole pono ko lakou hele ana. Nui loa ka pilikia; lilo nui o kanaka i ka make, alaila hoi mai la ua mau alii la i ko laua mau aupuni me ka make loa i ka hilahila.

No ka lilo ana o keia kerusade i mea ole, nui ka pilikia o ka poe Kerisetiano ma ka Hikina. A i ka makahiki 1187, mahuahua ka pilikia, no ka mea, hele ku e mai o Saladina, ke alii nui o Aigupita, nona o Arabia, Suria, a me Peresia, a luku loa oia i ke aupuni o Ierusalema.

§ 5. *No ke Kerusade kolu.*

A lohe ko Europa poe i keia luku ana, wikiwiki iho

la ka pope, o Kelemeneta III. i ke kauoha mai i Kerusade hou. Ae koke aku na'lii o na aupuni nui o Europa i kana kauoha. Pela o Pilipo Auguseto o Farani, o Rikade I. o Enelani, a o Ferederika Barebarosa o Geremania. Aka, ua make hewa ka lakou hana ana. Ua make ke alii o Geremania ma Kilikia a hoi mai na 'lii e ae a pau i ko lakou mau aupuni, aole loa i kipaku i ka poe hoomaloka mai ke kulanakauhale laa aku.

Mahope iho, hele hou na'lii a me kanaka i ka Hikina me ka manao ikaika e kaua hou aku, a e hoopakele ia Ierusalema mai ka lima aku o na enemi. Aole nae i hiki. Aole kokua mai ke Akua mamuli o keia hana. Eia ke kumu o keia hana lapuwale, *o ka naaupo, o ka naaukiekie, o ka puniwaiwai.* A eia na hua, *o ka ilihune, o ka hilahila, a me ka make.* Ua liuliu loa ka haunaele ma Europa no keia hana ana. Aneane pau loa na'lii a me kanaka i ka poino. Ua lehulehu loa ka poe i make ma ke ala a lakou i hele ai, ma Ierusalema kekahi, a ma ke kaua ka nui. Ua manaoia, ua kanuia ma ka Hikina, elua miliona kanaka Kerusade no Europa. A o ke koena, ka poe make ole, ua hui wawe ia lakou me ko Suria poe Masulemana, aole nui na makahiki i hala, a nalowale loa ka hana a ko Europa poe alii, a me kanaka i hana ai malaila.

§ 6. *No kekahi hua o na Kerusade.*

Ua ino loa ka hua o keia hui ana o na lahuikanaka ma na "kaua kea." Ua nui mamua ka makau wale o kanaka, aka, o na kerusade, he mau mea ia i mahuahua nui ai. He mau mea no hoi ia e nui ai ka mana a me ka haaheo o na pope, a he mau mea no hoi ia e laha ai ka hewa a me ke kolohe o kanaka.

Ua waiwai loa na pope a me ka ekalesia o Roma i keia mau kerusade, no ka mea, i ka hele ana o na'lii a me na kanaka waiwai i Ierusalema, haawi mua lakou i ko lakou mau aina, a me na hale, a me na dala, a me na

mea e ae i malamaia e lakou, a hoi hou mai ka mea nona ka waiwai. Kakaikahi wale ka poe i hoi mai, nolaila, lilo loa ia mau mea i ka pope, a i na ekalesia o Roma, a i na hale moneka. No ia mea, he nui loa ka waiwai i loaa mai i ko Roma poe.

Aka, ua manaoia, ua pono iki ko ke ao nei i na kerusade. Ma ke kalepa ana ka nui, a ma ka naauao kekahi, a ma ka malama aupuni ana kekahi. Pela, ua hoolilo mai ke Akua ia hewa, i mea e hoolea aku ai ia ia.

§ 7. *No kekahi poe haipule io ia wa.*

No ka hana a Kelaude (ke kahuna pule naauao,) i ka hai pono ana i ka olelo a Iesu, a me ka maikai ma Italia, huli no kekahi poe i ka ke Akua olelo, a lilo lakou i poe haipule. Mahope, A. D. 1160, mahuahua ae la kela poe i ko lakou lohe ana ia Waledo no Farani. He kahuna maikai loa oia. I kona heluhelu ana i ka ke Akua olelo, hoopailua kona naau i ka pope, a me kana hana ana a pau loa. Hooikaika ae la o Waledo i na kanaka e heluhelu i ka olelo a ke Akua, a e huli i ka pono me ka naau. Nui ka poe i hele io na la; a i ko lakou lohe ana i kana, haalele ae la lakou i ko lakou hewa, a lilo lakou i poe haipule io. Ua kapaia lakou, ka poe Waledena, no ko lakou noho ana ma na *awawa.**

§ 8. *No kahi e noho ai ka poe Waledena.*

Eia ka inoa nui o ko lakou wahi e noho ai; o *Piedemauna*, he olelo Latina ia, *ma ka wawae o ka mauna*, ke ano o ia olelo. Aia no ia aina ma kahi e pii ai i ka mauna o Alepe. Aia ma kona aoao akau, o Savoi; ma ka hikina, o Milana, a me Moneserata; ma ka hema, ka aina o Nike a me Savona; a ma ke komohana, o Farani. Mamua, he apana ia o Lomebaredi; aka mahope iho, ua lilo aku ia i ke alii o Saredinia. Ua noho nui ke alii ma Turina, ke kulanakauhale nui o Piedemauna, a he kulanakauhale maikai loa ia. Aia ma ia aina, ma Piedema-

* Awawa—He *Wale* ia i ka lakou olelo.

una, he mau awawa maikai, momona hoi, o Aroseta, a me Susa ma ka akau; o Setura ma ka hema; a mawaena o ka aina, aia o Lukerena, o Anegerona, a me na awawa e ae. Iloko o keia mau awawa, ua loaa i ka ekalesia oiaio he wahi e pee ai i ka wa pilikia.

Ua manaoia, ma ka noho ana o keia poe ma Piedemauna, ua hookoia mai ka olelo wanana a Ioane (Hoikeana 11:3,) no na "mea hoike elua." Ua akaka lea ia, ua "aahuia ka ekalesia i ke kapa inoino, ia manawa pouli."

§ 9. *No Waledo a me kana hana pono i na Waledena.*

Mai ka wa o Kelaude, ka bihopa o Turina, ua ikeia o keia poe ma na awawa o Piedemauna a ma na aina e kekahi. Aka, mai ka makahiki o ka Haku 1160 mai, mahuahua loa lakou ma ka hana ikaika a Petero Waledo, he kanaka kalepa no Laiana ma Farani. I kona lilo ana i haumana na ka Haku, ua hapai ia i ka Iesu hana me ka manao ikaika e hoohuli i kona poe hoalauna, a e hoolaha aku i ka olelo a ke Akua.

Menei ka lilo ana o Waledo i haumana na ka Haku: I kekahi ahiahi, ua pau ka paina ana, i kona kamailio oluolu ana me na hoaaloha ona, haule kekahi o lakou ilalo, o kona make no ia A ike o Waledo, noonoo nui ia i ka pokole o ko ke kanaka noho ana, a me ka pono o ka noho makaukau e hele aku. O ka hua o keia noonoo ana, o kona lilo ana i Kerisetiano oiaio.

A hoohanau hou ia mai kona naau, makemake iho la o Waledo e hoolaha aku i ka mea i oluolu ai kona manao iho. Nolaila, haalele ia i kona kalepa ana, haawi aku la i kana waiwai na ka poe ilihune, a hooikaika pinepine aku i na kanaka e noho ana ma kona wahi, e imi i ka "mea maikai hookahi."

Ia manawa, hookahi ano o ka olelo a ke Akua ma Europa. Ua hooliloia ka olelo Hebera, a me ka olelo Helene, i olelo Latina, oia ka olelo a ko Roma poe. Ka-

kaikahi wale ka poe i ike ia olelo. Ua hoolilo o Waledo i ka Euanelio o Mataio, o Mareko, o Luka a me Ioane, i ka olelo Farani. Oia ka hoolilo mua ana o kekahi olelo a ke Akua i olelo Europa, a mai ia manawa mai, ua kapaia ka olelo Latina, he olelo make, no ka mea, ua pau i ka make ka lahui-kanaka i kamailio ma ua olelo la.

I kona huli nui ana i ka olelo a ke Akua me ka noonoo, ua ike o Waledo i ka hewa loa o ka ekalesia o Roma. Ua ike ia, he nui wale na mea a keia ekalesia i hookomo ai iloko o ko lakou hoomana ana, aole nae i ku pono i ka olelo a ke Akua. A ike ia, ku e koke aku ia i ua mau mea la, a hoakaka lea aku ia i ka like ole o ka pono i hoakakaia mai ma ka olelo a ke Akua me ka mea i kapaia he pono ma ka ekalesia o Roma.

§ 10. *No ka hoomaauia mai o Waledo a me kana mau haumana.*

A lohe ka pope a me kana mau kauwa i ka Waledo hana ana, nui ae la ko lakou huhu. Hoomaau aku la lakou ia ia a me kana mau haumana. No ka nui o ko ka pope huhu, aole hiki ia Waledo ke noho ma Farani; haalele oia ia aina, a hele i Batavia, a i Geremania, a ia wahi aku ia wahi aku. I kona hele ana, aole ia i hoonawaliwali i kona ao ana, a i kona hai ana i ka Iesu olelo. Nui na kanaka i lohe i kana ma na wahi a pau loa, a lilo lakou i poe haipule io. A mahope iho o ka make ana o Waledo, aole pau kana poe haumana. Mahuahua no lakou ma Farani, ma Helevetia, a ma na aina e. Ma Bohemia, ua manaoia, he kanawalu tausani kanaka haipule io, A. D. 1315, no ia mea, ukiuki loa ka pope a me kekahi poe Alii.

§ 11. *No ka Inekuisitio.*

A ike ka pope, i ka mahuahua ana o ka poe Waledena, imi ikaika ia i kekahi mea hou e pau ai lakou i ka lukuia. I kona noonoo ana, A. D. 1204, a i ole ia, 1206, ua loaa i ka pope ia Inokeneta III. ka manao e hoolilo i

O KA INEKUISITIO.

kekahi poe i ahahookolokolo, e hookolokolo a e hoopai hoi i na mea manao ku pono ole i ko ka pope. Ua kapaia ia o ka *Inekuisitio.* O ka poe Waledena ka i ike mua i ka make eha loa i ka lima koko o ia poe.

Ua oleloia "O Dominike ka mea i manao mua i ka Inekuisitio." No Sepania o Dominike; a ua hanauia oia, A. D. 1170. Mai kona wa kamalii, ua aoia oia no ka oihana kahuna Katolika Roma; a lilo ia i kanaka makua, he kahuna huhu loa, a me ka punikoko i oi aku mamua o ko na kahuna a pau o ka ekalesia o Roma. Kauoha ka pope ia ia e imi i na mea e pau ai ka aoao ku e o ka poe Waledena. A noonoo nui ia, alaila, olelo aku ia i ka pope, "E koho oe i kekahi poe e imi mau i na kanaka ku e ma ka manao, i ka pope, a me ka ekalesia o Roma, a loaa, alaila, e alakai ia lakou i ka make." Ua kapa mua ia ua poe la, *ka poe imi hala.* No ka mea ua imi lakou i

na kanaka manao ku e, i ko lakou nui a me ka ikaika, a me ka waiwai. Aka, i ko ka pope noonoo ana, ua kukulu ia i na *halepaahao nui*, kahi i noho ai na luna o ka Inekuisitio, e hookolokolo i na kanaka i kapaia ka poe manao ku e. Ua kukuluia ua mau halepaahao nui la, ma Toulouse, ma ka hema o Farani; ma Potugala, ma Sepania, a ma Italia, a ma na aina e ae.

§ 12. *No ka hookolokolo ana i kanaka iloko o ka Inekuisitio.*

Pono e hoakaka hou ia, ma keia wahi, ke ano o keia ahahookolokolo o ka Inekuisitio. He mea e na kanawai o keia poe. Eia ka poe i hookomoia iloko o ko lakou mau halepaahao nui: ka poe manao ku e i ka hewa o ka ekalesia Roma, ka poe i kokua aku mamuli o na kanaka manao ku e, i hookipa paha, i hooluolu aku paha; o ka mea ku e i ka luna pope, a hana i kekahi mea e keakea ai i ua luna la; o ka mea i ku e i ke kii kalaiia; ka mea heluhelu, a ao aku paha ia hai i na buke i hookapuia e ka pope; o ka mea e hele aku e hoolohe i ka olelo a ke kahuna pule manao ku e; ka mea i hele koke ole ke kiiia mai ia e ka luna pope. Pela hoi na mea kamailio pu me ka mea i hoopiiia, a o na mea kalepa pu me na kanaka manao ku e.

A lohe na luna Inekuisitio, lohe wale paha, lohe i ka poe imi hala paha, i ka poe niania wale aku ia hai paha, ua hihia kekahi i ko lakou kanawai, kii koke aku lakou ia ia e hele mai imua o lakou; a i ole i hele mai, ekolu o lakou kii ana, alaila, i ole hele mai, hoohewa lakou ia ia. Ua manaoia, he pono e hele koke i ke kii mua ia; no ka mea, o ka hakalia i ka hele ana, oia ka mea e mahuahua ai ko ke kanaka hewa, i ko lakou manao; a no ka nui o ko lakou poe kiu, a no ko lakou akamai a me ka maalea i ka imi hala, kakaikahi ka poe i pakele i ko lakou mau lima. A hookomoia kekahi iloko o ka halepaahao nui, aole aa kekahi makamaka ona e imi hou aku ia ia, aole

e palapala aku ia ia, aole e manao aku nona. A loaa mai i na luna, kona waiwai, a me kana mau mea a pau, alaila, hoomaka lakou i ka hookolokolo, aka, he mea e ka hakalia o ka lakou hana ana. A hala na la, a me na malama paha o ka noho ana o ka mea i hoopiiia iloko o ka halepaahao pouli, inoino loa, alaila ninau wale aku ka luna o ka halepaahao i kona makemake i ka hookolokolo. A alakaiia oia imua o na luna Inekuisitio, ninau aku lakou ia ia, me he mau malihini la, i aku, "Owai oe? Heaha kau maanei?" I mai la paha ia, "Heaha ko'u hewa i hookomoia wau iloko o keia wahi?" I aku la lakou, "Ua ike no oe, no ia mea, e hai mai ia makou, mai huna." Ina hoole ia, alaila, hookomo hou ia iloko o ka halepaahao. A liuliu paha, hooikaika hou lakou ia ia e hai koke mai i kona hewa, aole e huna hou aku; a i ole ia i hai mai, no ka hala ole paha, no ka poina paha, alaila, kauoha lakou ia ia e hoohiki i ke Akua e hai oiaio mai i na mea a lakou i ninau aku ai ia ia. Ina hoole ia, aole hoohiki pela, ua hoohewa koke lakou ia ia. I kona ae ana aku, a hoohiki i ke Akua, alaila, ninau aku lakou ia ia, i kona mau makua, a me na hoahanau, a me kona wahi i hanau ai me kana hana, a me na mea like he nui loa. I aku la lakou, "E hai mai i kou hihia, alaila, na makou e kala aku;" a ma keia hana maalea, hoopunipuni, ua hai mai kekahi poe i na mea he nui wale, me ka oiaio paha, me ka hoopunipuni paha. No ka makau i ka make, a no ka makemake e pakele i ka halepaahao, nolaila ko lakou hai ana ia mau mea; aole nae lakou i pakele;—paa no. Aka, ina hoole loihi loa kekahi, aole hai mai i kekahi mea, alaila, na ka poe luna e kakau, ma ka pepa, i na mea a lakou i lohe ai nona, a haawi aku ia pepa ia ia e heluhelu ai a haawi aku no hoi ia ia i mea e kokua ia ia i kona pilikia, aole nae e kokua iki, hooikaika wale no ia ia e hai aku i kona hewa i na luna. Ua haawiia ia ia kekahi mau la e hoomakaukau e pale aku i na mea e

hewa'i; aka aole i haiia mai ia ia ka mea nana ia i hoopii aku ai, aole i haawiia mai ka inoa o ka poe hoike. Aole hookolokoloia ma kahi akea, ma kahi malu wale no. Aole hiki i ka mea i hoopiiia ke halawai pu me kona poe enemi e hoakaka paha i ko lakou hoike wahahee ana. A heluhelu oia i ua pepa la, alaila, hookolokolo hou ia. Ina hoole hou ia i kona hewa aole hoohewa ia ia iho, alaila hoeha maoli lakou ia ia. He mea e ka eha; aneane oi aku ia mamua o ka eha i hoehaia'i ka poe i pepehiia e ka poe ike ole ia Iehova. Ekolu mea nui i cha ai; o ke kaula, o ka wai, a me ke ahi. Menei ke kaula: Ua hookomoia ke kaula malalo iho o kona mau poaeae, a nakinakiia ma kona kua. Alaila, me ua kaula la, a me ka pokakaa, ua hukiia oia a kiekie loa, waiho iho la i kekahi manawa, alaila, kuu wale ia ke kaula, a haule ilalo, aole nae i hiki loa i ka lepo. No ke anuu o keia haule ana, pau na iwi o kona kino i ka haihai. Ina ku paa ke kanaka i kona hoole ana, hoeha lakou ia ia i ka wai. Hookulukulu lakou i kona waha i ka wai, a piha ka opu. Nui loa ka mai, a me ka eha, aneane e make ia malaila. A i ole ia e hai mai, o ka eha ma ke ahi koe. Penei ka hana: Ua hamo mua lakou i kona mau kapuwai i ka aila, alaila, hookokoke aku i ke ahi enaena, a nui loa ka eha! Ua hoeha pinepine lakou i na kane, a me na wahine, a olelo mai ke kahuna lapaau o ia wahi, aole hiki ia lakou ke hoomanawanui hou aku, alaila, ua hookomo hou ia ua poe la iloko o ko lakou halepaahao, a maha iki ko lakou eha, alaila, ua hoeha hou ia mai lakou. Mahope iho o keia hoeha ana, alaila, ua hoahewa lakou i kekahi poe i ka make; i ka halepaahao kekahi, a i ka hahauia kekahi poe. He lehulehu na kanaka i make iloko o ka Inekuisitio. Aole pau i ka heluia. Ma Sepania wale no, ua oleloia, kokoke elima haneri tausani kanaka i make iloko olaila. He mea ano e keia hewa. No ka po mai ka Inekuisitio. Pehea la e pakele ai ke

kanaka hala ole, ke huhu mai kekahi luna o ia wahi ia ia? Ina i kalaia kekahi i kapaia he kanaka manao ku e i ka Pope, aole ia i pakele i ka make iloko o keia hale Ina hoohiki na luna Inekuisitio i ke Akua, e kala aku i kekahi mea i hoopiiia, ke hai mai ia i kona hewa, a hai mai ia pela, aole loa lakou i hooko i ko lakou hoohiki ana. Ina make mai kekahi iloko o ia halepaahao, aole pakele ia i ka hoino wale ia. Ua hanaia he mea like, i ka nana aku, me ua kanaka make la, a ua pau ia mea i ke ahi. Aue ua hana inoino la! Aole hoole na luna o ka Inekuisitio i ko lakou pepehi ana i kekahi poe hala ole, aka, aole lakou manao he hewa ia. Eia ka lakou olelo: "Ua oi aku ka maikai o ka make ana i ka pepehiia o na haipule io hookahi *haneri*, i hele lakou i Paredaiso, mamua o ka maikai o ka hookuu wale ana i *hookahi* kanaka manao ku e, no ka mea, e hiki no ia ia ke hana i mea e make nui ai na uhane he lehulehu." Auhea ka wahahee a me ka pepehi kanaka i oi aku mamua o keia?

§ 13. *No ka hoomaauia o ka poe Alebigenese.*

I ka wa i hoonohoia'i e ka pope ka Inekuisitio, aia ma ka aoao hema o Farani, i ka aina o Toulouse, kekahi poe haipule, ua kapaia lakou ka poe *Alebigenese*. He apana lakou o ka poe Waledena. Hoole lakou i ka ka Pope, a heluhelu lakou ma ka olelo a ke Akua: aole lakou hoomana kii. No ia mea, nui ka huhu o ka pope ia lakou. Kukulu ae la oia i halepaahao nui ilaila, a hoouna no hoi i kekahi poe koa i ko lakou aina e luku aku ia lakou. Nui wale ka poe kane a me na wahine, a me na kamalii i make i ka pu, a me ke ahi. Ua manaoia, hookahi miliona i make malaila, i ka pepehiia, o na Kerisetiano a me na Katolika Roma.

O Ramoneda ke alii o Toulouse ia manawa. Ua kauohaia mai oia e ka pope e kipaku aku i ka poe Alebigenese mai kona aupuni aku, aka, hoole aku ia i ka ka

pope kauoha, no ka mea, ua noho malie ua poe la, a ua ae oluolu aku lakou mamuli o ke kanawai o ka aina.

Nui ae la ka huhu o ka pope, no ia mea, hoouna koke ia i kekahi mau luna Inekuisitio malaila, a hoomaka lakou i ka lakou hana e make ai. Aole liuliu, ua pepehi malu ia kekahi o keia mau luna, aole i ikeia ka mea nana ia i pepehi. Ua manao wale ia, ua ike o Ramoneda, nolaila, hoahewa a hooweliweli mai ka pope ia ia.

Nolaila, makau iho la o Ramoneda, hoohaahaa oia ia ia iho imua o ka pope, a haawi aku la ia ia i ehiku kulanakauhale ma Perovene. Aole nae i pau ka huhu o ka pope; aole manao ia i ua makana nei, no ia mea, ua hopuia o Ramoneda, ua hahauia oia, a ua powaia oia i kona kapa komo, alaila, ua kipakuia'ku ia e hele i kona wahi e hele ai.

Ia manawa, ua hiki mai kekahi poe koa, 100,000 kanaka, komo lakou iloko o Toulouse; ki aku lakou i ka poe Alebigenese i ka pu; lilo koke mai ia kulanakauhale ia lakou; hoopiha lakou i na alanui i na kupapau a me ke koko, a hoolei no hoi i kekahi poe pio iloko o ke ahi.

A mahuahua ka poe koa o ka pope, a nui loa; lehulehu no. Ua oleloia 300,000 kanaka. Ua lilo wawe mai ke kulanakauhale o Beziere ia lakou, a o ko laila poe, pau lakou (23,000,) i ka pepehiia i ka pahi kaua, a ua pau ke kulanakauhale i ke ahi.

Alaila, hele koke ua poe koa nei i ke kulanakauhale, Karekasone, me ka manao e luku loa aku; aka, ku e mai ko laila poe me ka ikaika, nolaila, ua pepehiia mai kekahi mau tausani o ko ka pope poe, a ua piha na auwaha a puni ke kulanakauhale i na kupapau o ka poe i haule a make loa. Aka, no ka lehulehu o ka poe enemi, aole hihi i ka poe kamaaina ke ku e a lanakila. A mahope iho, lilo ko lakou luna iloko o ka lima o ka enemi, nolaila, paupauaho lakou. Manao iho la lakou, o ka make wale no i koe. Hookahi mea wale no i lana iki ai ko

lakou manao. Ua lohe lakou, aia malalo o ke kulanakauhale he alanui me he ana la ke ano, eiwa mile ka loihi o ua alanui la. Ua manaoia, ina e huli a ike lakou i ua mea la, e hiki ia lakou ke hele malu a hiki i ka pakaua o Kabereta, a pakele i ka make. A i ko lakou imi ikaika ana, ua loaa ia lakou ia alanui. A po ka la, pau loa lakou i ke komo iloko olaila, a ia la ae, ua hiki lakou i ka pakaua a lakou i makemake ai. Alaila, hele liilii lakou ia wahi aku, ia wahi aku, a pakele i ka pepehiia.

A kakahiaka ae, kahaha ko ka pope poe koa, no ka nohomalie loa o ke kulanakauhale, aohe mea i ikeia, aohe mea i loheia. Manao mua na koa, he hana maalea ia a ka poe kamaaina, e alakai ia lakou iloko o kahi i hoohalua ai i pau lakou i ka pepehiia. Aka, a pii ka poe koa maluna o na pa, a komo lakou iloko o ke kulanakauhale, alaila, hea aku la: "Ua mahuka ka poe Alebigenese." A ike ka luna koa, aole kanaka malaila, mahele ae la ia i ka waiwai a pau o ia wahi, a haawi aku na ka poe koa.

Oia kekahi olelo oiaio no ka hana ku e a ka pope Katolika Roma i ka poe Alebigenese. Nui no kana mau hana ku e, e like me keia. Aole loa e hiki ke hoakaka i ka hana ino loa a pau, a me ka hoopunipuni, a me ka eha, a me ka hookamani i hanaia me ka aeia mai o Inokeneta III. ka pope, a me na mea i pani i kona hakahaka. Ua pau na kulanakauhale i ka haoia: o na pakaua, ua pau i ka hoohioloia, ua pepehiia e like me na holoholona na kanaka he lehulehu; o na wahine, ua pue wale ia, a ua haawiia i ka pahikaua, a me ke ahi, na tausani he nui loa no. Oia na poino i hiki mai i ka ekalesia oiaio, ia manawa; a oia no ka lanakila ana o Anikeriseto maluna o na haumana a Iesu.

Ma Geremania, a ma Farani kekahi, ua nui ka poe i make i ko lakou hoole ana, aole hoomana kii, aole pule

mamuli o ka pope, a heluhelu lakou ma ka ke Akua olelo.

§ 14. *No ka makahiki Iubile.*

Kauoha ae la o Bonifake VIII. ka pope i ka makahiki o ka Haku 1300, i makahiki Iubile. Ua heaia na Kerisetiano a puni ka honua, e hele mai e ike i na luakini o Sana Petero, a me Sana Paulo ma Roma; a olelo hoopomaikai mai ka pope e pau ko lakou hewa i ke kalaia e ia.

No ka naaupo, a me ka makau wale o kanaka, he lehulehu ka poe i hele i Roma, mai ia aina aku, ia aina aku. A hiki lakou ilaila, hoolei aku lakou i ko lakou kala iloko o ka pahu o ka ekalesia, a ua oleloia ua loaa mai ka hoomaikaiia mai e ka pope, a me ke kalaia mai o ko lakou hewa. Auwe ke kuamuamu o ke kanaka i olelo aku i na kanaka "E kala aku au i ko oukou hewa!"

A ike pono ia he mea ia e waiwai ai ka ekalesia mahope mai, manao na pope, a hala na makahiki 25, e kauoha hou i makahiki Iubile i loaa i ka poe Kerisetiano a pau ka pomaikai Iubile!

§ 15. *No ka emi iki ana o ka mana o ka pope.*

Mai ka makahiki o ka Haku 1300 mai, ua emi iho ka mana o ka pope. O Bonifake VIII. oia ka pope ia manawa. O ka manao kiekie loa o Bonifake, hookahi mea ia i emi ai kona aupuni iho, a o ka hiki ana mai o kekahi mau mea hou, oia kekahi mea e nawaliwali ai. "Ua hanaia," (wahi a Moheima,) "o Bonifake VIII. i mea e poino ai ka ekalesia, a me ke aupuni, i mea e pau ai ka maluhia o na lahuikanaka; a i kona manao e hoonui i ka mana, a me ka mahaloia mai o ko Roma poe pope, ua hana ia me he kanaka hehena la." Mai ka wa i lilo ai oia i pope Katolika Roma, ua hoike ae oia ia ia iho he Poo no ka Ekalesia a me ke Aupuni, ka bihopa hoi no na Ekalesia a pau, ka pope hoi no na aupuni a pau loa o ka honua. A ma kana mau palapala Alii weliweli, i hooweliweli ai oia i

na aupuni a me na emepire nui, a ua kii aku oia i na alii nui e hele mai imua o kona alo paha, a imua o ke alo paha o kona ahahookolokolo e hoopau ai i ko lakou mau hakaka ana. Oiaio, ma ka haaheo a me ke kiekie o ka manao, a me ka hoalii ana maluna o ka nui o ko ke ao nei, ua oi aku ia mamua o na pope a pau i noho pope mamua aku ona.

§ 16. *No ka hakaka ana o ka pope me ke Alii nui o Farani.*

Ia manawa, ku e ke 'lii nui o Farani, o Pilipo IV. i ka pope, no kona manao kiekie. Manao iho la o Bonifake e hooweliweli aku ia Pilipo, no ia mea, palapala aku ia ia menei: "Pono oe a me na lii a pau loa e ae mai i ka manao o ka pope, ma na mea a pau loa, no ka mea, ua kauohaia mai oukou e ke Akua e hana pela." A lohe ke 'lii i ko ka pope manao kiekie, ukiuki loa ia. Hoole ikaika aku ia i ua manao la. Paa iho la ko Pilipo manao e hoakoakoa i ka ahaolelo nui e kipaku aku ia Bonifake mai kona noho pope ana 'ku. Nolaila, kauoha aku la oia ia Nogare, i kekahi kauwa ana, e hopu aku i ka pope i paa. Ua hana pela ua kauwa la a ke'lii, me ka manao ole i kona ano pope, no ia mea, no ka nui o ko ka pope hilahila a me ke kaumaha o kona naau, a me kona huhu, aole liuliu a make iho la ia. A make o Bonifake, ua waeia kekahi kahuna o Farani i pope hou, a ua noho ia ma Avinona ma Farani, e like me ka manao maalea o Pilipo. He kanahiku na makahiki ka noho ana o na pope ma Farani. Oia kekahi mea i nawaliwali ai ka ekalesia o Roma.

§ 17. *No kekahi mea e ae i emi ai ka ikaika o ka ekalesia o Roma.*

I ka makahiki o ka Haku 1378, ua ikeia kekahi mea hou iloko o ka ekalesia Roma. Ua kapaia ua mea la o *ka mahele nui ma ke Komohana.* Ua waeia na pope elua, a na noho laua, ma Roma kekahi, a ma Avinona kekahi.

Mai ia makahiki a hiki i ka makahiki 1414, aia no i ka ekalesia elua poo, a ekolu i kekahi manawa. Nui loa ka huhu a me ka inaina o keia mau pope kekahi i kekahi. Nolaila, ua emi nui ka manao ana o na 'lii a me na kanaka i ka pope a me ka ekalesia Roma.

O Urebana VI. oia ka mea i waeia i pope ma Roma; ma Avinona, ua waeia o Kelemeneta VII. Aole i oleloia ka pope oiaio o laua. Owai la?

No keia mahele ana i ka ekalesia Roma, nui ka poino o kanaka. Ku e pinepine na kauwa a keia mau pope elua, o ke kaua no ia, a ua make na kanaka he lehulehu loa; ua hoowahawahaia ka pono, aneane pio loa ka malamalama o ka ke Akua olelo, a nui ke kolohe o kanaka. Ua lilo na kahuna pule kekahi, i poe inoino loa ma ka lakou hana ana, aole nae o lakou hilahila.

Aka, hoolilo mai ke Akua i keia mau mea ino, i mea e hoolea aku ai ia ia. Ua lilo ia, ma kekahi mau mea, i mea e pono ai ke aupuni, a i mea hoi e pono ai ka ekalesia. Malaila, ua hooehaia ka holoholona, oia ke aupuni pope, aole paha e hoola hou ia. Mamua, aia no na 'lii a me na luna malalo o ka wawae o ka pope, me he mau kauwa la i hooluhiia. Mahope iho o keia mahele ana, pau ae la ka makau o ua poe alii la i ka pope. A o na kanaka noonoo kekahi, i ko lakou ike ana i ke ku e a me ka hoino wale aku o kekahi pope i kekahi pope, hoole, a hoowahawaha aku lakou i ke aupuni pope a pau loa.

§ 18. *No Wikelife.*

Ua kaulana ka makahiki o ka Haku 1387, no ka make ana o Ioane Wikelife no Enelani, he kahunapule ikaika loa ia i kona ku e ana i ka pope, i ka poe moneka, a me ka ekalesia o Roma. Me kona leo, a me kana palapala, hoakaka lea aku ia i ka hewa o ka hoomanakii, i ka hewa hoi o ka pule i na kanaka make; hoakaka aku ia i ka hewa o ka pope i kona kapa ana ia ia iho he poo ekalesia; i kana olelo ana e hiki ia ia ke hoolilo aku

i ka berena a me ka waina o ka ahaaina a ka Haku, i io maoli a i koko maoli hoi o Iesu Kristo, a i kana olelo ana e hiki ia ia ke kala aku i ka hewa o kanaka. O ko Wikelife hoakaka ana i ka hewa o keia mau mea, a o kona hai ana i ka olelo a ka Haku, oia ka mea nui i nawaliwali ai ka ekalesia Roma, oia no hoi ka mea i makaukau ai ke ala e hiki aku ai i ka hooponopono ana o Lutera, A. D. 1517.

Ua hanauia o Wikelife ma Enelani, A. D. 1324. No kona naauao, ua kohoia oia i kumu no kekahi kula nui. Ia manawa, aia ko Enelani poe malalo iho o ka pope, a nui loa na kauwa a ka pope e auwana ana ia wahi aku ia wahi aku ma ka aina. Ua kapaia ia poe, *ka poe makilo*, a hele pinepine lakou i na kula nui e hoowalewale i na haumana e hahai ia lakou.

§ 19. *No ka poe makilo.*

Pono paha e hoakaka iki, ma keia wahi, i ke ano o *ka poe makilo*. Na Inokeneta III. ka pope, i hoolilo i kekahi poe moneka, A. D. 1215 i poe makilo. I kona ike ana i ka emi ana o ko na kanaka makemake i ka ekalesia Roma, noonoo iho la ia i mea e mahuahua hou ai, no ia mea, olelo ia i ka poe moneka, e haalele loa i ka lakou waiwai, a e hoohiki i ke Akua aole e imi hou aku malaila, a nana no lakou e hoohanohano nui aku. Ae koke mai ka poe Dominika, a me ka poe Feraniseka. Ua lilo lakou i poe *makilo*. Ua aeia mai lakou e hele ia wahi aku, ia wahi aku, e komo iloko o na hale Alii, a me na hale makaainana, e kamailio pu me na mea a pau loa, a e ao aku i na kamalii a me kanaka e like me ko lakou manao iho. No ka mahuahua loa o ia poe, ua like lakou me ko Aigupita poe uhini, "kau iho la ma na mokuna a pau," nolaila, ua hooluhiia mai ka ekalesia, a me kanaka ma Europa a puni. No keia luhi, ua hoakoakoa o Geregori X. i ka ahaolelo ma Laiana A. D. 1272, malaila, hoole aku ka pope i ka nui o na aoao o na moneka makilo, eha

mau aoao wale no i koe; ka poe Dominika, ka poe Feraniseka, ka poe Karemela, a me ka poe Augusetina.

Mahope iho, oi aku ka poe Dominika, a me ka poe Feraniseka mamua o na makilo e ae a pau no ko lakou maalea, a me ka hoopunipuni. No ka ae pinepine ia mai o keia mau aoao elua e ka poe pope, ua lilo lakou i poe haaheo loa. Ua oleloia aohe mea nui i hana ia iloko o ka ekalesia, a iloko o na ahaolelo a na 'lii, i hana ole ia mamuli o na olelo ao a keia mau aoao makilo. No ko lakou akamai i ka hookamani, ua manaoia lakou he poe haipule loa, hemolele, maikai wale; no ia mea, nui na kanaka koikoi a me na wahine maikai i makemake e komo iloko o keia poe, i oluolu mai ke Akua ia lakou. I ka wa kokoke e make kekahi poe, kauoha ikaika loa lakou i ko lakou poe hoahanau e hookomo i ko lakou kupapau iloko o ke kapa komo inoino, pelapela, o ka poe makilo, a e kanu pu ia lakou me ua poe la. Auwe ka hohonu loa o ka naaupo, a me ka manao lapuwale o kanaka ia wa, i ko lakou kuhi ana, e hoapono mai o Kristo ia lakou i ka la mahope, ke ike ia lakou me na moneka makilo!

A ike na moneka e ae, i ka haaheo loa o ka poe makilo, a me ka hahai ana o kanaka ia lakou, hoohuoi aku lakou i ua poe la. Mahope iho, he nui ke ku e ana o na 'lii, a me na bihopa, a me na kahuna pule e ae i ka poe makilo. Pela ma Enelani, a me Irelani, a me Farani. Hoopii aku la kekahi poe ma ia mau aina, ia lakou i na pope, aka, kokua koke aku na pope mamuli o ka poe makilo. Aole paha kanaka e ae i hana nui, i like me keia poe, ma ke kukulu ana i ke aupuni o ka pouli, a me ka ino, ke aupuni o ka pope. Nui ko lakou hoowahawaha i ka palapala, a me na kula, a me na kanaka naauao. No ia mea, ku e na kumu ma na kulanui, a me na kanaka naauao e ae i ua poe makilo la.

§ 20. *No ko Wikelife ku e ana i na makilo*

Aole paha mea e ae i ku e ae i na moneka makilo, me ka ikaika i oi aku mamua o ko Wikelife. I ka hele ana o kekahi o ua poe la i kana kulanui, ma Okefoda, e hoowalewale i na haumana ana e haalele i ke kula, a e lilo i poe makilo, ku e koke o Wikelife me ka manao ikaika. Hoakaka pinepine aku ia i ka hookamani, i ka haaheo, a i ka noho palaualelo ana o ia poe. Ku e no hoi o Wikelife i ka haaheo o ka pope, a me kana hana kekee i kona kokua ana mamuli o ua poe moneka lapuwale la. Hoakaka pinepine no oia i na mea ino i hana mau ia, ia manawa. Nolaila, huhu mai ka bihopa nui o Kaneteberi ia ia, a kipaku ia ia mai kona wahi aku. No ia mea, mahuahua kona manao ku e. Ua ike pono ia i ka olelo a ke Akua. Ua unuhi oia ia olelo mai ka Hebera a me ka Helene i ka olelo Enelani, a hoolaha aku ia i ka Baibala a pau loa. No kona ike maopopo ana i ke ano o ka pope ma, a me ke ku e ana o ia poe i ka olelo a ke Akua; a no kona ike ana i ka noho lapuwale ana o na moneka makilo, ua makaukau loa ia e ku e ia lakou a pau. Oia no kana i hana'i me ka wiwo ole, a me ka makemake i pakele ai na kanaka malaila.

No ko Wikelife hai pinepine ana i ke ano ino o ka pope a me na moneka, ua hoomaau nui ia mai oia e ka bihopa nui o Kaneteberi, a me na moneka. Ua hoahewa lakou i kana palapala, a imi ikaika lakou e pepehi aku ia ia, aole nae e hiki, no ka mea, ua malama mai ke Akua i kana kauwa. Ua make oia me ka maluhia, ma kona wahi i noho ai. Aole nae i pau ka huhu, a me ka hoomaau ana o kona poe enemi. Ma ka ahaolelo nui, A. D. 1415, ua hoahewa hou ia kona inoa, a me kona mau manao. Ua hooleiia kana palapala iloko o ke ahi, a mahope iho A. D. 1428, ua huaiia kona mau iwi, ua hooleiia iloko o ke ahi, a lilo i lehu, alaila, ua hooheleleiia iho la iloko o ka muliwai.

§ 21. *No na haumana a Wikelife.*

Nui na kanaka i lohe i ka Wikelife olelo i kona ao ana i ka poe hele io na la, a heluhelu no hoi lakou i na buke ana i kakau ai, nolaila, lilo lakou i poe haumana nana. A make ia, mahuahua loa lakou ma Enelani, a ma na aina e ae kekahi. Ua kapaia lakou, ka po *Lolereda*, he waha kani ke ano, a ua kapaia lakou pela e ko lakou poe enemi, no ka mea, ua hoowahawahaia lakou no ko lakou haipule ana. Aole nae lakou manao nui malaila. Hoomanawanui aku la no hoi lakou i ka hoomaauia mai a me ka hana ino ia mai.

§ 22. *No ka hoomaauia mai o ka poe Lolereda.*

A ike na kahuna pope i ka mahuahua ana o ka poe haumana a Wikelife, ua wela loa ko lakou huhu. No ia mea, hoomaau koke lakou i ua poe haipule nei. Ua hookomoia kekahi poe iloko o na halepaahao; ua nakinakiia kekahi poe i na kaulahao ma ka laau, a ua hoopauia lakou i ke ahi.

Ma Enelani, ua hoomaauia kekahi poe haipule. O ka hoole ana o kekahi i ka oiaio o ka hoolilo ana i ka berena a me ka waina o ka ahaaina, i io, a i koko maoli hoi o ka Haku, o kona make no ia. Ma Ladana, ua hookolokoloia, ua hoohewaia, a ua make i ke ahi o Wiliama Sautere, he kahuna pule; a o Ioane Badebi, he kanaka humuhumu lole. Make iho la no hoi i ke ahi, kekahi haku nui, o Kobehama ka inoa. He luna koa kaulana ia no ka ikaika o kona manao ma na mea o ke aupuni, a no kona aloha i kona Alii, no ia mea, pau loa na kanaka, a o ke Alii nui o Heneri V. kekahi, i ka makemake aku ia ia.

Mahalo nui o Kobehama i ke ao ana o Wikelife; imi ikaika oia i kana mau palapala, a loaa mai, aole ona manao i ka nui o ke kumu kuai i ua mau palapala la: hoolaha aku a hooikaika aku i kanaka e heluhelu malaila i lilo lakou i poe naauao. I kona imi ana ma ka Palapala Hemolele, ua akaka i kona manao, ka hewa o ke ao ana o ka pope no ka hoolilo ana i ka berena maoli i io o ka

Haku; no ko ke kanaka hoeha ana i kona kino iho no kona hewa; no ka hele ana i ka halekupapau e hoomana aku, a no ka hoomana kii. Aole ona makau i ka hai pinepine aku i kona manao ma keia mau mea. Nolaila, hoopii aku na kahuna pope ia ia i ke Alii nui, ia Heneri V. a noi aku lakou ia ia e kokua mai ma kona make ana. Aole makemake ke Alii e ae mai i ko lakou manao e pepehi. Hooikaika nui ia ia Kobehama e huli hou i ka pope me ka hoolohe, a me ka malama aku. I aku la o Kobehama i kona Alii menei: "Ua makaukau no au, e kuu Alii, e hoolohe aku, a e malama aku ia oe ma na mea a pau i ku pono i ka olelo a ke Akua. Aka ua ike au i ka pope, oia ka Anikeriseto i oleloia ma ka olelo a ke Akua, 'ke keiki o ka make, ka mea ino e ku ana ma kahi hoano,' a o ka mea e ku e ana i ke Akua, no ia mea, aole au e ae iki aku i kana." A lohe ke Alii, huhu aku la oia ia ia, a haawi aku la ia ia i kona poe enemi.

I ka wa i hookolokoloia'i o Kobehama, he mea e kona ikaika, aole ona makau iki. Malaila, hoole aku oia i ko ka pope ao ana i kela mea keia mea ku pono ole i ka olelo a ke Akua. I ko lakou kapa ana ia ia he haumana a Wikelife, i aku la ia, "Ke hai aku nei au imua i ke alo o ke Akua, a me kanaka, i ko'u ike ole ana ia Wikelife, i ke kanaka a oukou i hoowahawaha aku ai, aole loa au i haalele iki i ka hewa. Aka, i ko'u ike ana i ua kanaka maikai nei, a me na mea ana i ao aku ai i kanaka, he kanaka hou au. Pela ka oi nui o kana olelo mamua o ka ka poe kahuna pope." A lohe kona poe enemi, hoino wale lakou ia ia, a hooweliweli aku ia ia. O ka bihopa nui o Ioka, o Arunedela ka inoa, oia ka luna nui ma ia hookolokolo ana. Eia kana ia Kobehama: "Ua auwi ae nei ke ao, ua kokoke mai hoi ka po: e pono e hoopauia keia hookolokolo ana. E noonoo oe i kou wahi e ku nei. E ae koke mai oe i ka manao paa o ka ekalesia, o poino nui auanei oe."

I aku la o Kobehama imua o lakou a pau, "Ua paa loa ko'u manao: eia no au, e hana mai oukou ia'u mamuli o ko oukou makemake." Alaila, na ka bihopa nui i hoahewa ia ia penei: "Ua ike makou ia Kobehama, he kanaka manao ku e a paakiki, inoino loa ia, pono ia e make i ka pepehiia, no ia mea ke haawi aku nei makou ia ia i ka ilamuku i make ia."

A lohe o Kobehama, i aku la ia me ka helehelena maka oluolu: "Ua hoohewa mai oukou i ko'u kino, he mea ino ia, aka, o ko'u uhane, aole loa e hiki ia oukou ke hoeha mai ia mea, e like me ka hiki ole ia Satana ke hoeha i ko Ioba uhane. Ua lana ko'u manao i ke Akua. O ka mea nana i hana i ko'u uhane, nana no e aloha mai ia'u. A ma na mea a'u e manao ai, he oiaio, malaila au e ku paa ai a hiki i ka make." Alaila, huli ae la ia i na kanaka e ku kokoke ana, hohola ae la i kona mau lima, i aku la, "E na kanaka haipule, no ko ke Akua aloha mai, e malama ia oukou iho i neia poe kanaka, o puni oukou ia lakou, a alakaiia oukou me he poe makapo la a poho pu me lakou ilalo i ka make." A pau ae la, kukuli iho la oia ilalo, a pule aku la menei: "E ka Haku, ke Akua mau loa, ke noi aku nei au ia oe, no kou aloha nui, e kala mai i ka hewa o ka poe e hoomaau ana ia'u, ina he pono ia i kou manao hemolele." Alaila, ua hookomoia oia iloko o ka halepaahao nui o ke Alii.

Ua oleloia keia, i ko Kobehama noho ana iloko o ua halepaahao la, hele aku ka bihopa nui i ke Alii e noi aku ia ia e hoopanee iki i kona wa e make ai. A i kona hoopanee ana he kanalima la, imi ikaika ka bihopa a me na kahuna pope, i mea e emi ai, a e pau ai hoi, ka makemake o kanaka ia ia. A hala kekahi mau hebedoma mahuka o Kobehama, holo aku i Wale a noho malu malaila i na makahiki eha. Ua hilahila na kahuna i ka pakele ana o Kobehama. Mahuahua ko lakou inaina i ka poe Lolereda, ka poe hoakoakoa pinepine e pule i ke Akua, a

e hooikaika kekahi i kekahi ma ka pono. Aka, hoomaau nui ia lakou no ka lakou pule ana i ke *Akua* wale no, aole ia *Maria* kekahi. Hoopiiia ua poe haipule la i ke Alii, me he poe kipi la; nolaila, papa aku ke Alii i ko lakou hoakoakoa ana. No keia kanawai paakiki, ua hele malu lakou i ka nahelehele i ka po, no ka mea, aole hiki ia lakou ke noho oluolu ke pule ole lakou i ka Haku. Ma kahi i kapaia, *Na kula Sana Gile*, he wahi nahelehele ia, ua hoakoakoaia ua poe haipule la, i ke ahiahi o ka la 6 o Ianuari, A. D. 1414, me ka manao e pule i ke Akua a aumoe paha.

Ia po no, ua lohe ke Alii i ka hoonui ana o kekahi, aia no o Kobehama ma Sana Gile, me na koa he iwakalua tausani, me ka manao e hopu aku i ke Alii, e pepehi aku hoi i ko lakou poe enemi, a e hoolilo ia Kobehama i Alii. A lohe o Heneri, hele koke ia, ma ia wahi me kekahi poe koa uuku, a loaa ia ia ua poe haipule la. Ua make i ka pepehiia he iwakalua, a ua lawe pio ia'ku he kanaono. Manao ke Alii he nui na koa malaila; aole ka! Elua paha kanaha kanaka waleno o lakou.

No keia mea, hoopii hou ka poe kahuna pope ia Kobehama i ke Aiii, me he kipi maoli la! Ae aku ke Alii, a olelo aku la ia e uku nui aku i ka mea e hoakaka i kahi i hunaia'i o Kobehama. No ia mea, ua hopu koke ia oia, ua kauoia me he kipi inoino la, i na kula Sana Gile, malaila e make ai. A hiki ia i kona wahi e pepehiia'i, kukuli iho la ia ilalo, a pule aku la i ke Akua e kala mai i kona poe enemi. Alaila ku iluna ia, a hooikaika aku i na kanaka e ku paa me ka malama i ko ke Akua mau kanawai, e like me ia i kakauia ma ka Baibala. A pau kana, alaila, ua nakinakiia oia i ke kaulahao ma ke kea, hoahuia iho la kekahi wahie malalo ona, hoaaia ke ahi, a make iho la ia. Ua make ia me he koa la, a me he haipule la.

Aneane pio loa ka malamalama o ka ke Akua olelo

ma Enelani ia manawa. Ua hoomaau ikaika ia ka poe Lolereda ma na wahi a pau. Ua hooleiia ka lakou palapala iloko o ke ahi; ua hookomoia kekahi o lakou iloko o na halepaahao, a nui wale ka poe i pepehi wale ia a make. Ua puehu liilii ia lakou ma ia aina aku, ia aina aku, a noho no lakou me ka hoomana malu i ka Haku. Aole hoi i pau keia hoomaau ana i ka make ana o Heneri V. I ke alii ana o Heneri VI. a o Edewadi IV. ua pepehiia kekahi poe; a i ke alii ana o Heneri VII. a me Heneri VIII. ua mahuahua loa ia hoomaau ana. Ua pepehiia na kane, na wahine, a me na kamalii he lehulehu. O ke Akua wale no ka i ike i ka popilikia, ka eha, a me ka hoino wale ia o ka poe haumana a Iesu ia manawa. I ka la hookolokolo, e hoikeia mai ai keia mau mea i akaka ka pololei maoli o ko ke Akua hoopai ana i ka ekalesia o Roma.

§ 23. *No ka lawe ana i na palapala a Wikelife i Bohemia. No Ioane Husa, a me kana hana.*

Mai Enelani aku, ua lawe ia'ku na buke a Wikelife i kakau ai, i Bohemia e kekahi haumana o ke kulanui ma Okefoda. A e like me ka hua maikai i luluia ma ka aina momona, pela ka olelo a Wikelife, no ka mea, ua ku pono ia i ka olelo a ke Akua. He nui ka hua maikai i ikeia ma ia aina.

Aia ma Bohemia, ia manawa, he kahuna pule kaulana no kona naauao a me ka ikaika ma ka olelo, o *Ioane Husa* kona inoa. Ua hanau ia ma Bohemia, A. D. 1373. He mau mea kaulana ole, he ilihune hoi kona mau makua; aka, ua lilo ia i kahuna akamai, a naauao no hoi ma kona hooikaika nui ana. Ma ka ekalesia Roma ia, aole ia i manao e haalele i ka pope. Eia kona manao waleno e hooponopono i na mea kekee e pili ana i ua ekalesia nei, no ka mea, he kanaka haipule loa ia, a nui kona makemake i maemae ka ekalesia. A mahope iho, ua loaa ia ia ka palapala a Wikelife i kakau ai. I kona

heluhelu ana, ua ikeia he oiaio no ia mau mea, nolaila, hai koke aku ia me ka wiwo ole, i ka olelo ku e i ka poe moneka, a me ka poe kahuna pule katolika Roma, no ko lakou ao kekee ana, a no na mea ino a lakou i hana pinepine ai. Ua kokua mai ke Akua mamuli o ka Husa hana ana; nolaila, nui na mea i huli mai ma ka pono, a lilo lakou i poe haipule ma ka aoao o Wikelife. Pela ma ke kulanui ma Perague.

§ 24. *Ua hôomaauia o Husa.*

I ko Husa hookomo ana i na buke a Wikelife iloko o ke kulanui, huhu mai la ka bihopa nui o Perague ia ia Nui ko laua hoopaapaa ana, a mahope, hoopii aku la ka bihopa ia Husa i ka pope. Kauoha mai la ka pope ia Husa e hele imua o kona alo i Roma e hookolokoloia malaila. Hoole aku o Husa, aole e hele io na la. Nolaila, kipaku koke ka pope ia ia mai ka ekalesia aku. Aole i manao nui o Husa malaila. Aole ia i paupauaho. Hooikaika ia ma kana hana. Hai wiwo ole aku ia i ka olelo a ke Akua ma ka luakini o Iehova, a nui no hoi kana palapala ana i mea e maopopo ai ka hewa o ka poe moneka, a me ka poe kahunapule pope a me ka ka pope hana ana.

Ua ikaika loa ka hana a ka bihopa nui o Perague i kona ku e ana ia Husa. I ole e heluhelu hou ia na buke a Wikelife, kauoha aku la o ua Bihopa la i ka poe a pau i loaa ia lakou kana palapala e haawi mai ia mau mea ia ia. Ua oleloia, 200 buke, i kakau maikai ia, a paa i ka wahi nani loa, na na kanaka waiwai paha, ua haawiia mai na ua bihopa nui la, alaila, ua hooleiia iloko o ka lapalapa o ke ahi. Ua hoole ia i ko Husa hai hou ana i ka olelo a ke Akua ma Perague. Manao paha ka bihopa nui, o kona papa ana ka mea e pio ai ka malamalama ma Bohemia, aole ka! no ka mea, mahuahua ka makemake o kanaka e heluhelu ia palapala, a ua hooikaika nui o Husa i kona hoakaka ana ma ka palapala i

kona manao. No ia mea, mahuahua ka poe haumana a Wikelife malaila.

§ 25. *No ka ahaolelo a ka pope a me kona poe. No ka make ana o Husa a me Ierome.*

Ma Konetane, i Helevetia, ua hoakoakoaia he ahaolelo, A. D. 1414. Ua ikaika ka manao o ke Alii nui o Geremania e hoopau i ka haunaele nui no ka lilo ana o ka ekalesia i ekolu apana me na poo hoi ekolu. [E nana i ka palena 17.] Ua hoopauia no keia haunaele ma keia ahaolelo. Ua hoohewaia e lakou na palapala a pau a Wikelife. Ua kiiia no hoi o Husa, a me Ierome, kona hoaaloha, e hele i keia ahaolelo, a malaila, ua hoohewaia laua e make i ke ahi.

He ahaolelo kaulana keia ma Konetane. Aia malaila o Sigimuna ke Alii nui o Geremania, a me na'lii e ae o Europa pu me ia; aia 20 bihopa nui; 150 bihopa maoli; 150 kanaka koikoi; 200 kahuna pule, a maluna o lakou a pau aia no o Ioane XXIII. kekahi o na pope akolu.

Pono e nana hou maanei me ka noonoo i ke ano o ka ekalesia o Roma, a me ke ano o ka ahaolelo ma Konetane, i ike kakou i ka oiaio a me ka ole o ua ekalesia nei. Ekolu poo o ka ekalesia Roma, ia manawa, o Ioane XXIII. o Benedika XIII. a o Geregori XII. O Ioane wale no ka i hele i ka ahaolelo ma Konetane. Hoino lakou kekahi i kekahi me ka wahahee a me ka hoowahawaha. Nui ka makemake o ka poe ahaolelo e haalele ua mau pope ekolu la i ko lakou noho pope ana, a e wae pono ia he pope hou e pau wawe ai ka haunaele. Aole hoi i ae mai ua mau pope la. Aole i hiki ia lakou ke iho iho mai ko lakou mau wahi kiekie iho. Aka, i ko Ioane ike ana i ka manao paa o ka poe ahaolelo e kipaku ia ia, a e koho i pope hou, mahuka aku ia, a holo aku ma kahi e. A holo ia; alaila, hoakaka aku ke Alii nui o Geremania imua o ua poe ahaelelo nei, i ka hewa nui o Ioane XXIII. Ua hoohalike ia ia ia me he aihue la, a me he wahahee la, a

hooikaika nui aku ia i ka ahaolelo e hookolokolo ia ia e like me kana hana ana. Pela ka lakou. Ua hookomoia o Ioane ka pope iloko o ka halepaahao, a ua pau na pope e ae elua i ke kipakuia, a ua kohoia o Maretina i pope hou e pani i ko lakou hakahaka. He ekalesia oiaio anei keia?

A pehea ka ahaolelo i hoakoakoaia ma Konetane? I ka nana aku, he poe haipule loa, aka ua kaulana lakou no ka lakou hana kolohe. Ua haumia loa o Sigimuna ke Alii nui, aka, ua aahuia oia me he kahunapule la, a heluhelu ia i ka euanelio a Iesu ma ka ahaolelo; a o Ioane XXIII. ka pope, ua manaoia, he pepehi kanaka, *ua hana mesa* ia malaila. A eia kekahi, ua oleloia, he nui na kanaka paani lapuwale, a me na wahine, a me na kaikamahine hookamakama i hele malaila! He ahaolelo makaukau anei ia e hooponopono i na mea kekee ma ka ekalesia?

Kii aku la ua poe Katolika Roma la ia Husa e hele mai e hookolokoloia e lakou, A. D. 1414. A loaa ia ia ka palapala hoomalu, e hele ilaila a e hoi maluhia aku, na ke Alii nui o Geremania mai, alaila hele koke mai la ia me ka manao e hoakaka imua o ka pope, a me ka ahaolelo, i kona hala ole.

Aka, a hiki mai o Husa i Konetane, ua paa koke ia, he pio ia lakou, ma ke keena paa. A ike aku kona poe hoahanau i keia hoopunipuni ana, a me keia hana hewa ana, he nui ko lakou kaumaha. Kuhikuhi lakou i ua palapala la a ke Alii i haawi mai ai nana. I mai la ka pope, me kona hookiekie "Aole au i haawi aku i ka palapala hoomalu i ka hele nana, a o ka palapala a ke Alii, aole ia'u ka malama malaila." Nolaila, ua hookomoia o Husa iloko o ka halepaahao e Ioane XXIII.

He mea e ka hoomaauia, a me ka hana ino ia o Husa. Ua alakai pinepine ia oia imua o ka ahaolelo, a ua hooikaika pinepine ia oia e haalele i kona manao ku e. Ole-

lo mai la ia, "E haalele koke au i ko'u ao ana, ke hoakaka mai oukou i ke ku pono ole o ia mea i ka olelo a ke Akua." Aole hiki ia lakou ke hoakaka malaila. Hele pinepine na kahuna pope i kona halepaahao e hooikaika ia ia e ae aku mamuli o ka manao o ka ahaolelo. Aka, i kona ku paa ana, hoohewa lakou ia ia e make i ke ahi, Iulai 7, A. D. 1415. A hoohewaia oia, ua kau lakou ma kona poo i ka papale pepa keokeo, ua penaia ekolu kii diabolo maluna iho me keia palapala, "*He kanaka manao ku e loa.*" Alaila, olelo mai la ka bihopa ia Husa penei; "Ke haawi aku nei makou i kou uhane no na diabolo ma ka po." I aku la oia, "Ke haawi aku nei au i ko'u uhane iloko o kou mau lima, e ka Haku, e Iesu Kristo."

I kona hele ana i kahi i make ai, hoakaka aku ia i na kanaka i kona hala ole ma na mea i hoohewaia'i. A hiki ia ilaila, kukuli hoomaikai aku ia me ka manao ikaika, nolaila, olelo mai kanaka, "Aole makou ike i ka hewa o keia kanaka, aka, ano, ua lohe makou i kana pule ana, ua maikai loa." No ia mea, hoole ka ilamuku i kona kamailio pu ana me kanaka, a kauoha aku i na koa e hoaa i ke ahi. "E ka Haku, e Iesu e," (wahi ana, me ka leo nui,) "ke ae haahaa aku nei au i keia make eha no'u, a ke noi aku nei hoi au ia oe e kala mai oe i ka hewa o ko'u poe enemi a pau." Alaila, ua nakinakiia oia ma ka ai i ka laau i kukuluia, a hoahuia ka wahie a puni kona kino. Hookokoke hou kekahi luna ia ia e hooikaika hou ia ia e mihi, a e ae mai i ka manao o ka poe ahaolelo. I mai o Husa: "Ua ao aku au ma ka leo, a ma ka palapala me ka makemake e hoopakele i na kanaka i ka mana o Satana, a i ka hooluhi ana o ka hewa; ano, ua makaukau au e hoailona i ko'u ao ana i ko'u koko iho." A huli ae la ua luna la, mai ona ae, a hoaaia ke ahi, a make koke o Husa e kahea ana i ke Akua, Iulai 7, A. D. 1415.

O HUSA E PULE ANA NO KA POE I PUHI WALE IA IA.

Pela ka make ana o Husa ke kahuna kaulana no kona naauao, kona haipule io a me kona ao pono ana hoi i ka mea oiaio. Ua uhiia ka ahaolelo ma Konetane i ka hilahila mau loa no keia hana ino. Ua uhi pu ia ka ekalesia o Roma no ka puni koko i ikeia ma keia make ana. O ko Husa haipule io ana, o kona hemolele, oia ka mea i make ai ia. I kona hoakaka ana i ka hewa o ka ekalesia a me ka hewa o ka pope a me na kahuna-

pule, ku e koke mai ua poe la, no ka mea, aole lakou makemake i ka malamalama. O ka pouli ko lakou makemake, no ka mea, ua hewa ka lakou hana ana.

O Ierome no Peragne kekahi i hoohewaia e keia ahaolelo, no ka mea, aole o lakou maona i ke koko o Husa wale no. Ko Husa hoaaloha, a me kona hoahele o Ierome. Aole nui na makahiki ona e like me ko Husa, aka, ua oi aku kona naauao ma ka palapala. O Peragne ma Bohemia kona wahi i hanau ai, a ua aoia oia ma ke kulanui malaila. A pau kona noho ana ma ua kulanui nei, hele aku la ia, ia aina aku, ia aina aku, ma Europa, e imi naauao ana, a ua mahaloia oia e na kanaka a pau, no kona akamai, a no kona noho pono ana. Ua hele aku ia i Enelani kekahi, malaila ua loaa ia ia na buke a Wikelife i kakau ai. No kona mahalo i keia mau buke, ua kakau hou oia, he hana nui ka! alaila, hoi hou mai ia i Peragne.

No kona launa pu ana me Husa, a no kona kokua ana mamuli o kona aoao, ua kiiia o Ierome e hele i Konetane, e hookolokoloia'a. Nui kona pilikia iloko o ka halepaahao malaila. Aneane paupauaho ia, nolaila, i ka hooikaika nui ana o ka poe kahuna pope, me ka malimali kekahi, a me ka hooweliweli kekahi, ae aku ia mamuli o ka manao o ua ahaolelo nei, me ka hoole aku ia Wikelife, a me Husa. Aole nae i pau malaila ka inaina o kona poe enemi. Aole ia i hookuuia'ku mai ka halepaahao aku. Ua alakai hou ia imua o ka ahaolelo e hookolokoloia. Alaila, ua ike o Ierome, o kona koko wale no ka mea e pau ai ko lakou huhu. Ua mihi iho la ia i kona hoole ana ia Husa, a me Wikelife. Hoi hou aku ia i kona manao mamua, a ku paa malaila. Nolaila, ua hoohewaia oia e make i ke ahi, a, ua puhiia'e ia a make, Mei 20, A. D. 1416.

I kona hele ana i kahi e make ai, himeni iho la ia me ka leo akaka a me ka maka oluolu. A hiki ilaila, wehe

ae la ia i kona kapa komo, a pule aku la; alaila, ua na kinakiia i na kaula maoli i pulu i ka wai, a me na kaula hao kekahi, a ahuia iho la ka wahie a hiki i kona umauma. A ike ia i ka ilamuku e hookokoke ana i kona kua e hoaa i ke ahi malaila, i aku la o Ierome, "E lawe mai nei i kou lama. E hana oe i kau hana imua o ko'u maka. Ina, makau au i ka make, aole au i hele mai maanei." Alaila, hoaaia ke ahi. Nui ka poe hoike i kona manao ikaika iloko o ka lapalapa ana o ke ahi. He hapaha o ka hora ia iloko o ke ahi. A nui kona eha i ka ikaika o ke ahi a kokoke pau kona hanu, kahea aku ia menei, "E ka Haku, e aloha mai oe ia'u. E aloha mai oe ia'u." A mahope iho, i aku la ia, "Ua ike oe i ko'u makemake i kau olelo oiaio." A mahope iki mai, pa mai ka makani, a maheleia ka lapalapa o ke ahi; ua ikeia kona kino, ua paapu i na oolopu nui he mea weliweli i ka nana aku, aole nae i paa kona mau lehelehe. E upaupa ana me he mea pule la!

I ka wa i hookolokoloia'i o Ierome, a i ka wa i make ai ia, aia malaila o Pogiu, he kanaka kaulana no kona naauao a me ke akamai. No ka pope ia kanaka, aole ku e iki ia ia. He kanaha makahiki kona noho pu ana me na pope ehiku i kakauolelo na lakou. I kona palapala ana i kekahi makamaka ona, i ka la i make ai o Ierome, hoike aku o Pogiu i ke akamai loa o Ierome ma ka olelo; i kona makaukau e pale aku i ka hoike wahahee o kona poe enemi, a i kona ku paa ma kona manao iho me ka makau ole i ka make. Eia ka hope o kana palapala; "Aole oi aku kekahi kanaka kaulana kahiko mamua o Ierome. E kaulana auanei keia kanaka, i na hanauna a pau loa, ke kakau pololei ia ka moolelo ekalesia. He kanaka kamahao ia i ko'u manao. Ua ike maka au i kana hana imua o ka ahaolelo, a ma kona wahi i make ai, a e hiki ia'u ke hoakaka hou aku a nui." Pela ka olelo a ke kauwa a ka pope i kona ike maka a lohe pepe-

iao ia Ierome. E noonoo, e na mea e heluhelu ana i keia mooolelo ekalesia, i ike oukou i ka puni koko o ka ekalesia o Roma.

Eia kekahi hana a ka ahaolelo ma Konetane i hana'i. Kukakuka lakou a holo ka manao, i ole e haawi hou ia ke kiaha ma ka ahaaina a ka Haku ma ka ekalesia Roma. Aole nae lakou hoole i ka haawiia ae o ua kiaha la i ka wa kahiko. Ma keia manao paa o ka ahaolelo, ua maopopo ko lakou ku e maoli i ke kauoha a ka Haku, a me ka olelo a ke Akua a pau. Owai ke Anikeriseto i olelo loia ma ka Baibala, ke ole ka pope, ka Moi o ka ekalesia o Roma?

§ 26. *No ke ku e ana o kekahi poe i ka ekalesia o Roma. No ke kaua maoli.*

Mahope iho o ka make ana o Husa, ua palapala aku kekahi o ko Bohemia poe i ka ahaolelo i hoakoakoia ma Konetane. Ua kakauia ua palapala la, e kekahi poe alii, ua kapaia he poe barona, a me na haku, he kanaono lakou. Eia kekahi: "Aole makou ike i ke kumu o ko oukou hoohewa ana ia Ioane Husa, ke kanaka naauao, a he kahuna pule. Ua hoolilo oukou ia ia i ka make ino, eha loa, aole nae i maopopo kona hewa. Na makou i palapala aku ia Sigimuna i ke Alii nui, he palapala e akaka ai kona hala ole. Ua manao makou, na oukou i hoakaka aku i kanaka i ua palapala la, aole ka! ua lohe makou, hoolei oukou i ua pepa la iloko o ke ahi, no ko oukou hoowahawaha ana ia makou. No ia mea ke olelo aku nei makou ma ka oiaio o ka naauao ia Husa, he kanaka pololei loa ia, a me ka pono. I kona noho pu ana me makou i na makahiki he nui, he maikai wale no kona kamailio pu ana me makou, a me kana hana no hoi, a i kela mau makahiki, ua hoakaka mai ia i ka olelo a ke Akua, i ke Kauoha Kahiko, a me ke Kauoha Hou mamuli o ka hoakaka ana a ka poe naauao kahiko, a ma kana palapala, ua hoole ikaika oia i na mea a pau i ku e i ka

olelo a ke Akua. Ua hooikaika pinepine ia ia makou e noho me ka maluhia, a me ke aloha, a malaila mau kona noho ana. A i ko makou imi ana a pau, aole loaa ia makou kekahi hewa e pili ana i ke ao ana, a me ka noho ana o Husa, aka, o na mea e ku pono ana i ke ano haipule, a me ka hana ana o ke kahuna pule oiaio. I ko oukou hoohewa ana ia ia, ua hoowahawaha oukou ia makou. Aole keia wale no. Ua hoohewa wale oukou, a ua pepehi paha ia Ierome no Perague, he kanaka naauao loa, a akamai no hoi ma ka olelo. Nolaila, ua paa loa ko makou manao e haawi aku i ko makou ola ana mamuli o ka euanelio o Kristo, a mamuli o kana poe kauwa."

A lohe ko Bohemia poe i ka make ana o Ierome kekahi, nui loa ka haunaele malaila, no ka mea, ua ike lakou i ka wahahee o ke Alii nui o Geremania ma ka make ana o Husa, a ua ike lakou i ka puni koko o ka ahaolelo. O ka hope o keia haunaele, he kaua ia. O ka mea nana e hooikaika i na kanaka e ku e i ka pope, a me ka ekalesia o Roma, o Ioane Ziseka ia, he kanaka kaulana no kona aloha i ke aupuni, a no kona aloha i ke Akua. Hele io na la na kanaka i kela la a i keia la, a nui lakou, he 40,000 he poe koa. Hoomoana lakou ma kekahi mauna, ma kahi kokoke i Perague, ua kapa o Ziseka ia wahi, o *Mauna Tabora*, nolaila, ua kapaia kana poe haumana, *ko Tabora.*

Ia manawa, oi aku ka nani o na luakini, a me na hale kahi i hoomanaia'i ke Akua ma Bohemia, mamua o na hale like o na wahi e ae ma Europa a puni; a ua huiia na kii a me na kapa komo o na kahuna pule, me ke gula, a me na pohaku nani. Ua hoomaka o Ziseka i kona hooponopono ana, ma ke ku e i keia mau mea lapuwale. Luku loa ae la ia i na kii; kipaku aku hoi i na moneka mai ko lakou wahi i noho ai aku, no ka mea, ua like lakou, wahi ana, me na puaa i hanaiia iloko o ka pa a momona; hoolilo ia i ko lakou mau hale i wahi e noho ai

na koa ona; lanakila pinepine ia maluna o na koa o ke Alii nui o Geremania, a haawi aku ia i na kanawai na na kanaka o Bohemia a hiki i kona make ana, A. D. 1424.

§ 27. *No na haumana a Ziseka, a me na mea i hiki mai maluna o lakou.*

A make iho la o Zseka, ku e no kana poe haumana i ka pope, a i ke Alii no hoi. Ua liuliu ke kaua ia manawa, a nui wale ka poe i pepehiia. Aole hiki ke hoapono i na mea a pau loa i hanaia e Ziseka, a me kana poe haumana. Mahope o kona make ana, ua maheleia na haumana ana i elua poe, o ka poe Kaliki, ka poe *kiaha*, ke ano o ko lakou inoa, no ka mea, paa ko lakou manao e ku e aku i ka pope, a haawi mai oia i ke kiaha ma ka ahaaina o ka Haku. O ka poe Tabora kekahi poe. He poe ikaika lakou ma ko lakou makemake e hooponopono ka pope i na mea kekee a pau. A. D. 1443, ae mai ka pope i ko lakou inu ana i ke kiaha ma ua ahaaina nei. Hoi koke hou no ka poe Kaliki i ka pope, a ae aku no hoi mamuli o ka ekalesia o Roma. Aole pela ka poe Tabora; no ia mea, ku e lakou kekahi i kekahi.

Mahope mai, A. D. 1457, ua hui pu kekahi o na haumana a Husa, a lilo lakou i poe kaawale me ka manao e noho a hana e like loa me na haumana a Iesu i kinohi. Ua kapaia lakou, "*na Hoahanau Huiia.*"

Aole liuliu a nui keia poe. Hele mai na kanaka haipule mai na aina e mai, a komo iloko o keia pahipa. O ka poe Waledena kekahi, ka poe i puehu liilii ia ma na mauna, a ma ka nahelehele, hele nui mai lakou a huipu me ua poe hou la. Pela, ua mahuahua ka ekalesia ma Bohemia a puni, a ma Moravia kekahi.

A i ka holo lea ana o ka hooponopono ana i ko lakou ekalesia, ua hoomaau wawe ia keia poe haipule me ka ikaika loa. Na ko ka pope poe i kipaku aku ia lakou mai ko lakou mau kauhale, a mai ko lakou aina aku i ka wa hooilo. O ka poe mai, ua hooleiia mawaho. Ua hoo-

pihaia na halepaahao. Ua nakinakiia kekahi poe ma na huelo o na lio, a kauoia'ku malaila, a nui no hoi ka poe i oki liilii ia, a i hoopauia hoi i ke ahi. O ka poe i pakele aku, komo lakou iloko o ka nahelehele, a iloko o na ana, malaila lakou i hoomana i ke Akua, koho ae la lakou i ko lakou mau kumu, a hooikaika lakou kekahi i kekahi.

Malalo o kekahi Alii o Polani, hoi mai lakou i ko lakou aina iho, a hana hou i ka lakou hana. A mahope mai, me ka laau kanu, hoohohonu lakou i ko lakou aa, a hoolaha hoi i ko lakou mau lala a uhiia ka aina, no ia mea, aole hiki ke uhukiia lakou. A.D. 1500, aia no ma Bohemia a me Moravia 200 ahahui o lakou.

Mahope mai a hiki i ka wa o Lutera i hooponopono ai ma Geremania, ua ike lakou i ka maluhia, a me ka hoomaauia hoi, no ia mea, aneane paupauaho lakou i kekahi manawa. I ko lakou popilikia, palapala aku lakou ia Lutera, e hai mai ia i kona manao i ko lakou hoi hou ana i ka ekalesia o Roma. Palapala mai la o Lutera e hooikaika ana ia lakou e ku paa, a e hoomanawanui hoi, "No ka mea," wahi ana, "i ka wa pono, e kokua mai no ke Akua ia oukou."

§ 28. *No ka mea paipalapala.*

I ka makahiki o ka Haku 1440, ma ka noonoo ana, ua loaa i kekahi kanaka, ka mea pai palapala. No keia mea, mahuahua na Baibala, a me na buke e ae i kakauia e ka poe akamai, a me ka naauao. Oia ka mea e nui ai ka malamalama, oia ka mea hou e maopopo ai ka hewa o ka ekalesia Roma ma ka aina o Europa a puni.

§ 29. *No ka hoomaauia o ka poe Waledena ma na awawa o Piedemauna.*

Elua hoomaauia ana o keia poe i oleloia ia manawa. Eia kekahi: A. D. 1400 ua hoomaau ikaika ia ka poe Waledena i noho la ma ka awawa o Peragela, ma Piedemauna e kekahi o ko ka pope poe e noho ana ma kahi kokoke. I ka malama o Detemaba, ka wa i uhiia na mau-

na i ke hau, ua lele mai ka enemi me he manu ino la. No ka ike ole, aole makaukau iki ka poe Waledena e pale aku ia ku e ana. O ka mahuka wale no koe e pakele ai. Nolaila holo koke aku na kane a me ka lakou poe wahine a me na kamalii, me ka manao e pii maluna o ka mauna kiekie, o Alepe ka inoa. Aka, hahai ka poe hoomaau a po ka la. Nui ka poe i pepehiia. O na mea i make ole, auwana lakou i ka po ma ka mauna i uhiia i ka hau, aole hale, aohe ai, aohe mea e oluolu ai, nolaila, he mea e ko lakou pilikia; a ao ka po, ua ikeia elua kanaha keiki liilii e moe ana maluna o ka hau, ua make lakou. Oia ka hoomaau mua o ka pope i ka poe Waledena ma Piedemauna.

Eia kekahi, A. D. 1487, haawi aku ka pope, o Inokeneta VIII. ia Alebeta, i ka diakono nui o Keremona e hoomaau aku i ka poe Waledena ma ka hema o Farani, a ma na awawa o Piedemauna. He hoomaau ikaika loa keia, aole ia i pau a hiki i ka hoomaemae ana o Lutera.

A ike o Alebeta i ka makemake o ka pope, hele aku ia i ka hema o Farani, a kauoha aku ia i ka luna koa o ke Alii ma ka aina o Daupini, e hele ku e me kona poe koa i ko ka awawa o Loise.

I ka lohe o ka poe Waledena, aia, e hele ku e ana ko lakou poe enemi, mahuka aku lakou, a komo iloko o na ana, a pii maluna o na mauna, e halihali ana i ka lakou poe keiki a me kekahi mau mea e pono ai ko lakou noho malihini ana. Aka, ua loaa i ua luna koa la ko lakou wahi i pee aku ai, alaila, me ke aloha ole, ua kuni oia i ke ahi ma ka waha o ko lakou mau ana: a make i ka uahi, a me ka wela, eha haneri keiki me ko lakou poe makuahine. A nui no hoi ka poe i lele i ka pali, i pakele lakou i ua make eha loa la, a weluwelu liilii i ka haule ana, a i make ole, i ka haule ana pepehi koke ia lakou e ko lalo poe koa puni koko mamuli o ka pope.

A pau ka hana make ma ke awawa o Loise, hele aku

ia i kekahi awawa hou aku; aka no ke kiiia mai o Alebeta e hele me na koa ona e kaua aku i kekahi enemi, ua lilo keia hoomaau ana i kekahi moneka. Ua ikaika loa ka hoomaau ana ma ka lima o ua moneka la, a nui ka poe i pepehiia, a i hana ino ia.

Mahope iho, A. D. 1488, hele o Alebeta me na koa 18,000, e luku wale aku i ko na awawa ma Piedemauna. He mea e ka eha a me ka popilikia o ko laila poe. O ke Akua wale no ka i ike i ka nui o ka eha malaila. O kona pepeiao wale no ka i lohe i ka uwe ana o na makua i ka pepehi wale ana i ka lakou poe keiki, a me ka uwe ana o na keiki i ka pepehiia o ko lakou poe makua.

Aneane pau keia mokuna kaumaha. Eia kekahi manao maopopo. I ka heluhelu ana i keia mau mea, ua akaka ka uhiia ana o ke ao nei i ka pouli, i kekahi mau haneri makahiki; a ua akaka hoi, ke kau ana o ka lima hao o ka pope maluna o kanaka. Ina aole ka poe Waledena, me he mau hoku la e lilelile ana i ka wa pouli, aole paha aupuni o ka Haku ma ka honua. Aka, ua kokoke mai ka malamalama. Aole hiki i ka honua ke hoomanawanui hou aku i ke kaumaha a me ka ino o keia noho ana. Kokoke pau ka manawa e lanakila ai na mea mana wale o ka pouli. Maluna o na wahi pouli a me ka make, e puka mai ana ka malamalama o ke ao hou he mea e hoolahaia'i ka ike a me ka olioli mawaena o na lahui kanaka he nui o ke ao nei.

§ 30. *No ka poe kaulana i keia mokuna VI.*

1. O *Petero*, ka moneka, no Farani ia. Oia ka mea i hooikaika nui aku i na lii, a me kanaka e hele i Ierusalema e kaua aku i ko Tureke poe.

2. O *Petero Waledo*, no Laiana ma Farani, he kanaka hai pule loa ia. Ua kaulana no kona ku e i ka ekalesia o Roma A. D. 1160.

3. O *Toma Bekete* he bihopa nui ma Enelani. Ua

kaulana ia no kona haaheo, a no kona hakaka pu ana me ke Alii nui o Enelani.

4. O *Dominike*, no Sepania. Ua kaulana ia no kona hookumu ana i ka Inekuisitio a me na hale paahao nui, i mea e eha ai na kanaka manao ku e i ka pope.

5. O *Rogera Bakona*, he moneka naauao no Enelani. Ua hoomaauia e ko ka pope poe no ka nui o kona naauao. Ua manaoia e kekahi poe, ua kokuaia oia e Satana, nolaila, ua hooleiia na buke ana i kakau ai iloko o ke ahi, a ua hookomoia oia iloko o ka halepaahao, malaila ia he umi makahiki, alaila puka ia.

6. O *Toma Akuina* no Italia. Ua make ia A. D. 1274. Ua kaulana ia no kona imi naauao. Ua kokua ia mamuli o ka ekalesia Roma, no ia mea, ua mahaloia oia e lakou.

7. O *Bonifake* VIII. oia ka pope kaulana, no kona hakaka pu ana me ke Alii o Farani.

8. O *Ioane Wikelife* no Enelani. [E nana maluna, § 18.]

9. O *Kobehama*, he haku no Enelani, he luna koa no hoi. Ua pepehiia oia e ka poe kahuna pope, A. D. 1417, i ke au ia Heneri V.

10. O *Husa* a me *Ierome*, no Bohemia. [E nana i ka palena 25.]

11. O *Ioane Ziseka*. [E nana i ka palena 26.]

Pono paha e hoakaka hou aku i kekahi o ua poe la O Toma Bekete, ka mea kaulana loa ia. Ua hanauia oia ma Ladana, A. D. 1119. I kona hele ana i ke kulanui ma Enelani, a ma Italia kekahi, mahuahua kona naauao, a nui loa ia. Nolaila, hoolilo o Heneri II. ke Alii nui o Enelani ia ia i kuhina nui. I kona noho ana i kuhina nui, ua lilo ia i ka lealea, a i kona hele pu ana me ke Alii i kekahi manawa, ua oleloia, aia no ia ia 1200 lio, a me na kanaka koikoi 700.

Mahope iho, haawi o Heneri i ka noho bihopa nui o

Kaneteburi na Bekete, i bihopa nui oia o na bihopa a pau ma Enelani. A loaa ia ia keia noho ana, ua nui na manao kiekie ona; hoino aku ia i kona Alii, a hana iho la ia i na mea e haunaele ai ke aupuni. Kauoha ae la ke Alii ia Bekete e hooponopono i kekahi mau mea ino, kekee i hana pinepine ia e na kahuna pule; aka, hoole o Bekete. Nolaila, hakaka laua. Haalele o Bekete i kona wahi a mahuka aku la io Alekanedero III. la, ka pope. Oluolu ka pope ia Bekete, a kokua ia i keia kahuna haaheo i kona ku e ana ia Heneri, i kona Alii.

Aole liuliu, a hoi hou mai o Bekete. No ka makau paha i ka pope, hoohaahaa ke Alii nui o Heneri ia ia iho imua ona. Menei kona hoohaahaa ana ia ia iho. Ua paa ia ia ke kaula waha o ko Bekete lio i kona ee ana iluna, a i ka iho ana ilalo. Elua kana hana ana pela me he kauwa luhi la.

Aka, ua pokole ko laua noho oluolu pu ana. O ka Bekete hana, ua like loa me mamua, ua haaheo loa kona hele ana, a ua ku e maoli ia i ke Alii. Nolaila, aole hiki i ke Alii ke hoomanawanui hou aku i ua kahuna pope la. A i kana olelo ana i kona pilikia ia Bekete, hele koke aku kekahi kauwa a ke Alii i ko Bekete wahi i noho ai, a pepehi aku ia ia a make iho la ia.

A lohe ka pope, ua pepehiia o Bekete a make e kekahi kauwa a ke Alii, ua wela loa kona huhu. Alaila, makau loa o Heneri. Ua ike ia aole ona wahi e pakele ai mai ka lima aku o ka pope, no ka mea, ia manawa, aia ka pope maluna o na lii a pau; no ia mea, wikiwiki ke Alii e ae aku e hana i na mea a pau a ka pope e kauoha mai ai ia ia. Kauoha koke ka pope ia Heneri e hele kamaa ole ae, i na mile ekolu ma ke ala aa, a ino hoi, me ke kapa inoino ma kona poohiwi, a hiki i ka hale kupapau o Bekete. Aia malaila elua kanaha moneka, eha bihopa a me na kahuna e ae. A hiki ke Alii i ua halekupapau nei, ae aku ia i ka hahauia o kona kua e keia

poe moneka; inu oia i ka wai i huiia me ke koko o Bekete; a haawi aku i hookahi kanaha pauna, i mea e kuai aku i na kukui e aa mau ana ma ka halekupapau o Bekete. Ua oleloia, ua hookomoia o Bekete keia kahuna ino, hookamani i pepehiia, iloko o ka poe e hoomanaia. Ua hoounaia kona lolo i Roma. A hala na makahiki he 49, ua kauohaia mai he *Iubile* nona, a olelo ka pope e kala aku ia i ka hewa a pau o ka poe e hele aku i kona halekupapau! I ka manawa hookahi, 100,000 kanaka i hele malaila! Ua oleloia no hoi he nui na hana mana i hanaia ma kona halekupapau, aole pau i ka heluia. Eia hoi, ua hanaia keia pule kuamuamu. "E hoola mai oe ia makou no *ka pono*, a me *ke koko* o Sana Toma Bekete." Manomano ka pouli, ka hoopunipuni a me ka makau wale o kanaka ia manawa.

NA NIELE NO KA MOKUNA VI.

§ 1. Heaha ke ano o na Kerusade? No ke aha i hele pinepine ai na kanaka o Europa i Ierusalema? A i ka lilo ana o Ierusalema i ka poe Tureke, pehea ka poe i hele pinepine i Ierusalema e makaikai?

§ 2. Pehea ka hana ana a Petero ka moneka kaulana, ia manawa?

§ 3. Pehea ka poe i lohe i kana? Pehea ka pope i kona lohe ana i ka Petero hana ana? Pehea na 'lii a me kanaka? O ka poe hea i hahai mamuli o Petero? Heaha ka uku a Petero i olelo aku ai e loaa i ka poe make ma ia kaua kea ana? Pehea ko ka ahaolelo nui a ka pope i hoakoakoa'i ma Pelakenetia? Pehea ma Kelere-moneta? Pehea na kanaka? A heluia lakou, ehia? Owai ka luna o lakou? I ko lakou hele ana, owai ka poe i pepehiia? Pehea o Godefere ma keia hana ana? Pehea ka loihi o kona alii ana ma Ierusalema?

§ 4. Pehea ka lua o na Kerusade? E hai mai i ka mea nana e hooikaika i na kanaka e hele hou i keia kaua ana? Owai na 'lii i hapai pu ia hana? Ehia kanaka? Pehea ka hope?

§ 5. E hai mai i ke kolù o na Kerusade a me kona hope? Pehea ka ha? Heaha ke kumu o keia kaua pinepine ana?

§ 6. Heaha ka hua o ia mau kaua Kerusade? Ua waiwai anei ka pope a me ka ekalesia Roma ma na Kerusade? Pehea la i wai-

wai ai lakou ma na Kerusade? Aole pono iki ko ke ao nei i na Kerusade? Pehea?

§ 7. Heaha ka hua o ka Kelaude hana ma Italia? Nohea o Waledo? Pehea kana? Pehea ka poe lohe?

§ 8. Ai la mahea ko lakou wahi i noho ai? I ka noho ana o ka poe haipule malaila, ua hookoia ke aha?

§ 9. E hai nui mai i ka hana ana a Waledo ma na mea e laha ai ka olelo a ke Akua.

§ 10. Heaha ka manao o ka pope ia Waledo, a me kana poe haumana? Heaha ka ka pope hana i mea e pio ai ka malamalama?

§ 11. Heaha ka Inekuisitio? Owai ka mea nana i manao mua i ua mea la? Pehea kona ano?

§ 12. E hai mai i ke ano o ka Inekuisitio. O ka poe hea i hookomo pinepine ia iloko olaila? A lohe ka luna Inekuisitio, ua hihia kekahi, pehea kana? Ina hoole kekahi aole hele koke ke kiiia, pehea? Ua hookolokolo wawe anei ka mea i hoopiiia? Ina i hai aku kekahi i kona hewa, ma ka oiaio paha, ma ka oiaio ole paha, no ka makau, pehea ia? Ina hoole ikaika kekahi, aole ona hewa, pehea? Ehia mea e eha ai ke kanaka iloko olaila? O keaha ka mua? O keaha ka lua? O keaha ke kolu? Ua nui anei ka poe make iloko o ke Inekuisitio? Nohea mai ia mea?

§ 13. Nohea ka poe Alebigenese? No keaha i pepehi pinepine ia'i lakou e ka pope? Pehea ka pakele ana o ka poe i noho ma Karekasone i ka lukuia?

§ 14. Pehea ka makahiki Iubile?

§ 15. Mai ka makahiki o ka Haku 1300 mai, pehea ka mana o ka pope? Pehea ke ano o Bonifake VIII.?

§ 16. Pehea kona ku e ana, me ka hakaka me ke Alii nui o Farani?

§ 17. Ehia pope i waeia, A. D. 1328? Pehea na pope kekahi i kekahi? No keia hakaka, pehea na kanaka? Pehea la i lilo ai keia hakaka ana i mea e pono ai kanaka?

§ 18. No ka aina hea o Wikelife? Pehea kona ku e ana i ka pope?

§ 19. Heaha ka poe Makilo? Na wai kekahi poe moneka i hoolilo i poe makilo? A luhi na kanaka ia lakou, pehea o Geregori X. ia lakou? O na aoao makilo hea i kaulana? Pehea kekahi poe mahalo ia lakou? A ikeia ko lakou haaheo, pehea na lii me na bihopa?

§ 20. U'aha o Wikelife i ka poe moneka? Heaha kana hana nui i mea e naauao ai ko Enelani poe?

§ 21. Pehea kona make ana? Ua pio anei nolaila ka malamalama o kona ao ana?

§ 22. Ua hoomaauia mai anei ka poe Lolereda? Owai kekahi mau kanaka i pepehi wale ia ma Enelani? Owai kekahi haku i make pela ma Enelani? E hai nui mai i kona ano, a me kana hana ana, i kona hoopiiia mai i ke Alii nui, a me kona hookolokoloia, a me kona pepehiia. Pehea ka malamalama ma Enelani ia manawa 1414?

§ 23. Nawai i lawe aku i ka palapala a Wikelife mai Enelani a Bohemia? Owai ke kahuna pule ma Bohemia i kaulana ia manawa no kona manao e hoomaemae ekalesia?

§ 24. A ikeia kona manao ikaika e hoomaemae ekalesia, pehea ka bihopa nui o Peragne?

§ 25. Heaha ka hana i hanaia ma ka ahaolelo i hoakoakoaia ma Konetane 1414? Heaha ka manao i holo no na palapala a Wikelife? No ke aha i kiiia'i o Husa laua me kona hoahele? Owai ko Husa hoahele? E hai mai i ke ano o ia ahaolelo. Owai na pope ekolu ia manawa? Ehia poo e pono ai ka ekalesia? He poe maemae anei ka poe i hele i Konetane e ahaolelo ai? Pehea o Sigimuna ke Alii nui? Heaha ka mea i oleloia no na kanaka paani lapuwale, a me na wahine hookamakama i hele ilaila? Ua hele anei o Husa i kona kiiia e lakou? E hai mai i kona hookolokoloia, a me kona make ana? A make o Husa pehea kona hoaaloha o Ierome no Peragne? He kanaka naauao anei o Ierome? I kona holo ana i Enelani heaha ka mea i loaa ia ia? E hai mai i kona hookolokoloia a me kona make ana? I ka wa i pau ai kona leo i ka ikaika o ke ahi, pehea kona helehelena? Owai ka mea kaulana i ike maka i kona make ana? Heaha ka palapala a Pogiu no Ierome? Heaha ka manao i holo ma ia ahaolelo no ke kiaha o ka ahaaina a ka Haku?

§ 26. A lohe ka ekalesia Bohemia i ka make ana o Husa, pehea ko lakou manao? Heaha ka lakou palapala i ua ahaolelo nei? Pehea ka haunaele ma Bohemia no ia pepehi ana? Owai ko lakou luna ma ia ku e ana, a ma ua kaua ana la?

§ 27. E hai mai i ke ano o Ziseka, a me kana poe haumana, i ko lakou hoomaauia, a me na mea e ae e poino ai ia poe.

§ 28. I ka makahiki o ka Haku hea ua ike mua ia'i ka mea pai palapala? Ua mahuahua anei ka naauao a me ka pono ma keia ike ana?

§ 29. Pehea ka poe Waledena ma na awawa o Piedemauna ia wa? E hai mai i na hoomaauia mai ia manawa. Pehea ka eha o ka poe hele i ka po maluna o na mauna hau? A kakahiaka, ehia keiki liilii i ikeia e moe ana maluna o ka hau? A. D. 1487, haawi ka pope ia Alebeta i ke aha? Pehea kana hana make? A lohe ka poe Waledena, pehea aku la lakou? E hai mai i ko lakou make

ana iloko olaila. Ehia keiki liilii, a me ko lakou poe makuwahine? O ka poe make ole i ke ahi, a me ka uwahi, pehea lakou?

§ 30. E hai mai i kekahi poe kaulana i keia mokuna. Pehea o Toma Bekete? Ma ka aina hea? Kona ano? Kona ku e ana i kona Alii? Kona kipakuia, a hoihoi hou ia? Kona ku e i ke Alii, a me kona make ana? Ua kapaia oia e ka poe mamuli o ka ekalesia Roma, pehea? Pehea ke Alii nui o Enelani ka mea nana ke kauwa i pepehi ia Bekete?

MOKUNA VII.

KA WA O KA HOOPONOPONO ANA, KA WA AHIKU MAIKA WA I KU E AI O LUTERA I KA KA POPE, A. D. 1517, A HIKI I KE KUIKAHI ANA MA AUGEBUGA, A. D. 1555.

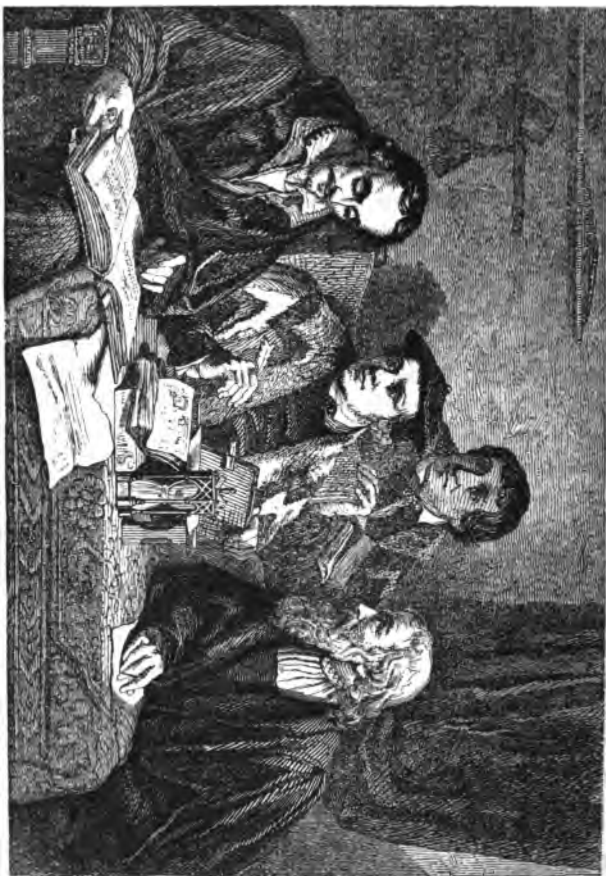
§ 1. *No ka Hooponopono ana.*

O ka makahiki o ka Haku 1517, ka wa i manao nui ia i hoomaka ai o Iesu, ke Poo Nui o ka Ekalesia, i ka *Hooponopono ana* ma ka lima o Maretina Lutera.

E like me kekahi muliwai nui, he mea uuku loa paha ia ma kona kumu, pela no keia hooponopono ana. Aia ma Sakone kona hoomaka ana. Aka, ua hoopalahalaha koke ia ma na aina a pau loa o Europa, a ua ikea no hoi ia ma na aina e ae kekahi. Ua olelo oiaio ia, no keia hoomaka ana "Oia ke kumu nui o ka naauao, a me ka pono i ikeia ma na aina a pau loa mai ia manawa mai a hiki i keia wa e noho nei kakou." Ua ano hou ae la o Europa a pau loa. Ua ike nui kakou i ka hua maikai o ia hana ana, a e ike auanei na kanaka ia wahi aku ia wahi aku, a hiki i ka hopena o na mea a pau. No ia mea, he pono ke hoakaka nui aku i keia mea.

§ 2. *No ke ano o ka ekalesia, A. D.* 1500.

Ua oleloia e na kanaka naauao a pau loa, he ano ino loa ko ka honua a pau loa ia manawa. Ua uhiia ka ekalesia, ma kela aina, keia aina, i ka pouli. Aia no ka pope o Roma, o Alekanedero VI. he kanaka kaulana no kona ano ino, e noho hookano ana, a e hana ana i na mea e haumia ai ka ekalesia. Ua make ia A. D. 1503, i ka apu koheoheo, ka mea ana i hoomakaukau ai no hai. Ua paniia kona hakahaka e Pio III. a hala na la iwakalua ku-

HE POE HOOPONOPONO, O LUTERA MA E UNUHI ANA I KA BAIBALA.

mamaono, make iho la no ia. Alaila, lilo o Iulio II. i pope ma ka maalea, a me ka hoopunipuni ana. Ua kaulana keia pope no kona kolohe, a nui no ka haunaele ma Europa no kana hana ino ana. I kona make ana, A. D.

1512, lilo o Leo X. i pope, 1513. E ike auanei kakou i kona ano.

He nui loa ka haaheo o na pope. I kekahi mau makahiki, pau loa na'lii o ko Kristo pae aina malalo o na wawae o ka pope. Ua oleloia aole e hiki i kekahi ke hoole iki aku, aole loa e hiki ke ku e me ka lanakila. Ina hana kekahi Alii nui i ka mea e oluolu ai ka pope, ae aku ka pope i ko kela Alii honi ana i kona wawae. Ina hana kekahi Alii i ka mea i oluolu ole ka pope, haawi koke ae ka pope i kona aupuni ia hai.

Ia manawa, he poe hewa ka poe kahuna pule, he poe haaheo. Hele lakou mamuli o ka lealea a mamuli o ka waiwai o keia ao. Aole lakou i ao aku i ka poe naaupo; aole lakou i hai pono aku i ka olelo a Iesu. Aole lakou i malama pono i ka lakou oihana. Aole lakou i hai aku ia Iesu, a me ke kala ana i ka hala ma ona la. Nui na mea lapuwale a me na mea hewa a lakou i hai aku ai i na kanaka. Ua paapu na luakini i na kii i kalaiia, a pau na kanaka puni pope i ka hoomana i keia mau mea.

§ 3. *No na mea e makaukau ai na kanaka e hooponopono.*

1. Ua hoemiia ka ikaika o ka pope a me ka mahalo ana o kanaka ia ia. I ka wa i noho pope ai o Bonifake VIII. ma Roma, o ka *awakea* ia o ke aupuni pope. Mai laila mai ka emi ana o kona ikaika. Hakaka ae la o Bonifake me Pilipo ke Alii nui o Farani, a lanakila ke Alii. [E nana i ka mokuna 6 o keia mooolelo ekalesia.] Mahope, ua waeia elua pope, a ku e laua kekahi i kekahi. No keia mea, ua emi ka makau ana o kanaka i ka pope. A ua pau ka makau o kekahi poe noonoo. Ma kahi malu, akaaka lakou i ka pope, a me kana hana. Ua holo keia manao ma ka ahaolelo ma Konetane "Aia ka ahaolelo o ka ekalesia maluna o ka pope, a e hiki ia lakou ke kipaku aku i ka pope mai kona wahi aku a e wae

i ka pope hou." Pela ka hana a ua ahaolelo la. Nolaila, ua emi nui ka mahalo ana o kanaka i ka pope.

2. Ua hoowahawahaia ka poe kahuna pule, a me na moneka, no ko lakou hewa.

Ua noho ka nui o na kahuna pule Katolika Roma ma ka lealea, a ma ka hana e haumia ai, a ua hoomaunauna lakou ma ka hana ino i ka waiwai i haawiia mai na lakou e manawalea aku, a e kukulu i ke aupuni o ka Haku. Ua like ko lakou hookaumaha ana i kanaka me ko lakou moe kolohe ana. Hooluhi lakou i na kanaka me ko lakou hooluhi ana i na holoholona mea uhane ole. Aole hai pono aku i ka olelo a ke Akua. Aole kiai lakou i na kanaka me he poe kahuhipa la. No ka nui loa o ko lakou kolohe, aneane hiki ole i na kanaka ke hoomanawanui hou aku. Ua hoowahawahaia ua poe kahuna pule pope la.

Pela ka nui o ka poe moneka. Ua manaoia, ua like lakou me ka laau hua ole, a ua ninau kekahi poe noonoo menei; "No ke aha la lakou e hoonahelehele ai i ka aina?" Ua holo kiki lakou iloko o ka hewa. Ua hoolilo lakou i ko lakou ano haipule i mea e uhi ai i ko lakou hewa. O ka nui o ka lakou waiwai oia ka mea e hiki ai ia lakou ke hoonui i ka lakou hana kolohe ana; a, me ka manao ole i ko lakou hoohiki ana i ke Akua, a me ka manao ole i na kanawai o ko lakou aoao iho, ua holo kiki lakou iloko o na mea haumia, a me na mea inoino, a hana lakou i na mea hilahila loa ke hoakaka aku. Nui ko lakou inaina i ka naauao. Ku e lakou i ka poe ike i ka palapala me ka huhu a me ka makemake i ka pouli a me ka naaupo. No ia mea, ua emi iho la ko lakou mahaloia e kanaka i kela la, keia la.

3. Eia kekahi mea e mahuahua ai ka manao o kanaka e haalele i ka pope, *ka hoalaia mai o ka ike, a me ka makemakeia o ka naauao, a me ke aoia mai.*

Mamua, aneane make loa ka manao o kanaka, no ka

mea aole ikeia na buke i paiia, aole ike na kanaka i ka heluhelu. A loaa i na kanaka keia mea maikai loa, ka mea pai palapala A. D. 1440, mahuahua na buke a me ka poe heluhelu palapala. Ua kaulana koke na kanaka waiwai a me na mea koikoi, a me na'lii no ko lakou makemake i ka naauao. O Leo X. ka pope kekahi, i waeia A. D. 1513, ua kaulana no kona makemake i ke aoia mai.

Eia kekahi mea i mahuahua ai ka naauao ma ke Komohana, o ka hiki ana malaila o ke kekahi poe akamai ma ka palapala mai ka Hikina mai. A. D. 1453, ua lilo o Konesetanito i ka poe Tureke malalo o Mahometa II. No ia mea, hele nui ae na kanaka Helene naauao, a akamai hoi, i Italia, a i na aina e ae o Europa. Ua hookipa nui ia lakou; ua ao aku lakou i na kamalii, a me na kanaka ui; ua unuhi lakou i na buke Helene a me ka Latina iloko o na olelo Europa; ua kakau hoi i na buke hou, a hooikaika nui lakou ma ka imi ana i na mea e naauao ai. No ka lakou hana ana pela, ua kukuluia na kulanui ma Italia, ma Farani, a ma Geremania; mahuahua ae la na buke, a ua malama pono ia na kumu akamai i ke ao, a me kanaka a me na kamalii i makemake e lilo i poe naauao.

O keia ala hou ana o ka naauao, ua lilo ia i mea e mahuahua ai ka pono a me ka oiaio. I ka wa pouli a me ka naaupo, ua kukuluia ke aupuni o ka pope. O ka naaupo a me ka makau wale, he mau kia laua o kolaila luakini. Ina i hoolaha nui ia ka ike, aole loa i loaa i ke aupuni pope kona ikaika ano e. No ia mea, i ke ala hou ana o ka ike, ua emi koke mai kona ikaika. Ano, hiki i na kanaka ke imi naauao no lakou iho; hiki hoi ia lakou ke noonoo i ke ano o na mea i aoia mai, a e ike hoi i ka oiaio a me ka ole o ka pope, a me ka poe ku e i ka pope. No ia mea i ulu ae ai ka olelo a ke Akua.

4. Eia hoi ka mea i ku pono i ka hoomaemae ana, *o*

ka makemake o kanaka i hooponoponoia na mea keekee iloko o ka ekalesia.

He lehulehu na kanaka i oluolu ole i ke ano o ka ekalesia ia manawa, a makemake lakou i ano hou. Pela ma kela aina keia aina. No ka loihi o ka naaupo, a me ka makau wale o kanaka, aole hiki ia lakou ke noonoo i ano hou e pono nui ai; aka, aia iloko o lakou ka hoopailua i ka hana a ka pope, a me ka makemake i haawi mai ke Akua i ke kanaka ikaika ma ka noonoo, a ma ka hana hoi, i hiki ia ia ke hana i mea e pono ai ka ekalesia. Ua makaukau keia poe e hahai mamuli o Lutera i kona ku e ana i ka pope a me kana hana.

§ 4. *No ka mea i maopopo ai he pono ke hoomaemae i ka ekalesia.*

Eia ka mea i hiki wawe ai ka hoomaemae ana i ka ekalesia, *o ko ka pope Leo X. kuai ana i na palapala kalahala.* Ua oleloia, na Urebana II. i noonoo a loaa ia ia keia hewa, i kona pilikia i ke kaua me ka poe ike ole i ka Mesia ma Ierusalema, A. D. 1090, paha. Aka, aole ike nui ia ia hewa a lilo o Leo X. i pope. No kona hoomaunauna ana i kona waiwai, ua pilikia o Leo, aole i hiki ia ia ke hoopaa i ka luakini nui, a nani hoi, o Sana Petero ka inoa, a Iulio II. i hoomaka ai e kukulu. Nolaila, manao o Leo e kalepa nui i na palapala-kalahala a piha hou kona waihona moni.

Ua aoia'ku na kanaka menei; "He mea mau ko Kristo pono, aole kona wale no, ua oi aku hoi ka pono o kekahi poe haipule mamua o ka ke Akua kauoha ana mai; a o keia *koena* o ka pono, ua haawiia mai na ka pope, a me na kahuna pope, i kuai lilo aku lakou ia mea, i mea e pono ai ka poe makemake e kuai. O ka mea makemake," wahi a lakou, "e hiki ia ia, no ke kala, ke kuai i ke kala ana i kona hewa, a e hiki no ia ia ke kuai i ka hoopakele ana i kona poe hoaaloha e moe ana iloko o puregatori."

O ke ano o na palapala-kalahala, aole like ma na mea a pau, ua like no nae ma na mea nui. Ua kakauia ma keia pepa menei: "Ua haawiia mai na ka pope e kala aku i na hewa, a me na lawehala ana a pau loa, aole koe kekahi no ka ino; ua haawiia mai hoi nana e hoopakele i na kanaka i ka hoopaiia mai, a e haawi aku i ke ola mau loa ma ka mana i haawiia mai ia ia e ka Makua, a me ke Keiki, a me ka Uhane Hemolele."

O ke kumukuai i na palapala-kalahala, ua like ia me ka waiwai o ka mea nana i kuai, a ua like hoi me ke ano o ka hewa i kalaia. No ka hoohiki wahahee ana, i mea e hewa'i ka hoalauna, eiwa silina ke kumukuai; no ka powa ana, umikumamalua silina; no ka puhi hale ana, umikumamalua silina; no ka pepehi kanaka ana, ehiku silina a me na peni eono; no ka hoeha ana i ke kahunapule, umi silina a me na peni eono. No kekahi mau hewa e ae, he nui kekumukuai i na palapala kalahala, he mau pauna kekahi.

He mea nui loa ke kuai ana i ua palapala la, ia manawa. Pela mamua aku o ka hoomaemae ana o Lutera, a pela no mahope mai. "I ka makahiki o ka Haku 1709," wahi a Milenera, ua "loaa i ko Enelani poe, kekahi moku i ka wa kaua. I ko lakou imi ana ma ua moku la, ua loaa ia lakou 500 opeope pepa, o na palapala-kalahala no ia, a i ka helu ana, ua ikeia 3,840,000 pepa, a o ke kumukuai o ka pakahi ana, he iwakalua peni, a hiki i ka umikumamakahi pauna." Ka ka pope waiwai kalepa!

§ 5. *No ko Tetezela kalepa ana i na palapala-kalahala a ka pope.*

Ua hawiia mai ke kalepa ana i na palapala-kalahala na Ioane Tetezela, he kanaka haaheo ino loa ma ka hana. A. D. 1517, hele aku la ia i Sakone e kalepa aku ia mea me ka hoowahawaha aku i ka Haku, a me ke kaena wale aku. Eia kana: "Ua oi aku ka lehulehu o kanaka a'u i hoopakele ai i ka lua ahi pioole, ma ka'u palapala-

kalahala, mamua o ka poe i huli i ko Petero hai ana i ka Iesu olelo." Aole ona hilahila ke olelo aku i ke keiki makau o poino loa kona makuakane iloko o Gehena, menei: "I ka wa i kani ai kou kala iloko o ko'u pahu, alaila, lele ka uhane o kou makua mai ka po a iluna." A no na dala a kanaka i haawi mai ia ia, ae aku oia i ka lakou hana kolohe ana, e like me ko lakou makemake iho. Ua olelo ia, he lehulehu ka poe i kuai i ua palapala la, a nolaila, mahuahua loa ka hewa o kanaka.

Eia kekahi mea i hoikeia nona. I kekahi manawa e kalepa ana o Tetezela i na palapala kala i ka hala ma Leipesika, a ua loaa ia ia na dala he nui loa, a hahao iho la ia i kana moni iloko o ka pahu nui. A i kekahi la, ninau aku la kekahi kanaka waiwai o ia wahi ia ia, i aku; "E hiki anei ia oe ke kala mai i ka hewa a ke kanaka e manao ana e hana i ka wa mamuli aku." Ae mai o Tetezela, "Ae, e hiki no, ke haawi mai ia i na dala i ku pono ia hana." Haawi koke no ua kanaka waiwai nei i na dala, ia Tetezela, a haawi o Tetezela ia ia i ka palapala kala i ka hewa ana e manao ana e hana mamuli aku. A mahope i ko Tetezela hele ana i kahi e, hele mamua ua kanaka la, a noho ia ma kahi hoomakakiu. A hiki o Tetezela ma ia wahi, lele mai ua kanaka la, lalau ia ia, hahau nui ia ia me ka laau; powa ia ia, a hoihoi mai la ia ia i Leipesika, me ka i ana ia ia, "Eia ka hewa a'u i manao ai mamua e hana i keia manawa. Ua pau ko'u hewa i ke kalaia e oe."

Minamina loa ua mea kalepa la i ka lilo ana o kona pahu waiwai nui, a hoopii o Tetezela i ke kanawai, a ua hookolokoloia o ua kaukaualii la. Aka hoike ae la oia i ka Tetezela palapala-kalahala, imua o ke alo o ka Lunakanawai, a pakele loa ia.

§ 6. *No Lutera a me kona ku e ana i kekahi mau mea i poino ai ka ekalesia.*

Ia manawa, aia no ma Geremania, kekahi moneka, o

Maretina Lutera kona inoa, he kumu ia o ke kulanui ma Witemebega. A ike aku o Lutera i ka hana a Tetezela, ua wela kona huhu, no ka mea, ua ike lea oia, he mea ia e uhi ai i ka ekalesia i ka hilahila, a he mea hoi ia e puni loa ai kona poe hoahanau. Nolaila, imi iho la o Lutera i ke ano, a me na hua o ua palapala-kalahala la, a ua ike koke ia, he mau mea oiaio ole. Imi iho la ia ma ka olelo a ke Akua, aole i loaa ia ia malaila keia mea hou. Nolaila, kanalua ia i ka oiaio o ka mea nana i kakau i ua mau palapala la, i kona huli nui ana i ka Baibala, ua ike maopopo ia, he nui wale na mea i malamaia ma ka ekalesia Roma, aole i kauohaia mai e ka Akua, aole i ikeia e na Lunaolelo, a me na haipule i kinohi. Nolaila, i ka maopopopo ana o kekahi mau mea kekee o ka pope me ko Roma ekalesia, kakau iho la o Lutera i kona manao ma na olelo okoa he kanaiwakumamalima, a, A. D. 1517, hoakaka ae la oia ia mau manao, imua o ko ke ao nei, a kau ae la no hoi ia pepa ma ka ipuka o ka halepule ma Witemebega, a ua hoolaha koke ia ua palapala la ma na aina o Europa. Eia na huina olelo ekolu o ua mau olelo okoa la i kaulia'e, Sep. 30, 1517.

"37. O na Kerisetiano oiaio a pau, i make paha, a e ola ana paha, ua loaa ia lakou ka waiwai o Kristo a me ka waiwai o ka ekalesia, ma ka haawi wale ana mai o ke Akua ke nele lakou i ka *palapala-kalahala.*"

"32. O ka poe i manao ia lakou iho, penei, e loaa ia lakou ke ola ma ka *palapala-kalahala*, e hele pu lakou i ka Diabolo me ka poe i ao aku ia lakou pela."

"62. O ka waiwai oiaio me ka makamae o ka Ekalesia, oia ka Euanelio hemolele no ka nani a me ke aloha wale mai o ke Akua."

Oia ka hoomaka ana a me ke kumu o ka mahele kaulana, a me ka hoomaemae ekalesia, he mea ia e hoohaahaaia'i na manao kiekie o ka pope a e pouli ai ka nani o ka ekalesia Roma.

Ma Eiselebena, i Sakoneluna, ma Geremania, ua

hanauia'i o Lutera, A. D. 1483. O kona makuakane, he kanaka koikoi ia, he ilihune no nae. Hoouna koke ia i kana keiki i ke kula i naauao ai ia i kona wa ui.

I ka makahiki 20 o kona ola ana, puka iwaho ia mai ke kulanui aku, ma Erefuda, he keiki kaulana no kona naauao loa. Ia manawa, manao iho la ia e ao i ka oihana kakaolelo. Aka, okoa ko ke Akua manao nona; nolaila, hoohuli ae oia ia Lutera mai keia manao ae, a hoano hou mai la i kana hana a pau.

Menei ke ano o ko Lutera haalele ana i kona manao e ao i ka oihana kakaolelo: I kekahi la, i kona hele pu ana, ma ke kula, me kekahi hoanoho, ua hina wawe kona hoa ilalo, o kona make no ia i ka uila. I ko Lutera ike ana i keia mea weliweli loa, manao paa ia e haalele i na mea o keia ao, e komo iloko o ka hale mehameha ma *Erefuda*, a lilo i moneka. Ku e kona makuakane i keia manao ona. Aka, ua paa loa ka manao o Lutera, no ka mea, i ka noonoo ana i ka make weliweli ana o kona hoanoho, manao iho la ia, o ko ke Akua leo ia e hea mai ana ia ia e lilo i moneka. No ia mea, komo ia iloko o ka hale Moneka, [he Monaseteri,] A. D. 1505. Ia manawa, ae aku oia mamuli o ka pope, a me ka ekalesia Roma, aole i ku e iki; aka, he kaumaha kona.

I ka lua o ka makahiki o kona noho ana malaila, ua loaa ia Lutera ka Baibala Latina, a huli pinepine oia malaila me ka makemake e ike i kona ano. Oia ka mea i lilo ai keia kanaka i mea makaukau e ku e i ka pope, a e hoomaka i ka hoomaemae ekalesia ana.

A. D. 1507, ua hooliloia oia i kahuna pule; a mahope iho, A. D. 1508, ua kohoia oia i kumu ma ke kulanui ma Witemebega. Ua kaulana o Lutera no kona ao ana ma ke kula, a no kona hai ana i ka olelo a ke Akua. Ua ike lea ia i ke ano o ke kanaka, no ia mea, e hiki no ia ia ke hoohuli mai i na kanaka ma kona manao iho. No kona ano ikaika loa oloko, ua wela ia me he ahi la, a nolai-

la, ua hihia iki oia i kekahi manawa, i ka hiki wawe o kona waha; a no kona makemake i na olelo ano lua ma ke kamailio pu ana me na hoaaloha ona, ua hihia oia malaila. Aole ia he kanaka hemolele loa, aka, kakaikahi ka poe maikai, a me ka naauao a me ka pololei ma ke ao ana, a me ka hana ana e like me Lutera. Ua aa mau no kona malamalama a make ia. Aole ona makau wale. I ka wa pilikia, ua paa loa ia e like me ka pohaku. O ke Akua wale no ka i ike i kona naau, aka i ka nana aku, ua akaka lea ia, hookahi makemake nui iloko ona, e ike aku i ka ekalesia o ka Haku i hoomaemaeia, a e ike aku hoi i ka ke Akua olelo e lanakila ana maluna o na mea wahahee, a me na mea ino a pau o kanaka.

Oia ke ano o Lutera, ka mea i heaia mai e ke Akua, e hele ku e, kokoolua ole, i ka pope, a me kana mau kauwa he lehulehu loa i kokuaia mai, e na'lii, a me na luna o ka honua.

§ 7. *No ka makau o Tetezela, a me kana hana hou aku.*

O ko Lutera hoakaka ana i ka hewa o ka ekalesia Roma, ua lohe koke ia, no ka mea, ua hoolaha wawe ia kana palapala a puni o Geremania, a ua apo koke ia me ka mahalo. A ike o Tetezela i ka Lutera hana ana, a me ka mahalo o kanaka ia ia, makau iho la ia o lilo kona kuai ana i na palapala kalahala i mea ole. Nolaila, ua hoomakaukau oia i ka palapala ku e ia Lutera. Aole keia wale no kana, ua kauoha aku ia e hoolei iloko o ke ahi i ka palapala a Lutera i kakau ai.

§ 8. *No ka manao o Leo ka pope ia Lutera, a me kana kauoha ia ia.*

Ua loihi ka hoopaapaa ana o Tetezela me Lutera, aole manao nui o Leo X. ka pope malaila. Aka, mahope iho, i kona ike ana i ka mahuahua ana o ia hewa, a i kona ike ana, aneane e maheleia ka ekalesia, kauoha mai la ia ia Lutera e hele io na la ma Roma, mamua o ka hala ana o na la he kanaono, e hoakaka aku i kana hana

ana. Aka, ua ike o Lutera, aole pono oia e hele malaila, me ke kokua ole ia mai, no ka mea, nui ka poe makaukau e pepehi ia ia, nolaila, huli aku ia ia Ferederika, ua kapaia *ka Naauao,* ke Alii ia o Sakone. Kokua ae la ke Alii mamuli o Lutera, a i kona noi ikaika ana i ka pope, i ole e hele o Lutera i Roma, ae mai o Leo i kona hele ana i Augebuga e hoakaka i kona manao imua o Kaietana kekahi kauwa a ka pope.

§ 9. *No ko Lutera halawai ana me Kaietana.*

A loaa ia Lutera ka palapala hoomalu i ka hele, na ke Alii nui, A. D. 1518, hele aku la ia e halawai pu me Kaietana ma Augebuga. Halawai pinepine laua, a kamailio pu. Manao iho la o Kaietana e hooweliweli aku ia Lutera e haalele koke i kana hana ana, e mihi hoi i kona ku e ana i ka pope, a e hoi hou aku i ka poli o ka ekalesia Roma. Aole makau o Lutera. Eia kana ia Kaietana; "A hoakaka mai oe i ko'u hewa, i ko'u ao ana i kekahi mea ku pono ole i ka olelo a ke Akua, alaila e mihi no au. A hoakaka mai oe ma ka olelo a ke Akua, i ka oiaio o ka ekalesia o Roma, alaila, e hoi hou aku au malaila." Aole makaukau o Kaietana e hoopaapaa me Lutera ma ka olelo a ke Akua. Hooweliweli wale aku ia ia, oia wale no kana. Ua ike koke o Lutera, aole pono e kamailio pu me ua kauwa la a ka pope. A i kona lohe ana i ka ka pope, ka Leo X. kauoha ana i kona poe kanaka a pau, e manao io lakou *he mana kona e hiki ai ia ia ke kala aku i ka hewa,* ua ike oia, aole e pono ke hilinai maluna o ka pope, nolaila, huli ia mai ka pope aku i ka ahaolelo o ka ekalesia a pau.

Aole paha he kanaka pono ole e ae me Kaietana e hana i keia hana. No ka aoao Dominika ia, he makamaka o Tetezela, a o ko Lutera enemi ikaika. I kona hooikaika pinepine ana ia Lutera e mihi, a e hoohaahaa ia ia iho imua o ka pope, aole i ae mai o Lutera, kipaku aku la ia ia ia mai kona alo aku.

Ia manawa, ua oleloia, aole maluhia ko Lutera noho ana, no ka mea, ua kauohaia'e o Kaietana e hopu aku ia ia. Aole i hele wawe o Lutera. Ua kakali no ia i kekahi mau la, e palapala pinepine ana ia Kaietana i hookuu mai ia ia ia e hele i kona wahi. Aole palapala mai Kaietana, nolaila, paa ka manao o Lutera e holo. Ua wehe malu ia ka ipuka o ke kulanakauhale e kekahi alii aloha, ee o Lutera maluna o ka lio, a holo aku la. Aole makaukau lea oia no keia holo ana, aole ona kepa, aole pahikaua, aka, holo kiki no ia a po ka la, i kona haalele ana i ka lio, aneane make ia i ka luhi, haule ia ilalo i ka lepo. Pela ka pau ana o ko Lutera halawai ana me ko ka pope poe, ma Augebuga.

§ 10. *No ko ka pope hoouna ana i kekahi kanaka hou aku e hoohuli ia Lutera.*

Ua ike koke ka pope, aole ia i hana naauao i kona hoouna ana ia Kaietana e halawai pu me Lutera, no ka mea, he kanaka huhu wawe ia, aole maalea i ka hooponoia mea. Nolaila, ua imi ia i kanaka hou, a ua loaa ia ia o Kale Miletiza no Sakone, he kanaka huhu ole, maalea, akamai loa ma ke kamailio ana. Oia ke kanaka lua a Leo, ka pope i hoouna aku ai ia Lutera e hoohuli ia ia ma kona aoao. Eia kekahi mea a ka pope i hana'i ia manawa. I kona ike ana ia Ferederika, ke Alii o Sakone e kokua ana mamuli o Lutera, hoouna aku la ia ia ia i wahi makana nani, maikai i ka nana aku, he wahi *rosegula*, i hoomaikaiia e ka pope, i mea aloha, i haawiia'ku i na'lii punahele wale no. Ua manao paha ia, he mea ia e pau ai ko ke Alii aloha ia Lutera, aole ka! Oi nui aku kona aloha ia ia mamua aku o kona manao i na rose a pau, a ka pope i hoolaa iho ai.

§ 11. *No ka hua o keia kamailio ana.*

No ka maalea o Miletiza a me kona akamai i ke kamailio ana, aneane e hoolaulea hou ia o Lutera i ka pope. Aka, no ka like ole o ko laua manao ma ka mea e pau ai

ka hoopaapaa ana, manao laua e ae aku i ka manao paa o ka ahaaolelo e hoakoakoaia aku ma Geremania. A ua ae o Lutera i ka manao o Miletiza, e kakau iho i wahi palapala haahaa i ka pope, i mea paha e hooluoluia mai kona manao ia Lutera.

Ia manawa, aole maopopo lea ka manao o Lutera e haalele loa i ka ekalesia Roma. I kona manao, o kona makuwahine no ia. Hookahi makemake nui iloko o Lutera, o ka hoomaemae ana i ka ekalesia. Ina, i hana maalea ka pope ma ia mea, i hoomalielie aku i ko Lutera poe enemi, i papa aku hoi i ka Tetezela ma hana hoopunipuni ana ma ke kuai palapala-kalahala, a me na mea like, ina, ua hoi hou aku paha o Lutera i ka poli o ka ekalesia Roma, me he keiki hoolohe la! Ua oleloia e kekahi kanaka o ka pope menei: "O ka palapala a Lutera i kakau ai na ka pope, he mea ia e oluolu iki ai paha ka manao o ka pope, aole nae ia i hoole iki i kona ku e ana i na mea ino i hana pinepine ia iloko o ka ekalesia Roma!"

Ia manawa, A. D. 1519, ua make o Tetezela, ka mea i kalepa nui ae i na palapala-kalahala. Eia ka mea i make ai. Ua haaleleia oia e kona poe hoalauna, a ua hoinoia oia no ka haunaele nui ma ka aina. Nolaila, aole hiki ia ia ke hoomanawanui i kona hilahila, a me ke kaumaha o ka naau, *o kona make no ia.*

§ 12. *No Ekiu, a me ka hoopaapaa hou ana.*

Ua pau koke na manao o Lutera e hoolaulea aku i ka pope. Eia ka mea i pau ai kona manao malaila. O ka hoopaapaa ana o kekahi kahuna pope me ia, a lanakila o Lutera maluna ona, alaila, hooikaika nui ua kahuna la i ka pope e kipaku ia Lutera mai ka ekalesia aku.

Menei ua hoopaapaa ana la. A. D. 1519, ua hiki o Ekiu, he kahuna pule o ka pope, ma Leipesika ma Geremania. He hoaaloha maoli no ia mamua no Lutera, aka, no ka makemake e mahaloia mai e kanaka, a no ka puniwai-

wai kekahi, hahai ia mamuli o ka pope. He kanaka akamai ia, naauao hoi, nolaila, manao ia e hoopaapaa me Karolesetade, he hoahana o Lutera. Ae koke mai o Karolesetade i kona manao, a hoopaapaa laua i na la eono. A mahope iho hoopaapaa Lutera me Ekiu; he umi la ka hoopaapaa ana me ka ikaika loa.

Eia na mea a laua i hoopaapaa ai. O ka *Puregatori*, kahi e hoomaemae ai ma kela ao mahope; o na palapala-kalahala; o ke ano o ka mihi, a me ke kala ana i ka hewa; a o ka lilo ana o ke kahuna pule ma Roma i pope. Ae aku o Ekiu, imua o ka ahakanaka nui, i ka naauao, a me ka ikaika o Lutera ma ka hoopaapaa ana.

§ 13. *No Pilipo Melanetona.*

Ua ike koke ia kekahi hua o ua hoopaapaa ana la. Eia kekahi, ka lilo ana o Melanetona i mea kokua mamuli o Lutera. He kumu o Melanetona, ia manawa, ma ke kulanui, ma Witemebega. I kona lohe ana ia hoopaapaa ana o Lutera laua me Ekiu, ua paa kona manao ma ka oiaio o ka ke Akua olelo, a ua makaukau ia e kokua mamuli o Lutera i kona hoomaemae ekalesia ana.

Ia manawa, he kanaka ui wale no o Melanetona, he iwakalua a me kumamakolu mau makahiki kona, aka, ua kaulana loa ia no kona naauao, a me ka haipule ana. Nolaila, ua makaukau loa ia e apo aku i ka hana hooponopono ekalesia. Ua lilo ia i kanaka ikaika ma ia hana. Aole like loa ia me Lutera. Ua oi aku ko Lutera ikaika ma ka manao, a me ka hana. Aole nae he kanaka makau wale o Melanetona, he wiwo ole no, a he kanaka hoomanawanui i ka wa pilikia. He kokoolua oiaio no ia no Lutera.

§ 14. *No ka hoomaemae ekalesia ana ma Helevetia.*

Ia manawa, i ke kulanalana ana o ke aupuni pope ma Geremania, ua hoeha hou ia ua aupuni la, ma Helevetia. O Ulerika Zuinegelio, oia ke kahuna pule kaulana nana i hana ia mea malaila. Ua oleloia, ua hoomaka o Zuine-

gelio e hoomaemae i ka ekalesia mamua o Lutera. A i kona lohe ana i ka Lutera hana ana, hauoli nui ia, hoomaikai aku i ke Akua, a hooikaika hou aku ia i kana hana. I ka makahiki o ka Haku 1519, ku e ikaika ia ia Samesona, no Milana, i kona hele ana i Helevetia e kuai palapala kalahala. Ua lanakila ia maluna o Samesona, a nui loa ka poe i haalele i ka ekalesia Roma ma Helevetia. Ua oi aku ka pololei o ko Zuinegelio ao ana i kanaka no ka ahaaina a ka Haku mamua o ko Lutera. Ua pohihihi ko Lutera manao malaila. Ma ia mea hookahi, aole ia i haalele loa i ko ka pope ao ana. Ua haalele loa no o Zuinegelio, aole i ae iki aku malaila.

Ua hanauia o Ulerika Zuinegelio ma Wiledehausena, i Helevetia, A. D. 1484. I kona makahiki he umi, ua hoounaia ia i Bale, i ke kulanui malaila, a mahope iho i Berene. Malaila, ua hoowalewaleia 'e oia › ka poe Dominika e huli i ko lakou aoao, nolaila, hoouna aku kona makua ia ia i Viena. I kona makahiki 18, hoi mai la ia i Bale, a lilo ia i kumu ao palapala, a huli no hoi i ka palapala kahuna pule, ma ke kula o Toma Witenebaka. Aole makapo keia kumu i ka hewa o ka pope, a me ka ekalesia Roma; no ia mea, hooikaika ia i kana poe haumana e imi i ka oiaio. I ka makahiki o ka Haku 1506, hai mua aku ia i ka olelo maikai a Iesu, a mahope iho, ua kohoia oia i kahu o ka ekalesia ma Gelaru. Ua noho ia malaila, he umi makahiki. Ua kaulana ia no kona naauao, a me ke akamai, a i kona noho ana ma Gelaru, ua huli nui ia i ka olelo Helene, a me ka olelo Hebera, me ka makemake e ike lea i ke ano o ka baibala. Aole ona manao nui i ka olelo e ae, no ia mea, ua mahuahua kona naauao, a me ka ikaika. A. D. 1516, ua kohoia oia i kahu o ka ekalesia ma Einesiedei. Alaila, hoakaka pinepine ia i ka hewa o ka ekalesia Roma, ma ka hoohiki ana o na moneka; ma na kerusade; ma ka hoomana ana i na mea make, ma ke kea o Kristo a me na iwi

kanaka; ma na mohai, a me na palapala kalahala. A hala ka makahiki hookahi, ua kohoia oia i kahuna ma ka ekalesia o Zurika. Ua ikaika loa ia malaila, i kona hoakaka ana i ka olelo a ke Akua. I kona ao ana i na kanaka pela, ua hiki malaila o Samesona me ka palapala-kalahala. Ku e koke o Zuinegelio ia ia, a no kona hoakaka ana i ka hewa loa o ia kalepa ana, ua kipakuia o Samesona mai laila aku. Ua mahuahua loa ka naauao o kanaka a me ka hoomaemae ana i ka ekalesia. Ua hoolahaia ka palapala a Lutera ma ia aina, a ua heluhelu nui ia e kanaka. Pela ka ulu nui ana o ka pono ma Helevetia, aole nae me ka huhu ole ia mai. A. D. 1523, ua hoopii ia o Zuinegelio imua o ka ahaolelo ma Zurika. Hoakaka aku ia i kona manao ma na olelo okoa he *kanaono kumamahiku*, aia no iloko olaila na mea manaoio o ka poe haipule oiaio i keia manawa e noho nei kakou; a olelo ia e hoakaka imua o ka ahaolelo i ka oiaio o kela mea ma ka Baibala Hemolele. Aole makemake kona enemi e hilinai maluna o ka olelo a ke Akua. Aka, holo ka manao ma ka ahaolelo, e huli i ka baibala wale no, no ia mea, ua lanakila o Zuinegelio maluna o lakou, a ua hoopaaia oia ma kona wahi ma Zurika, a ua holo ka manao o ua ahaolelo la, i ole e hai aku kekahi kahuna i ka olelo i ku pono ole i ka baibala. A, A. D. 1524, ua hooponoponoia ka hoomana ana i ke Akua ma na luakini ona, e like me ka manao o Zuinegelio. Pela ua hoomaemaeia ka ekalesia ma Helevetia. Ua noho maluhia Zuinegelio, me he kahu maikai la e alakai ana a e hanai ana i kona poe hipa, a hiki i ka makahiki o ka Haku 1531. Alaila, hele ku e mai kekahi poe koa mamuli o ka pope, me ka manao e pepehi i ko Zurika poe. A me ke ano o ke kaua, ia manawa, hele pu o Zuinegelio me kona poe hoahanau, e kau ana i ka hae ku e i ka enemi. Ua lanakila ko ka pope poe, a ua make o Zuinegelio i ka pepehiia, ua okioki liilii ia kona kino, a hooleiia'e iloko o ke ahi.

§ 15. *No ka manao o ka pope e hooweliweli aku ia Lutera.*

A pau ka hoopaapaa ana o Ekiu, ke kauwa a ka pope me Lutera, holo koke o Ekiu i Roma, alaila huipu oia me Kaietana, a me na kanaka e ae, a noi aku i ka pope e hoomakaukau i palapala hooweliweli aku ia Lutera. Ae mai no ka pope. Kakau iho la ia i ka palapala hooweliweli na Lutera, a malaila i hoahewa ai oia i na manao o Lutera he kanahakumamakahi; kauoha ae la hoi ia e pau ka Lutera mau palapala i ka puhiia, a e hele hoi o Lutera i Roma a e hai ae i kona hewa, a e noi aku i ko ka pope aloha; a ua hooakaka hoi oia ina i ole ia e hana pela a hala na la he kanaono, alaila, e kipaku loa ia'ku ia mai ka ekalesia aku.

§ 16. *Ka hana a Lutera i ka ka pope palapala hooweliweli.*

A loaa ia Lutera ia palapala hooweliweli, aole kanalua iki kona manao; paa koke no ia. O kona manao aole loa ia e hoolaulea hou aku i ka pope. Ua ike no hoi ia, aole ona hooilina koe ma ka ekalesia Roma. Manao iho la ia e haalele i ka pope. No ia mea, i ka la 10 o Dekemaba A. D. 1520, ua kauoha ia e ahuia he paila wahie mawaho o ka pa o Witemebega, alaila, imua o na kanaka he lehulehu loa, hoopau oia, i ke ahi, i ua palapala hooweliweli la a me ka buke kanawai pope.

Ma keia hana, i hoakaka aku ai o Lutera imua o na kanaka i ka pau ana o kona hookauwa ana mamuli o ka pope, aole loa ia e ae hou aku mamuli ona.

A lohe ka pope i ka Lutera hana ana pela, he mea e kona ukiuki. Aole i hala ka malama hookahi, poha koke no ka leo huhu, mai ka Vatikana mai, oia ko ka pope hale alii nui ma Roma, o ka hooki loa ia'ku no ia o Lutera e ka pope mai ka ekalesia Katolika Roma aku; a ua lohe o Lutera i ka leo o ka hekili me he mea la ma kahi loihi loa aku, aole haalulu ia. Noho paa no ia ma ko Iesu ekalesia.

O LUTERA E PUHI ANA I NA PALAPALA POPE.

Aka, ua ike lea o Lutera ma ia hana ukiuki a ka pope, aole pono ia e manao hou aku ma ko ka pope hoomaemae ana i ka ekalesia Roma. Ua akaka i kona manao, ua pau ka oiaio o ia ekalesia, a ua lilo ia i ekalesia haumia, a me ka wahahee loa. Eia ka mea wale no i koe ia ia, o ke kukulu ana i *ekalesia hou* maluna o ke kahua kahiko, "o Iesu Kristo no ka pohaku kumu o ke kihi." Oia no ka pohaku a lakou, a ka poe hana hale i

haalele ai, mai ka makahiki o ka Haku 606, a hiki i ka wa o Lutera. Manao o Lutera e kukulu maluna olaila i ekalesia ku e i ko Roma ekalesia, a e ku pono i ka olelo a ke Akua. Ua ike oia, o ka haawi hou ana ia ia iho i ka pope, i kona enemi nui, o ka hana pupule no ia; a o ka hoi hou ana i na mea ana i haalele ai, o ka wahahee no ia, a me ka haumia loa. No ia mea, mai ia manawa mai, ua imi ikaika loa ia i ka mea oiaio ma ka ke Akua olelo, a ma ia hana, ua ike no ia i ka oiaio o kona ao ana i kanaka. Alaila, ua ao hou aku ia ia lakou i ua mau mea la, a hoohaalulu no ia i ke kumu o ko ka pope aupuni. I keia hana maikai, ua kokuaia mai oia e na kanaka naauao o Europa, e na kumu ma ke kulanui ma Witemebega kekahi. No ko Lutera kaulana, a me ko Melanetona hoi, no ka naauao, a no ka ikaika kekahi, nui na kanaka ui i hele i Witemebega e aoia e laua, nolaila, ua hoolaha nui ia ko Lutera manao no ka hoomaemae ana i ka ekalesia.

§ 17. *No Kale V, a me kana hana.*

Ua make ke Alii nui o Makimilia, A. D. 1519, alaila, lilo ke aupuni ia Kale V. He Alii kaulana loa o Kale no kona maalea a me ka ikaika hoi ma ke kaua. A lilo ia i Alii, hooikaika koke ka pope ia ia e kokua mai mamuli o ka ekalesia Roma, a e hoopai aku ia Lutera.

He wahi pilikia ko Kale ia manawa. Makemake ia e hooluolu aku i ka pope, aka, he aie kana ia Ferederika, ka makamaka o Lutera, no ka mea, ma ke kokua ana mai o Ferederika ia Kale ua lilo ia i Alii nui. I kona noonoo ana, manao ilo la ia e ae aku i ka hoolei ana i ka Lutera mau palapala iloko o ke ahi, i mea e oluolu ai ka pope, a e hoole aku i ka hoopai ana ia Lutera, i mea e oluolu ai o Ferederika, a e hoakoakoa i ka ahaolelo nui ma Woremo, i Geremania e lohe ia Lutera. No laila kii aku ke 'lii ia Lutera e hele malaila.

§ 18. *Ka Ahaolelo nui ma Woremo.*

O ka ahaolelo ma Woremo, A. D. 1521, he ahaolelo nui ia. Aia na'lii o Geremania, na bihopa nui, na bihopa maoli, a me na abota he lehulehu, oia na luna o na hale moneka, a me na kahuna pule. Aole manao lakou e hooponopono i na mea *ekalesia* wale no, i na mea *aupuni* kekahi.

I ko ke Alii nui kii ana ia Lutera, e hele malaila e hookolokoloia paha, makau ae la kona poe hoaaloha; aole hoi i ae aku. Aka, ma ka ikaika o Ferederika, ua loaa ia Lutera kana palapala hoomalu i kona hele ana i Woremo, a hoi aku i kona wahi e noho ai. Aka, aole i pau ka makau o kona poe hoahanau malaila. Ua ike lakou i ka make ana o Husa no Bohemia, mamuli o ka manao o ka pope, ua loaa e no hoi ia ia ka ke 'Lii palapala-hoomalu; no ia mea, noi ikaika lakou ia Lutera, e hoole aku i ko ke 'Lii kii ana ia ia, aole loa e hele i ka ahaolelo. Aole ae mai o Lutera i ko lakou manao. Aole ona makau. Eia kana olelo kaulana; "Ua kiiia mai au, ma ke kanawai o ka aina, e hele aku i kela Ahaolelo. Ma ka inoa o ka Haku e hele no au i Woremo, ke hui pu malaila na diabolo he lehulehu e like me na pili maluna o ko laila poe hale, a ku e mai lakou ia'u."

A hiki oia i Woremo, ua nui ka poe i hele io na la; a i kona haalele ana i kona kaa, olelo aku la ia me ka leo nui, "E ku no ke Akua ma ko'u aoao." Nui ka mahalo o kanaka ia ia no kona naauao a me ke akamai. I kona hele ana i ka ahaolelo, hoakaka aku la ia i kona manao i kona haalele ana i ka pope, a me ka ekalesia o Roma. Hooikaika pinepine na'lii a me na kahuna pule ia ia, e hoi hou i ka ekalesia, aole lohe iki o Lutera. No ia mea, kauoha aku la ke Alii nui ia ia, e hoi i kona wahi e noho ai.

A hoi aku ia, alaila, hoohewaia oia e ka ahaolelo. Eia ka manao paa i holo ia manawa. A hala na la 21, aole e pono ke hookipa kekahi ia Lutera; ina hookipa, e

[illegible] i ke Akua ma-[illegible]

§ 19. *No ko Lutera [illegible] i kekahi manawa.*

I ko Ferederika ke Alii o Sakisone, [illegible] ana, ua hoolewa wale ia o Lutera [illegible] la ia o pepehia mai oia, no ia mea, ua [illegible] ke Alii i ka mea e pakele ai ia. Penei kana hana ana. Kauoha aku la ia i kekahi poe kanaka oia e holo malu a e kuua ia lakou iho, me he poe kia la, ma ka nahelehele, ma kahi kokoke i ko Lutera ala e holo ai. A ike lakou ia Lutera, holo kiki ua poe kia la, lalau lakou ia ia, a alakai ae la ia ia me he kanaka pio la, a hookomo ia ia iloko o ka hale pakaua o Warebega. Malaila, i noho ai ia i na malama he umi. Ua kapaia ia wahi e Lutera, kona *Patemosa*. Aole noho wale ia malaila. He nui no kana hana. Ua huli ikaika ia i ka olelo a ke Akua, ma ka Hebera, a me ka Helene. Hoomaka ia i kana hana nui, o ka unuhi ana i ka baibala iloko o ka olelo Geremania, a ua kakau oia i na buke e ae.

§ 20. *No ko Lutera haalele ana i kona wahi e noho malu ai.*

Aole oluolu o Lutera i kona noho mehameha. He nui kona makemake e kokua mamuli o ka hana a ke Akua i hoomaka ai. A lohe ia, aia ma Witemebega he wahi haunaele, holo koke aku ia malaila, aole nae i ike o Ferederika.

Eia ka mea i haunaele iki ai ma Witemebega. I ko Lutera noho ana ma ka hale pakaua o Warebega, ua lilo ka hana hoomaemae ekalesia ia Anederea Karolesetade

Oia ke kahuna nana i hoopaapaa mamua me Ekiu, (e nana § 12,) he hoahana ia no Lutera, ua kipaku pu ia'ku no hoi ia me Lutera mai ka ekalesia o Roma aku. He kahuna naauao ia, a he kahuna maikai. Eia paha kona hewa, o ka wela loa o kona huhu i na mea lapuwale e pili ana i ka ekalesia Roma. Hiki wawe kona manao e hooponopono i na mea kekee iloko o ka ekalesia. No ia mea, hele koke ia i na luakini ma Witemebega, hoolei iwaho i na kii i kalaiia, hoohiolo i na kuahu, a papa ikaika aku i na kahuna pope, e oki koke i ka lakou hana lapuwale ana. A hiki o Lutera malaila, hoole aku ia i keia hana ikaika ana a Karolesetade. Manao ia he pono e ao mua i na kanaka i ka olelo a ke Akua, alaila, e haalele wale paha lakou i ua mau mea lapuwale la. Nolaila he nui loa ka Lutera hana ana. Ua hai aku ia i ka olelo a ke Akua ma ka oiaio. Ua unuhi ae la ia i ka baibala a pau iloko o ka olelo Geremania, a hoolaha aku la ia olelo a puni ka aina. Aole e pau i ka heluia ka hua o keia hana a Lutera. Mahuahua loa ka naauao ma ia aina. Ua hookaakaaia na maka o na kanaka makapo he lehulehu, alaila, ike lakou i ka oiaio ole, a me ka lapuwale o na mea a na kahuna pope i ao mai ia ia lakou mamua. Nui ka hauoli ana o kanaka i ko lakou heluhelu ana i ka baibala ma ka lakou olelo iho. Ua huli mai ma ka ke Akua pono kekahi poe kahuna pule pope, a lilo lakou i poe kokua ma ko Lutera aoao.

§ 21. *No Aderiana VI. ka panihakahaka no Leo X.*

I ka makahiki o ka Haku 1521, ua make o Leo X. a lilo o Aderiana VI. i pope hou. Ua oleloia, ua oi aku kona maikai mamua o ko Leo, a mamua o ko na pope e ae ia manawa i hala he loihi. Ua ae koke ia, aole hoole, i ka mai pono ole o ka ekalesia o Roma, ia manawa; ua hoike oia i kona manao e imi ikaika oia i mea e pau ai ua mai la. I kona hoouna ana i kana kauwa nui i Nuremebega, i ka ahaolelo, A. D. 1522, kauoha aku la ia i ua

hoopaiia ua mea la, me ka hoopaiia o ke kipi maoli; i loaa i kekahi kanaka oia, pono no e hopu koke aku ia ia a e haawi no hoi ia ia i ke Alii; pono no hoi e hopuia na haumana a pau ana, ma ko lakou wahi e noho ai, a e hele ai paha, e lalau i ka lakou waiwai a pau, a e hookomo ia lakou iloko o ka halepaahao. Pela ia Ahaolelo. Oia ka uku o ko ke kanaka hoomana ana i ke Akua mamuli o kona manao iho!

§ 19. *No ko Lutera noho malu ana i kekahi manawa.*

I ko Ferederika, ke Alii o Sakone, lohe ana, ua hoohewa wale ia o Lutera, makau iho la ia o pepehiia mai oia, no ia mea, ua noonoo ke Alii i ka mea e pakele ai ia. Penei kana hana ana. Kauoha aku la ia i kekahi poe kanaka ona e holo malu, a e huna ia lakou iho, me he poe kiu la, ma ka nahelehele, ma kahi kokoke i ko Lutera ala e holo ai. A ike lakou ia Lutera, holo kiki ua poe kiu la, lalau lakou ia ia, a alakai ae la ia ia me he kanaka pio la, a hookomo ia ia iloko o ka hale pakaua o Warebega. Malaila, i noho ai ia i na malama he umi. Ua kapaia ia wahi e Lutera, kona *Patemosa*. Aole noho wale ia malaila. He nui no kana hana. Ua huli ikaika ia i ka olelo a ke Akua, ma ka Hebera, a me ka Helene. Hoomaka ia i kana hana nui, o ka unuhi ana i ka baibala iloko o ka olelo Geremania, a ua kakau oia i na buke e ae.

§ 20. *No ko Lutera haalele ana i kona wahi e noho malu ai.*

Aole oluolu o Lutera i kona noho mehameha. He nui kona makemake e kokua mamuli o ka hana a ke Akua i hoomaka ai. A lohe ia, aia ma Witemebega he wahi haunaele, holo koke aku ia malaila, aole nae i ike o Ferederika.

Eia ka mea i haunaele iki ai ma Witemebega. I ko Lutera noho ana ma ka hale pakaua o Warebega, ua lilo ka hana hoomaemae ekalesia ia Anederea Karolesetade

Oia ke kahuna nana i hoopaapaa mamua me Ekiu, (e nana § 12,) he hoahana ia no Lutera, ua kipaku pu ia'ku no hoi ia me Lutera mai ka ekalesia o Roma aku. He kahuna naauao ia, a he kahuna maikai. Eia paha kona hewa, o ka wela loa o kona huhu i na mea lapuwale e pili ana i ka ekalesia Roma. Hiki wawe kona manao e hooponopono i na mea kekee iloko o ka ekalesia. No ia mea, hele koke ia i na luakini ma Witemebega, hoolei iwaho i na kii i kalaiia, hoohiolo i na kuahu, a papa ikaika aku i na kahuna pope, e oki koke i ka lakou hana lapuwale ana. A hiki o Lutera malaila, hoole aku ia i keia hana ikaika ana a Karolesetade. Manao ia he pono e ao mua i na kanaka i ka olelo a ke Akua, alaila, e haalele wale paha lakou i ua mau mea lapuwale la. Nolaila he nui loa ka Lutera hana ana. Ua hai aku ia i ka olelo a ke Akua ma ka oiaio. Ua unuhi ae la ia i ka baibala a pau iloko o ka olelo Geremania, a hoolaha aku la ia olelo a puni ka aina. Aole e pau i ka heluia ka hua o keia hana a Lutera. Mahuahua loa ka naauao ma ia aina. Ua hookaakaaia na maka o na kanaka makapo he lehulehu, alaila, ike lakou i ka oiaio ole, a me ka lapuwale o na mea a na kahuna pope i ao mai ia ia lakou mamua. Nui ka hauoli ana o kanaka i ko lakou heluhelu ana i ka baibala ma ka lakou olelo iho. Ua huli mai ma ka ke Akua pono kekahi poe kahuna pule pope, a lilo lakou i poe kokua ma ko Lutera aoao.

§ 21. *No Aderiana VI. ka panihakahaka no Leo X.*

I ka makahiki o ka Haku 1521, ua make o Leo X. a lilo o Aderiana VI. i pope hou. Ua oleloia, ua oi aku kona maikai mamua o ko Leo, a mamua o ko na pope e ae ia manawa i hala he loihi. Ua ae koke ia, aole hoole, i ka mai pono ole o ka ekalesia o Roma, ia manawa; ua hoike oia i kona manao e imi ikaika oia i mea e pau ai ua mai la. I kona hoouna ana i kana kauwa nui i Nuremebega, i ka ahaolelo, A. D. 1522, kauoha aku la ia i ua

ahaolelo la, e hoopai ia Lutera, e like me ka manao o na kahuna pope i holo mamua ma Woremo: aka, ua hai aku ia i kona makaukau e hoopau i na mea ino a Lutera i kuhikuhi ai. Penei kana palapala ana i ua ahaololo nei. "Ua ike makou, ma keia wahi hemolele," (kahi i noho ai ka pope,) "he nui na mea hoowahawahaia, i hanaia i keia mau makahiki, na mea ino e pili ana i ka uhane, na mea haumia e pili ana i ke kino, a ua lilo na mea a pau i ka pono ole. Mai kahaha kakou, ke ike kakou i ka mai e iho ana, mai ke poo a hiki i na lala o ke kino, mai na kahuna nui a i na kahuna a pau malalo iho. Ua auwana kakou a pau, na pope, a me na kahuna pule, kela mea, keia mea ma kona aoao iho, aole loa he mea, i keia mau makahiki, i hana ma ka pono, aole loa hookahi." Nolaila, manao iho la ia e hooponopono i na mea o ka ekalesia, aole nae he nui kana hana, no ka pokole o kona noho pope ana. Aole ona makemake i ka pahikaua, a me ke ahi, i mea e maemae ai ka ekalesia. Menei kana: ua hooponopono i ko kona hale iho, aole ona pakela ai, aole pakela inu waina, aole nui na kauwa ana, a me na aipuupuu, a kauoha aku la ia i kona poe kahuna pule e oki i ko lakou hoomaunauna ana i ka waiwai laa no ka ekalesia, a e noho pakiko ma na mea a pau. Nolaila, aole makemake ko Roma poe ia ia. I kona ola ana, hoowahawaha lakou ia ia, a hoino no hoi lakou ia ia mahope iho o kona make ana. Ua manaoia, no lakou ka hewa o kona make ana. Nui ka olioli ma Roma i ka wa i make ai o Aderiana. I ka po o ka la o kona make ana, ua kau ia ka lei pua o ka nahelehele ma ka puka o kona kahuna lapaau, a ua kakauia maluna o ka lei keia olelo: "Ua kauia keia lei no ka mea nana i hoopakele i kona aina." Aloha ino! Hohonu loa ka hewa o ka ekalesia, ke hiki ole ke hoomanawanui i ka pope kolohe ole!

Ua make o Aderiana, A. D. 1525, a lilo o Kelemeneta VII, i pope. Aole like ka pope hou me Aderiana. He

kanaka maalea ia. Hooikaika nui ia i na'lii o Geremania e hoopai ia Lutera, aole nae i ae aku i ko lakou makemake i ka ahaolelo. Ua ae waha mai na'lii i ko ka pope makemake e pepehi ia Lutera, aole lakou i pepehi, no ka mea, mahuahua na haumana ana, a mahuahua no hoi ka hoopailua o kanaka i ka pope a me ka ekalesia Roma.

§ 22. *No ka hoomaemae ana i ka ekalesia ma na aina e ae.*

Ia manawa, ua haiia'ku ka olelo oiaio ma Suedena, ma Denemaka, ma Hunegari, ma Perusia, a ma Farani hoi.

Olau Peteri, no Geremania, oia ka mea nana i hai mua i ka olelo a ka Haku ma Suedena. I kona hiki ana ilaila, me na misionari, a me ka baibala a Lutera i unuhi ai iloko o ka olelo Geremania, ua hai aku ia i ka olelo oiaio a ka Haku, a hooikaika nui i ko laila poe e huli koke ma ka pono. Ua kokuaia keia poe misionari e Gusetavo Vasa, ke Alii o Suedena. Ua kauoha ke Alii e unuhi i ka baibala iloko o ka olelo o Suedena, a nana no i hoolaha aku ia buke. Aole liuliu, a pau ke aupuni pope, ma ia aina, i ka hoohioloia, a ua kukuluia a paa ka ekalesia oiaio.

Ka misionari nui ma Denemaka, no Geremania ia, o Maretina Reinareda ka inoa. Ua kiiia oia e ke Alii o Denemaka, o Kerisetena. Aole he Alii haipule oiaio, aka, aole hiki ia ia ke hoomanawanui i ka haaheo o na bihopa o Roma. No ia mea, ua kokua ke Alii mamuli o ka pono a me ka oiaio a mahuahua loa ia ma ia aina.

A. D. 1522, ua lohe ko Hunegari poe i ka hoomaemae ekalesia ana ma na aina e. Ua hele koke mai kekahi poe haumana mai ia aina mai, i Witemebega. Malaila, ua aoia'ku lakou e Lutera, ma ka lohe ana i kona leo, a ma ka heluhelu ana i kana mau buke. Alaila, hoi aku

lakou i ko lakou aina ponoi, a hoolaha'e lakou i ka olelo oiaio malaila.

A. D. 1525, hoouna o Lutera ia Ioane Berisemana, he kahuna pule, ma Perusia. A mahope iho, hoouna hou oia i kekahi poe e ae. No ka ikaika o keia poe misionari, mahuahua ka pono a me ka aoao oiaio ma ia aina.

Mai Geremania aku, ua laha ka hoomaemae ekalesia ana i Farani hoi. A. D. 1523, he nui no ka poe malaila, o Magareta ke Alii wahine o Navare, ke kaikuwahine o ke Alii nui o Farani kekahi, ma ka aoao o ka pono oiaio. Ua kukuluia kekahi mau luakini, ia manawa, kahi i hoomana pono ia'i ke Akua. Mamua loa aku, A. D. 1224, ua unuhiia ka olelo a ke Akua iloko o ka olelo Farani. A mahope, A. D. 1487, ua hooponoponoia ua baibala la, ua pai hou ia, a ua hoomaka na kanaka e heluhelu malaila. Ua lohi no nae ka hoomaemae ekalesia ana ma Farani, no ka paakiki o ka naau o ke Alii nui, o Feranika I. a no kona hoomaau ikaika ana i ka poe haipule.

§ 23. *No kekahi mau mea e ae i lohi ai ka hoomaemae ana i ka ekalesia.*

I ka mahuahua ana o ka pono ma ia mau aina, ua kupu iho, ma Geremania, kekahi mau mea e pono ole ai ka ekalesia oiaio. Eia kekahi: o ko Lutera, a me ko Karolesetade, a me ko Zuinegelio hoopaapaa ikaika ana no ke ano o ka ahaaina a ka Haku. Aole pololei ko Lutera manao ana ma ia mea. Aole like loa me ko ka ekalesia Roma manao, kokoke like no nae, aole paha hiki i kekahi ke hoakaka i ka like ole. O ko Karolesetade, a me ko Zuinegelio manao, ua pololei no, ua akaka. Manao laua, o ka berena a me ka waina he mau hailona wale no ia no ko Iesu kino, a me kona koko. No ia mea, hoopaapaa ikaika loa lakou ma ia mea, a ua emi paha ko lakou aloha kekahi i kekahi.

Ia manawa no, A. D. 1525, ua hiki i Geremania he wahi mea ino, me he puahiohio la, o ko na kanaka he

lehulehu loa ma kela aina keia aina o Geremania ku e ana i na kanawai, a me na luna, ka hoolaha ana i ka powa ana, a me ke puhi hale ana, a me ka luku ana a puni ke aupuni. O ka nui o ia poe, he poe makaainana, he poe oluolu ole malalo o ko lakou mau haku, nolaila, ua kapaia keia haunaele, *o ke kaua o ka poe makaainana.*

Ua kapaia ua poe hoohaunaele, "na *Anabapetite*, no ko lakou bapetizo hou ana i na haumana i bapetizoia'e mamua. Nui ke ano o ia poe. He poe palaualelo, a he poe kolohe ka nui. Eia ke kumu o ko lakou hui ana me ke ku e i na'lii a me na luna, o ka luhi a lakou i ike ai. Makemake lakou e hoomamaia mai ko lakou kaumaha ma ke kino. Pela i kinohi o ia hana ana. Aka, mahope iho, ua lilo o Toma Muneze, he kanaka hoopunipuni, a akamai i ka hoowalewale ia hai, i luna no lakou, alaila, mahuahua ka hewa o ka lakou hana ana, no ka mea, i aku la o Muneze, na ke Akua ia i hoouna mai e hooponopono i ka ekalesia, a e ao aku i na kanaka i na mea oiaio. Nolaila, he nui loa ka haunaele. I ko lakou hele ana ia wahi aku, ia wahi aku, ku e lakou i na 'lii a me kanaka me ka pahi kaua, a me ke ahi, a nui na mea ino i hanaia i kela la i keia la.

Ua ikaika o Lutera i kona ku e ana i ua poe nei, aole i ae iki aku ia mamuli o ko lakou manao, a me ka lakou hana ana; hoowahawaha no. Ku e mai no o Muneze ia Lutera, a bapetizo pinepine oia i na haumana ana, nolaila, ua kapaia kona poe, *ka poe ana i bapetizo ai:* nolaila, aole pono e manao kekahi, he hua keia haunaele o ko Lutera ao ana. No Satana no keia hana, a no ka hewa o kanaka ana i hoowalewale ai.

A ike na'lii o Geremania i ka mahuahua o keia hewa, makau iho la lakou o pau ke aupuni i keia mea ino; hoakoakoa lakou i ko lakou poe koa, a hele ku e i ua poe la. He kaua ikaika ia. Ua oleloia, ua make i ka pepehiia 50,000 kanaka. Mahope, i ka hooikaika nui o Mu-

neze i kona poe koa, a i kana olelo ana ia lakou e kokua mai ke Akua ia lakou, a e luku mai hoi i ko lakou poe enemi, hele wiwo ole lakou i ke kaua. Ua lanakila na'lii maluna o ia poe; ua pepehiia 4000 o lakou, ua hopuia o Muneze, ua okiia kona poo, a o kona poe, ua pau lakou i ka puehu liilii ia.

§ 24. *No na'lii o Sakone a me ka lakou hana.*

Ia manawa pilikia, A. D. 1525, ua make o Ferederika, ke Alii o Sakone, ka makamaka o Lutera, a ua lilo o Ioane, kona kaikaina i Alii ma kona wahi. Ua oi aku ka ikaika o Ioane ma ko Lutera aoao mamua o ko Ferederika. Ua ike lea o Ioane i ka oiaio o ko Lutera ao ana i kanaka ma ka olelo a ke Akua, no ia mea aole ona makau iki e ku e i ka pope, a ua kokua oia ma ka hana a Lutera ma, i ke kukulu ana i ekalesia hou.

Ua haawi aku o Ioane ia Lutera laua me Melanetona e noonoo, a e kakau hoi, i mau kanawai ekalesia no kona mau aina ma Sakone. Ua kipaku aku ia i na kahuna pule naaupo, a me ke kolohe mai ka ekalesia aku, ka poe i hana ma na mea i hoowahawahaia'i ka lakou oihana iho, a ua paniia ko lakou hakahaka e ia, i na kahuna naauao, a me ka pololei ma ka hana. Ua hahai kekahi poe Alii mamuli o ka Ioane hana, no ia mea, ua paa pono ka ekalesia maikai ma na wahi he nui loa ma Geremania, a ua hehiia ka mana o Roma ma ka lepo.

§ 25. *No na ahaolelo hou.*

Ua hoakoakoa pinepine ia na lii a me na kahuna pule, mai ka makahiki o ka Haku 1526, a hiki i ka makahiki 1532. I ko lakou ahaolelo ma Sepire, A. D. 1526, no ke ku e ana mai o ko Tureke poe ia Kale V. aole hiki ia ia ke hoomaau i ka poe mamuli o Lutera. Makau no hoi ke Alii i ko Farani a me ko Enelani poe, no ia mea, ua holo keia manao. "Pono ko kela aina ko keia aina e hoomana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho, a hiki ka manawa e hoakoakoa ai ka *ahaolelo nui* e hoopono-

pono i na mea kekee, a e hoopau i na mea i hoopaapaaia'i.

Ma ka holo ana o keia manao, ua hoohaahaaia ka ekalesia o Roma, a ua hoomamaia'e ka poe haipule oiaio. Ua lilo kekahi poe wiwo, ka poe makau o pepehiia mai no ko lakou manao, i poe ikaika ma ka pono. No ia mea, ua hoolaha nui ia ka olelo a ke Akua, ia manawa, a ua mahuahua ka pono a me ka oiaio.

Eia kekahi mea i pono ai ka ekalesia oiaio, o ka pilikia o Kale V. i ke kaua. Ua ku e oia i ke Alii nui o Farani, a lanakila maluna ona. Nolaila, makau iho la o Kelemeneta VII. ka pope, o hana ino mai o Kale V. ma Italia, hele aku ia, a hana berita me ko Farani poe, a me ko Venike, e ku e ia Kale. A lohe o Kale i keia hana a ka pope, he mea e kona huhu ia ia. Ua hoopau koke ia i kona mana ma Sepania a puni, hele aku i Italia me na koa ona e kaua aku, ua lilo mai ke kulanahauhale o Roma ia ia, a ua hoopaa ia i ka pope iloko o ka paa kaua o Sana Anegelo, a ua ae aku ia i ka hoowahawahaia mai, a me ka hana ino ia mai o ka pope. Nolaila, ua ikaika loa o Lutera ma i ka lakou hana ma na mea e naauao ai, a e pono ai kanaka.

Aole liuliu keia wa maluhia. A.D. 1529, ua hoolaulea ka pope ia Kale V. a i ka ahaolelo i hoakoakoaia, ia makahiki, ua hoopauia ka manao i holo mamua, a ua kauohaia'ku na kanaka a pau e ae aku mamuli o ka manao o ka pope, a ma ka ekalesia o Roma. A holo keia manao hou, ua kaumaha ka naau o kekahi poe Alii, a me kanaka. Kukakuka pu lakou, a kakau hoi i ko lakou manao ku e a hoouna aku la ia palapala i ke Alii. Nui ka huhu o ke Alii i kona heluhelu ana, a hana paa oia i ka elele nana i lawe aku i ka lakou palapala. Nolaila, manao keia mau Alii e hui pu i ko lakou ku e ana i ka manao o ke Alii, a me ka pope.

A. D. 1530, he ahaolelo hou ma Augebuga. Ikaika

loa ka manao o Kale V. e hoopau, ma keia ahaolelo, i ka hoopaapaa ana o ko Lutera poe, me ko ka pope. Ua kauohaia'ku o Lutera e kakau, ma ka pepa, i na mea ana a me kona poe hoahanau i ao aku ai i mea e hoikeia imua o ka ahaolelo. Ae koke mai o Lutera, a kakau no ia i ua mau mea la, a ua ikeia ua palapala la, i keia wa e noho nei kakou, *O ka hoike manao Augebuga.*

Ua kokuaia mai o Lutera ma keia hana nui e kekahi o kona poe hoahanau. A pau i ke kakauia, na Melanetona i kakau hou, a hooponopono ia pepa. A paa, he palapala nui ia, he 28 mokuna, a, ua mahaloia ia e kona poe enemi, no ka manao haipule iloko olaila, a no ka naauao, a me ke akaka o ia mea. Oia no ka palapala a ka poe Luterano i makemake ai a hiki i keia wa.

A hoakoakoaia ka ahaolelo, ua hoikeia ua palapala nei, a ua heluheluia imua o ke Alii, a me kana poe kauwa. No ka lohe pono ana o Kale V. ke Alii, ua lana ka manao o kekahi poe. Manao lakou, e hoopau paha o Kale i ka hoomaau ana i ka poe haipule i hahai mamuli o Lutera: aole ka! No ke koi nui ana o ka pope ma ia Kale V. ua kauoha ae oia i kona poe kanaka a pau e ae aku mamuli o ka pope, ma na mea a pau e pili ana i ka ekalesia, o hoopaiia lakou e ke'lii nui.

No keia manao paa o ka ahaolelo, ua kukakuka pu kekahi mau Alii o Geremania, a hoohiki lakou e ku paa ma ka aoao oiaio, e ku e i ka pope me ka ekalesia Roma, a e kokua kekahi i kekahi ma ka malama ana i ka pono. Manao no hoi lakou e kii aku i ke Alii nui o Farani, a me Enelani, a me Denemaka, e kokua mai ia lakou i ko lakou pilikia. A ike ke Alii, o Kale V. i ko lakou manao ikaika, a lohe ia i ka hookokoke ana mai o ko Tureke poe koa, makau iho la ia, haalele hoi ia i kona manao e hoopai aku, a ae aku oia i ka hoomana ana o ko Lutera poe hoahanau mamuli o ko lakou manao iho. Ua hoopau oia i na manao i holo ma Woremo, a ma Augebuga no

hoi. Pela ka ke Alii hana ana ma Nuremebega, A. D. 1532.

§ 26. *No ka hoohiolo ana i ke aupuni pope ma Enelani.*

Ia manawa, ua hoomakaia kekahi hakaka ma Enelani, ua manao mua ia he mea liilii; aole ka! ua lilo ia i mea nui loa, i mea i hoohioloia'i ke aupuni pope ma ia aina.

O ko Enelani Alii, o Heneri VIII. he Alii naauao ia, aka, ua kaulana loa ia no kona hewa. I ka hoomaka ana i ka hoomaemae ekalesia, ua ku e oia ia mea, a ua kakau ia i wahi buke ku e ia Lutera. Ua oluolu ka pope ia Heneri no kona kokua ana mamuli o ka ekalesia Roma, a ua kapa aku oia ia Heneri: "*O ka mea kokua mamuli o ka manaoio.*"

No Sepania ka wahine a Heneri, o Katarine kona inoa, ka wahine a kona kaikaina i make. Ua oi aku kona mau makahiki i ko Heneri, aka, he wahine maikai ia, a ua noho oluolu pu laua i kekahi mau makahiki, a hanau ae la oia i mau keiki nana.

A mahope mai, hoike oia i kona kanalua ana i ka pono o kona mare ana ia Katarine; a ua manao kekahi mau alii aohe pono. A ike oia i kekahi kaikamahine maikai, o Ane Boleina kona inoa, makemake o Heneri e mare ia ia. A noi aku ia i ka pope, ia Kelemeneta VIII. i palapala hemo; aka, hoopanee pinepine ae la o Kelemeneta, aole i ae mai i ko Heneri makemake o huhu ke 'lii, o Kale V. A mahope iho, kauoha mai la ka pope ia Heneri e noho pu me Katarine. Ukiuki aku la o Heneri, a huli ae i na Kula nui ma Europa, me ka ninau aku i ka manao o ko laila poe Kumu i ka pono a me ka hewa o kona mare ana i ka wahine a kona kaikaina. I mai la ka nui o lakou, "Aole ku pono ia i ka olelo a ke Akua, a he pono nona ke mare i ka wahine hou." Nolaila hoohemo ae la o Heneri ia Katarine, a mare hou aku ia Ane Boleina. Hoahewa koke mai la ka pope ia Hene-

ri; a paa iho la ka manao o Heneri e ku e i ka pope. A kauoha ae la ia i na haku a me na kanaka ahaolelo o kona aupuni e hoolilo ia ia iho i "*Poo no ka ekalesia Enelani;* a mai ia manawa mai, ua emi ka ikaika o ka ekalesia Roma malaila.

§ 27. *No ka hana a Heneri i poino ai ka ekalesia Roma.*

Aole hiki wawe ka hoomaemae ana i ka ekalesia i ka wa o Heneri. Aole ona makemake i ka pono a me ka oiaio; no ka huhu i ka pope kana hana. Aka, hoolilo mai ke Akua i ua huhu la, i mea e nui ai ka pono ma ia aina. Ua emi ka hana ana a ko Roma pope ma Enelani, aneane lilo o Heneri i pope no kona aupuni. Elua mea nui i hanaia malaila, ia manawa, ua hoolahaia ka olelo a ke Akua, a ua hoohioloia na hale o ka poe moneka.

Eia kekahi mea a ke Alii i hana'i, i mea e mahuahua ai ka pono oiaio. Ua hoolilo ia ia Toma Keranema i Bihopa no Kaneteburi, oia ka Bihopa nui ma Enelani. He kahuna naauao loa o Keranema, a he haipule hoi, nolaila, ua ikaika loa ia ma na mea e maemae ai ka ekalesia. Ua kokuaia mai ia malaila e Ane Boleina, ke Alii wahine hou.

Koi aku la o Keranema ia Heneri e ae mai i ka unuhiia o ka olelo a ke Akua iloko o ka olelo Enelani, A. D. 1534, a ua ae mai ke Alii. Nolaila, ua unuhiia, a ua hoolahaia hoi ka baibala, ua heluheluia iloko o na luakini, a nui ka poe i lilo i poe naauao i ko lakou heluhelu ana, a me ko lakou lohe ana i ka ke Akua olelo.

A pau keia hana ana, imi iho la o Keranema i mea e pau ai i ka hoohioloia na hale o ka poe moneka. Ua ae mai ke Alii. He poe ku e lakou ia ia, he poe enemi, a manao ia ma ka imi hala ana, e lalau aku i ka lakou waiwai. A. D. 1535, hoomaka o Keranema ia hana. A pau ka imi ana, ua akaka ka hewa o na monaseteri he mau wahi hoomanakii, hoomainoino, ona, a me ka moe kolohe. a he mea pono e hoohioloia lakou.

No ia mea, kauoha aku la ke Alii e hòopau i na hale moneka, na monaseteri liilii, a ua hoopau koke ia 376 o keia mau hale, a ua loaa ia Heneri malaila 40,000 pauna dala. Ua kipakuia 10,000 moneka mai ko lakou hale aku e malamaia e ke aupuni. Oia kekahi mea e pono ole ai ka ekalesia ma Enelani, no ka mea, ua lilo kekahi o keia poe moneka i ka molowa, a me ka haumia, i poe kahuna pule kekahi, a ua hana lakou ma na mea e keakea ai i ka hoomaemae ana i ka ekalesia.

Mahope iho ua imiia ke ano o na hale moneka, na monaseteri nui, a ua hoopauia hoi lakou. I na makahiki elua, ua hoopauia 645 hale moneka, 90 hale kula nui, 2000 a me ke keu hale himeni a hana mesa, 5 hale pule nui, a 10 hale no ka poe mai; a lilo na Heneri kolaila waiwai a pau, na aina, kilika a me na dala a pau loa, o lakou.

A loheia ma Roma ka Heneri hana ana, ua hoahewa koke ia oia me he mea la e ku e ana ia Kristo ma ka honua. Ua kipakuia'ku oia mai ka ekalesia Roma aku. Ua hookapuia kona aupuni e ka pope, a ua kauohaia oia e hele i Roma e hookolokoloia. Aka, i ko Heneri manao, ua like keia mau manao hehena o ka pope me ka makani.

Ua make o Heneri VIII. A. D. 1547. I ikeia ka nui o ka hoomaemae ekalesia ana ma *Enelani* ia manawa, pono e nana i na mea kekee i hoopaapaaia'i, a me ka hua o ia hoopaapaa ana. Eia na mea kekee; 1, o ka lilo ana o ka pope i poo ekalesia; 2, o ka hala ole o ka pope; 3, o ka heluhelu ana i ka baibala ma ka olelo ike ole ia e ka poe lohe; 4, o ke kala ana i ka hala; 5, o ka hoomanakii; 6, o ka lilo ana o ka berena a me ka waina i kino a i koko maoli o ka Haku; 7, o ka hoole ana i ke kiaha i na ohua ekalesia ma ka ahaaina a ka Haku. Eia na hua o ka hoopaapaa ana ia manawa, ua haaleleia na mea kekee mua eha, a ua hooponoponoia'e ka lima; a o

ke ono, a me ka hiku wale no i koe, e hoopaapaaia'i. Ua akaka lea ia, he nui na hana i koe e pono ai ka ekalesia, aka, ua hanaia kekahi, a ua hoomakaia ka mea e mahuahua ai ka pono a me ka oiaio ma Enelani.

§ 28. *No Ioane Kalevina.*

Eia ka wa pono e hoakaka aku ai i ka lahui heluhelu i ka mooolelo ekalesia, i ke ano a me ka hana a kekahi kahuna pule kaulana no kona ikaika ma ka hoomaemae ana i ka ekalesia o ka Haku. O *Ioane Kalevina* kona inoa. O Farani kona aina. A. D. 1534, haalele o Kalevina i ka ekalesia Roma, a mahope iho, hele aku i Geneva, a ma kona kakau ana i na buke oiaio, a ma kona hai ana i ka olelo a ka Haku, a ma kona kamailio pu ana me kanaka, ua kukulu nui ia i ka ekalesia oiaio. Nui ka poe i hahai mamuli ona, a ua kapaia lakou ka poe *Kalevino.*

Ua hanauia o Ioane Kalevina ma Noiona, i Pikadi, i Farani, A. D. 1509. I kona wa kamalii, ua ao nui kona makuakane ia ia i ka palapala, a mahope, hele ae la ia i ke kulanui ma Parisa. Ua kaulana ia no kona haipule ana i kona wa kamalii, a ua ikaika loa ia ma ke ao ana i ka palapala. Manao iho la kona makuakane e hoouna aku ia ia i ke kula kahunapule, aka, makemake o Kalevina e ao i ka oihana kakaolelo. A. D. 1534, haalele loa ia i ka ekalesia Roma, no ka mea, i kona heluhelu pinepine ana i ka olelo a ke Akua, ua ike lea ia i ka *oiaio ole* o ua ekalesia nei. Ua huli ia i ka hana hoomaemae ekalesia, a ua hoomaka ia e kokua mamuli o ka poe e hana ana ma kela aoao ma Parisa.

O Feranika I. oia ke Alii nui o Farani ia manawa. I kona huhu i ka poe hoomaemae ekalesia, kauoha aku la oia e hopu i kekahi o lakou e hoopaiia. Ua pakele o Kalevina, a me kekahi poe haipule e ae ma ke kokua ana o ke Alii wahine o Navare, ke kaikuwahine o Feranika, he Alii wahine kaulana no kona haipule ana.

Ua hele o Kalevina i Bale, a malaila, ua kakau iho la ia i wahi palapala ia Feranika ke Alii, e hoakaka ana i ka oiaio o na mea a ka poe hoomaemae ekalesia i ao aku ai, a me ke ku pono ana o ia mau mea i ka olelo a ke Akua; aole loa i like iki me na mea i aoia e ka poe *Ana-bapetite* ma Geremania. Ua mahalo loa ia ua palapala nei e na kanaka a pau, no kona naauao, a me ka maikai i ke kakauia.

Mahope iho, i kona hele ana i Geneva, ua hooikaika nui ia oia e na kahuna pule elua, o Farela, a me Vireta, e noho pu me laua malaila, a e kokua mamuli o ka pono. Aole ona manao e noho, aka, aole hiki ia ia ke hoole i ko laua makemake. Nolaila, A. D. 1536, ua lilo ia i kahuna pule, a i kumu ao i ka olelo a ke Akua ma Geneva.

Ua lilo koke ko Kalevina ikaika ma ke ao ana, a me ka malama ekalesia ana, i mea kaumaha i kekahi poe ma Geneva, a i kona pale ana aku i kekahi poe hewa mai ka papa aina a ka Haku aku, he nui loa ko lakou huhu ia ia, a me kona poe hoahana. A no ka hoomaau wale ia ua hele lakou mai Geneva aku. Ua hele o Kalevina i Geremania, malaila, ua kukulu ia i ka ekalesia o Farani, a ua lilo ia i kumu ao aku i ka olelo a ke Akua; aka, A. D. 1541, ua kiiia 'ku oia e ko Geneva poe e hoi hou mai malaila. No ka ikaika o kolaila poe i ke noi ana ia ia, hoi mai la no ia a noho pu me lakou a hiki i kona make ana, A. D. 1564.

Ua kukulu o Kalevina i kulanui ma Geneva, a lilo ia i kumu ao, a i poo o ua kula nei. Ua kokuaia'e oia i ke ao ana malaila e Teodore Beza, a me na kumu kaulana e ae. Ua ulu pono ia kula a hiki i kona make ana.

Ua ikaika loa o Kalevina i kona imi naauao ana, a ua oleloia, i ka makahiki iwakalua kumamalua o kona ola ana, aohe kanaka naauao e ma Europa e like me ia. Ua olelo ia no hoi o ka Kalevina palapala, ua lilo ia i

mea e maemae iki ai ka ekalesia Roma. I kona hoakaka ana i ka haumia loa o ia ekalesia, ua hilahila kolaila poe; no ia mea, haalele lakou i kekahi mau mea ino. Pela paha, aole paha, aohe akaka lea ia mea.

O kekahi poe ekalesia ma Farani, ua kapaia, *na ekalesia hoomaemaeia*, ua ae lakou mamuli o ko Kalevina manaoio, a ua kukulu like ia lakou me ka ekalesia ma Geneva. Pela ma Sekotia, a ma Holani; a pela no hoi ma Geremania a me Polani.

Ua olelo ia, hookahi mea haumia e pili ana ia Kalevina: *O ka hoomaau aku i ka poe manao ku e.* Ua olelo pinepine ia e ka poe hewa menei; "Ua pepehiia o Sereveto e Kalevina; ua pepehiia o Sereveto e Kalevina." Ina he oiaio, aole e hiki ia kakou ke hoapono ia ia, aka, aole i akaka lea ka oiaio. Nui ka poe kanalua, aole lakou manao he oiaio. No ia mea, he pono e imi i ka oiaio a me ka ole o ia mea.

He kahuna lapaau o Sereveto no Sepania. Ua naauao ia ma ka palapala, a akamai hoi ma kona oihana ponoi. Aka, aole he haipule ia. Ua hoole ia i ko Iesu Akua ana, a ua kuamuamu no ia i kona hoopaapaa ana me ka poe haumana a ka Haku. Ua imi ka poe kahuna pope e hoopai ia ia, no kona kuamuamu ana. Ua hoahewaia oia e make ma Viene, a ua hookomoia oia iloko o ka halepaahao, aka, ua puka malu ia mawaho, a pakele i ka make malaila. Ua hele ia ma Italia i kekahi manawa a mahope hele i Geneva. A ike o Kalevina i kona hiki ana ilaila, hoopii aku ia ia Sereveto i na'lii, a ua hookomoia hoi ia i ka halepaahao. A hiki ka la hookolokolo, ninau aku na luna a me na'lii ia ia menei; "Ke makemake nei anei oe e hoihoiia aku i Viene, malaila e hookolokoloia'i?" Hoole koke ia; "Aole au makemake malaila. E hookolokolo mai oukou ia'u maanei." Hokolokolo no lakou ia ia. A no ka maopopo o kona hewa ma ka hoole ana i ko Iesu Akua ana, a no kona kaumua-

mu, hoahewa lakou ia ia e make i ke ahi. A pela no kona make ana.

§ 29. *No ko Kale V. imi ana i mea e pau ai ka hoopaapaa ana iloko o ka ekalesia.*

Ua ike kakou, he nui na ahaolelo o na'lii a me na kahuna pule, mai ka makahiki 1526, a hiki i ka makahiki 1532, aole nae i maluhia ko ka honua malaila. Ua manaoia, o ka ahaolelo nui oia ka mea e pau ai ka hoopaapaa ana, a e malu nui ai ko na aina a pau. No ia mea, hooikaika pinepine o Kale V. i ka pope, ia Kelemeneta, e hoakoakoa i ka ahaolelo. A aneane paupauaho ka pope i ka noi ikaika ana o Kale, ae oluolu ole aku oia i ua ahaolelo la ma Manetua ma Italia, aka aole hiki ka wa e halawai ai, make e ka pope o Kelemeneta VII. A. D. 1534.

Ua kohoia o Paulo III. i pope hou. Noi koke o Kale ia ia e hoakoakoa i ahaolelo, a ae mai no o Paulo e akoakoa ae ka Ahaolelo ma Manetua i Italia. Aole i ae aku ka poe ku e i ka pope e hele i ka Ahaolelo ma Italia e hoopaapaa ai. A ike o Kale, ka poho ana o kona manao, kauoha aku la ia i kekahi poe kaulana e hoopaapaa imua ona. No ia mea, A. D. 1541, hoopaapaa no o Ekiu a me Melanetona, i kekahi mau la, aole nae i paa kekahi malaila.

Mahope iho, i kona hooikaika pinepine ia'ku, ae mai la o Paulo i ka makemake o Kale, a olelo mai la ia, he ahaolelo ma Tereneta, ma Geremania. Aole oluolu ka poe Perotesetane—oia ka poe ku e i ka pope. A lohe o Kale, huhu loa ia i ka poe ku e, a paa kona manao e hele e kaua aku i na 'lii i hoole, aole e hele i ka ahaolelo ma Tereneta, aole e ae aku mamuli o ka manao e hooholoia malaila.

§ 30. *No ka make ana o Lutera.*

Ia manawa i pilikia ai na mea o ka ekalesia oiaio, a i hoomakaukau ai hoi na 'lii e hele i ke kaua, make

iho la o Lutera me ka maluhia, A. D. 1546, ma Eiselebena, kona wahi i hahau ai.

Ua make o Lutera i ka wa pilikia, i ka wa i makemake nui ia kona kokua ana mai mamuli o ka pono. Aka, manao paha ke Akua e ao mai i kona poe kanaka, nona ka pono, nona wale no ka mana, a e hiki no ia ia ke kukulu i kona aupuni maikai ma ka honua ke make ka poe naauao ikaika loa.

He mea e olioli ai kona poe hoahanau o ka pepehi ole ia o Lutera e kona poe enemi, a o kona maluhia i kona wa i make ai ma kona onehanau. Ua oluolu kona manao i kona make ana; ua hilinai pono i kona Haku, ka mea nana i kokua mai ia ia i kana hana, a me kona hoino wale ia mai. "Pomaikai na mea i make iloko o ka Haku (he oiaio, wahi a ka Uhane,) e hoomaha lakou i ko lakou luhi, a ke hahai nei no hoi ka lakou hana ana mahope o lakou."

§ 31. *No ka ahaolelo ma Tereneta.*

I ka makahiki o ko Lutera make ana, ua hoomakaia ka hana a ka ahaolelo ma Tereneta, A. D. 1546. Ua oleloia, ua hoakoakoa lakou e hoomaemae i ka ekalesia, aole ka ! o ka hoohewa i ka poe e hoomaemae ana, o ka lakou hana ia.

He ahaolelo nui loa ia. Aia malaila 6 kadinale, 32 bihopa nui, 228 bihopa maoli, a me na kahuna pule he lehulehu. He poe haipule oiaio kekahi o lakou, aka, o ka nui, aia lakou mamuli o ka pope, aole lakou manao i ka maemae o ka ekalesia. Nui na manao i holo ma ia ahaolelo ana. Pono paha e hoakaka i kekahi penei; "1. O na buke Apokerupa, ua like ia me ke kauoha kahiko a me ke kauoha hou a ke Akua, a i ae ole kekahi i keia manao, e hoomainoinoia oia. 2. O na manao o kanaka kahiko ma na mea manaoio, a me na mea hana, ua like ia me ka ke Akua olelo; o ka mea hoole mai malaila, e hoomainoinoia oia. 3. O ka Vulegate, ka baibala Lati-

na, oia ka mea wale no e pono ke heluheluia; o ka mea hoole, e hoomainoinoia oia. 4. Aole pono ke kanaka ke noonoo i ke ano o ka baibala, a malaila e imi i ka oiaio. Pono e manao like me ka ekalesia o Roma; o ka mea ae ole mai i keia, e hoomainoinoia oia. 5. Aole hoaponoia ke kanaka ma ka manaoio wale no, ma ka hana kekahi. O ka mea e hoole i keia, e hoomainoinoia oia. 6. Ma ka ahaaina a ka Haku, pau ka pule ana a ke kahuna, lilo ka berena a me ka waina, i kino maoli, a i koko maoli o ka Haku. O ka mea e hoole mai, e hoomainoinoia oia."

Ae lakou i ka hoomana kii ana, a me ka pule ana ia Maria, a me na kanaka make. Hoole lakou i ke kiaha, aole haawi i ka poe makaainana ma ka ahaaina ana. He nui na manao i holo malaila, aole hiki pono ke kakau no ka nui loa. Hookahi mea nui iloko o na manao a pau loa, o ka hookiekie i ka pope, a me ka ekalesia o Roma.

A ike na 'lii o Geremania, a me na kahuna pule, a me na kanaka i hahai mamuli o Lutera, aole oluolu iki lakou, no ka mea, ua akaka ia i ko lakou manao, pau na mea iloko o ua ahaolelo la i ka hanaia mamuli o ko ka pope manao. Nolaila, hoakoakoa na 'lii ma Ratibona, kukakuka pu, a holo ka manao ku e i ka ahaolelo ma Tereneta. A ike o Kale V. ua wela loa kona huhu, hele ku e ia lakou; o ke kaua no ia. I kekahi manawa, pale aku na 'lii ia Kale a me na koa ona, aka, A. D. 1547 ua lanakila loa ia maluna o lakou, ua lilo kekahi poe i poe pio, a ua pau ka nui i ke auhee.

Nui ka olioli o ka poe mamuli o ka pope i ka lanakila ana o Kale V.—Kuhihewa paha lakou e pio koke ka aoao Perotesetane. I ka Ahaolelo ma Augebuga, koi mai la o Kale i ka poe Perotesetane, e haawi i na mea hoopaapaaia a pau na ka Ahaolelo ma Tereneta e hooponopono. E kokoke ana kona poe koa. Ae aku la ka

nui. Aka no ka hiki ana mai ilaila o ka mai-lele, ua pau koke ka ahaolelo ana, aole paa ka manao; no ia mea, ua maha iki ka poe haipule.

Oia ke ano o ka ekalesia a hiki i ka makahiki o ka Haku 1549, alaila make o Paulo III. a lilo o Iulio III. i pope.

Ua ae mai o Iulio i ko Kale noi ana ia ia e hoakoakoa hou i ka Ahaolelo ma Tereneta, A. D. 1552. Noho pinepine ae la ia Ahaolelo, aole hoi i pau e ka lakou hana a hiki i ka makahiki 1563.

A. D. 1552, aia no ia Kale V. elua alii pio no Geremania, o ke Alii o Sakone laua o ke Alii o Hese. Noi pinepine aku na 'lii o Geremania, a me na 'lii o Europa a puni ia Kale e hookuu aku ia laua, aole ia i ae mai. Nolaila, holo malu o Maurike, ke keiki a kekahi alii pio, me na koa he nui a ku e ia Kale i ka wa ana i manao ole ai, aneane lilo o Kale a me na koa ona ia Maurike. No ia mea, manao ia e hana i mea e hookuikahi ai.

§ 32. *No ka ahaolelo hope e hookuikahi ai.*

I ka makahiki o ka Haku 1555, hoakoakoaia ka ahaolelo hou, ma Augebuga e hoopau i na mea hihia a pau. Kukakuka pu na 'lii a me na kahuna, a holo ka manao e hookuikahi ai, alaila, pau na hana hookahe koko, ka hana luku a me ka paio, he mau mea i poino nui ai ke aupuni a me ka ekalesia i na makahiki he nui. Ua kakauia a paa ka palapala e hookuikahi ai, alaila, ua aeia mai ka poe haipule io e hoomana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho.

Oia ka mea e pono io ai ka ekalesia o ka Haku. Mai ia manawa mai, ua kaawale loa aku ka ekalesia oiaio ma Geremania mai ka ekalesia Roma aku, aole i aeia'ku ka pope e hoalii hou maluna o lakou, aole i aeia' ku na Bihopa Katolika Roma ke hookaumaha ia lakou; aka ua aeia mai na ohua ekalesia, e hana i na kanawai no lakou iho, ma na mea o ka manaoio, a me ka malama ekalesia,

a me ka hoomana ana i ke Akua. Ua aeia mai na kanaka a pau o Geremania e noonoo, a e hana ma na mea o ka uhane, e like me ko lakou makemake iho, a e komo iloko o ka ekalesia a lakou e makemake ai, iloko o ka ekalesia ku pono i ka olelo a ke Akua, i ko lakou manao. A ua holo keia manao: "O ka mea hana ino ia hai no kona manao ma na mea o ka uhane e pili ana i ka hoomana ana'ku i ke Akua, e kapaia o ua mea hoomaau la *he enemi o ke aupuni, a e hoopiiia oia i ke Alii, me he mea la e imi ana e hoopau i ka maluhia o ka aina."*

Oia ka mea e pono nui ai ka ekalesia i na manawa a pau. A loaa mai i ka poe i hahai mamuli o Lutera o ua mea la e kuikahi ai, pomaikai lakou a noho maluhia ae la ko Geremania Huiia poe Perotesetane me ka hoonani aku i ko lakou Haku e ola'i.

§ 33. *No ka poe kaulana ia mokuna.*

O na kanaka kaulana ia manawa, he lehulehu loa lakou. He mea kupaianaha, wahi a Moheima, ka nui o ka poe nana i hoakaka aku i ke ano o ka olelo a ke Akua ia manawa. He kanalima a me ke keu lakou, a ua akamai loa kekahi o lakou ma ia hana. Oia kekahi mea e hiki wawe ai ka hoomaemae ekalesia ana. Pono e hoakaka iki i ua poe la.

1. O *Leo X.* no Italia ia, ua lilo ia i pope A. D. 1513. Ua kaulana ia no kona naauao, a no kona kokua ana mamuli o ka poe naauao, a ua kaulana nui hoi ia no kona ae ana i ke kuai nui i na palapala kalahala, oia ka mea i nauweuwe ai ka ekalesia Roma, a aneane i pau ai hoi i ka hoohioloia.

2. O *Ioane Tetezela;* no Geremania. Ua kaulana no kona inoa i kona kalepa ana i ka palapala-kalahala, he mea e hookaakaaia'i na maka o kanaka i ka wahahee, a me ka ino o ka ekalesia Roma.

3. O *Maretina Lutera,* no Geremania, he kumu ma ke kulanui ma Witemebega ma Sakone. Oia ke alakai

kaulana ma ka hana hoomaemae ekalesia ana. A. D. 1517, ua hoomaka ia i kana hana nui.

4. O *Ioane Ekiu*, he kumu naauao ma ka ekalesia Roma, oia ka mea i hoopaapaa me Anederea Karolesetade, a me Lutera, ma Leipesika, a me Melanetona, ma Woremo.

5. O *Anederea Karolesetade*, no Feranekonia, he kahuna pule ma Witemebega, he hoahana no Lutera, ua kaulana ia no kona ikaika ma ka hoomaemae ekalesia ana.

6. O *Kaietana*, he kumu naauao ma Roma, ua hoounaia e Leo X. e hoohuli ia Lutera i ka ekalesia o Roma.

7 O *Kale Miletiza*, no Geremania, he kanaka naauao, akamai, maalea hoi. Oia kekahi mea a ka pope i hoouna ai ia Lutera, e hoohuli ia ia ma ko Roma pope.

8. *Pilipo Melanetona*, he kumu ma ke kulanui ma Witemebega. Ua kaulana loa ia no ka hohonu o kona naauao, no kona ano oluolu, a no ka pumahana o kona manao ma ka hana hoomaemae ekalesia.

9. O *Ulerika Zuinegelio*, no Zurika ma Helevetia, oia ka luna hoomaemae ekalesia ma Helevetia.

10. O *Erasemu*, no Holani. Ua kaulana no kona naauao, aole nae ikaika ia ma ka hoomaemae ekalesia.

11. O *Ferederika*, ka Naauao, he wahi Alii ma Geremania. Ua kokua ia mamuli o ka Lutera hana ana.

12. O *Ioane*, ke kaikaina o Ferederika, oia ka makamaka o Lutera, a ua ikaika loa ia ma ka hana hoomaemae ekalesia ana.

13. O *Kale* V. he Alii nui, kaulana o Geremania. Ikaika ia ma kona ku e ana ia Lutera, a me kona poe hoahanau. Mahope mai, hookuu ia i na perotesetane.

14. O *Maretina Bukera*, no Farani ia, he kahuna pule naauao a maikai loa. Ua kaulana ia no kona hooikaika ana ia Lutera a me Zuinegelio, e hookuikahiia'i i ko laua hoopaapaa ana no ka ahaaina a ka Haku. Ua make ia ma Enelani, A. D. 1551.

15. O *Ioane Kalevina*, no Farani, he kanaka nui, naauao, akamai loa ma ka olelo, a ikaika hoi ma kana hana e pono ai ka ekalesia oiaio.

16. O *Teodore Beza*, he hoahana no Kalevina ma Geneva. Ua kaulana ia no kona naauao, a me ka ikaika ma ka pono a me ka oiaio.

§ 17. O *Farela*, a me *Vireta*, he mau makamaka o Kalevina ma Geneva. He mau kahuna maikai laua. Ua kaulana.

Pela na mea e ae he nui no. Aole nae e hiki ke hoakaka maanei i ko lakou inoa, a me ka lakou hana. Ua kakauia paha lakou ma ka lani, e mau, a mau, a mau loa ko lakou kaulana malaila. Pomaikai lakou, no ka mea, ua olelo mai o Solomona penei; "O ka hoomanao ana i ka mea pono, he mea hauoli ia." Na Sol. 10 : 7.

NA NIELE NO KA MOKUNA VII.

§ 1. Ua kaulana ka makahiki o ka Haku 1517, no ke aha? Owai ka mea i hoomaka i ka hooponopono ana? Ma ka lima owai ka hoomaka ana ia hana? Mahea kona hoomaka ana? Ua hoopalahalaha koke anei ia a puni o Europa?

§ 2. Pehea ke ano o ka ekalesia A. D. 1500? Owai ka pope ia manawa? Heaha kona ano? Pehea kona make? Owai ka mea nui, ia manawa, ka pope anei, na 'lii maoli anei? Pehea ka poe kahuna pule? Pehea na luakini, a me ka hoomana ana i ke Akua?

§ 3. Ehia mea maopopo i lilo ai na kanaka he poe makaukau e haalele i ka pope, a e ae aku mamuli o ka hoomaemae ana i ka ekalesia? Heaha ka mua? Heaha ka lua? Ua hoohalikeia na moneka, e kekahi poe noonoo, me ke aha? Heaha ke kolu? Ua mahuahua anei ka poe naauao ia wa? Pehea o Leo X. ka pope, ma ka naauao? Owai kekahi poe naauao i hele mai ka Hikina mai a i ke Komohana, ia manawa, a lilo i poe kumu ao palapala? Pehea la i lilo ai ka naauao a me ka ike i mea e pono ai ke aupuni o ka Haku? Heaha na kia o ke aupuni o ka pope?

§ 4. Heaha kekahi mea i ku pono i ka hoomaemae ekalesia ana? Heaha ka mea nui i hiki wawe ai ka hoomaemae ekalesia ana? Owai ka mea nana i kalepa mua i na palapala-kalahala? Heaha ka pilikia o Leo X. i hoala hou ia i kela hewa kahiko? Ua aoia na kanaka pehea no ka pono o kekahi poe haipule? Ina makemake

kekahi e hookuu aku i kona hoaaloha ke manao oia, aia no ia iloko o puregatori, pehea e hiki ai, i ko ka pope ao ana? Pehea ka heluhelu ana o na palapala-kalahala? Heaha ke kumu kuai i ua palapala nei? Ua like me ke aha? Heaha ke kumu kuai no ka hoohiki wahahee ana i mea e hewa'i ka hoalauna? No ka powa ana, heaha? No ka puhi hale ana? No ka pepehi kanaka ana? No ka hooeha ana i ke kahuna pule? He mea nui anei ke kuai ana i ua palapala nei? I ka loaa ana i ko Enelani poe he wahi moku Sepania paha, ehia opeope pepa o na palapala-kalahala i loaa ia lakou na ka pope?

§ 5. Ua haawiia ke kuai ana i na palapala-kalahala nawai? Pehea ko Tetezela kaena ana i kona hoola ana i kanaka? Heaha kana olelo i ke keiki i makau o poino kona makuakane iloko o Gehena? No ke dala i haawiia mai nana, ua ae aku ia i ka ke kanaka hana ana i ke aha? E hai nui mai i ka olelo no kekahi kanaka kuai ana i wahi palapala kalahala no ka hewa ana i makemake ai e hana mahope aku.

§ 6. I ko Tetezela hele ana i Geremania e kalepa malaila ia mea, owai ka moneka i ku e koke ia ia me ka ikaika nui? I ikeia ka hewa o ia kuai ana, ua huli nui o Lutera i ke aha? Kakau iho la o Lutera a kau ae ma ka ipuka luakini i ke aha? O ka hoomaka ana keia i ke aha?

§ 7. Pehea la o Tetezela?

§ 8. A lohe o Leo ka pope i ka hoopaapaa ana o Lutera me Tetezela, pehea kona manao mua? A ike ia i ka mahuahua ana o ia hewa, pehea kana kauoha ia Lutera? Pehea ka hoopaapaa ana o Lutera laua me Kaietana, ka elele a ka pope?

§ 9. Pehea ke ano o Kaietana? A ike o Leo aole pono ka hana a Kaietana me Lutera, pehea ia?

§ 10. Pehea ke ano o Miletiza? Heaha ka mea a ka pope, Leo X. i hoouna aku ai ia Ferederika ke Alii o Sakone? He mea aha ia? Pehea Ferederika i kona ike ana ia mea?

§ 11. Pehea ke kamailio ana o Miletiza me Lutera? Ua maopopo anei ka manao o Lutera, ia manawa, e haalele loa i ka pope? Heaha kona makemake nui hookahi? Ina paha i hana maalea o Leo X. me Lutera, pio paha kona manao ku e? Pehea ka make ana o Tetezela?

§ 12. O keaha ka mea i pau ai ko Lutera manao e hoolaulea? Owai ke kahuna pope i hoopaapaa me Lutera a me kona hoa lawehana, A. D. 1519? Pehea ka hope?

§ 13. Owai ka mea lohe a lilo koke i kokua ikaika no Lutera? Heaha ke ano o Melanetona?

§ 14. Pehea ka hoomaemae ekalesia ana ma Helevetia? Owai

ko lakou luna? Pehea ka noho ana, a me ka hana ana a Zuinegelio? Pehea kona naauao? kona ku e ana i ka pope? kona ao ana i kanaka? kona kipaku ana ia Samesona? kona manao ma ka ahaaina a ka Haku? a me kona make ana?

§ 15. A lohe o Leo i ka paa loa o ko Lutera manao, pehea ia?

§ 16. A lohe o Lutera i ka manao o ka pope e kipaku ia ia mai ka ekalesia aku, pehea kana hana ana? Heaha ke ano o keia hana a Lutera? A lohe hou ka pope, heaha kana? Haalulu anei o Lutera i ka hana a ka pope? Mahope mai, ua ikaika loa o Lutera ma ka heluhelu i ka palapala hea? A lilo o Lutera i kahuna naauao ma ka ke Akua olelo, owai ka poe i hele i Witemebega e aoia e laua me Melanetona?

§ 17. Owai ke Alii nui i kaulana loa ia wa ma ia mau aina? Heaha ke ano o Kale V.? I ko ka pope hooikaika ana e pepehi ia Lutera, heaha ko Kale pilikia i hiki ole ia ia ke ae koke aku?

§ 18. Heaha ke ano o ka ahaolelo ma Woremo? I ko ke Alii nui kii ana ia Lutera e hele i ua ahaolelo nei, pehea ka manao o kona poe hoaaloha? Pehea ko Lutera manao? No ka ikaika o Ferederika, ua loaa ia Lutera ka palapala hea? Heaha ka Lutera olelo kaulana no ka hele ana i Woremo? A hiki ia malaila, pehea ka manao o kanaka? Heaha kana ma ka ahaolelo? Hooikaika pinepine ia e na lii a me na kahuna pule e aha? A i kona lohe ole, pehea ke Alii nui ia ia? A hoi aku ia, alaila heaha ka hana a ka ahaolelo ia ia? Pehea ka manao i holo ma ia Ahaolelo?

§ 19. I ko Lutera hoi ana mai ka ahaolelo aku, ua'haia oia? Ehia malama kona noho malu ana malaila? Oluolu anei o Lutera malaila?

§ 20. Pehea ka hana a Karolesetade ma Witemebega i ko Lutera noho kaawale ana? A hoi hou aku o Lutera i Witemebega, pehea kana? Heaha ka hua o ia mau hana?

§ 21. A make o Leo ka pope, owai ka mea nana i pani i kona hakahaka? Heaha ke ano o Aderiana VI. ka pope hou 1531? Pehea kona manao i ka ekalesia Roma? Pehea kona manao ma ka hooponopono i ka ekalesia i maemae? Pehea ka manao o ko Roma poe i ko lakou pope hou? Ua manao ia, nowai ka hewa o kona make ana? Heaha ka mea i kauia ma ka puka o kona kahuna lapaau i ka po o ka la i make ai o Aderiana? Heaha ka olelo i kakauia maluna o ia mea? A make o Aderiana, owai ka pope hou? Heaha kona ano? I kona hooikaika nui ana i na lii o Geremania e hoopai ia Lutera, no ke aha i hoopai ole?

§ 22. Ma na aina hea i haiia 'ku ai ka olelo oiaio ia manawa? Owai ka i hele i Suedena me ka baibala a Lutera i unuhi ai iloko o ka olelo Geremania? Ua kokuaia lakou e wai? Heaha ka hua o ia

hana? E hai mai i ka hoomaemae ekalesia ana ma Denemaka? A lohe ko Hunegari poe i ka hoomaemae ekalesia ana ma na aina e, pehea lakou? Nawai i hoounaia e Lutera ma Perusia? Owai ka wahine, ke kaikuahine o ke Alii nui o Farani, i kaulana no kona kokua ana mamuli o ka pono ia manawa? Heaha ka mea i hakalia ai ka hoomaemae ekalesia ana ma Farani? Pehea o Feranika I?

§ 23. Heaha kekahi mea ma Geremania i lohi ai ka hoomaemae ekalesia ana? Owai ka poe haipule i hoopaapaa no ke ano o ka ahaaina a ka Haku? Ua pololei anei ko Lutera manao ma ia wahi? E hai mai i ka haunaele ma Geremania A. D. 1535. Ua kapaia he kaua aha? Heaha ke ano o Toma Muneze ko lakou luna? Pehea ko Lutera manao ia Muneze, a me na haumana ana? Pehea ka hopena o Muneze, a me kona poe?

§ 24. A make ke Alii o Sakone, owai ka i pani i kona hakahaka? Pehea ke ano o Ioane ke Alii hou? Heaha ka hana a Ioane i haawi aku na Lutera laua me Melanetona?

§ 25. O keaha ka manao i holo ma ka ahaolelo ma Sepire? Pehea ka hakaka ana o Kale V. me Kelemeneta VII. ka pope? Heaha ka palapala hoike o Augebuga? Nawai i kakau? O keaha ke ano o ia palapala? Heaha ka manao i holo ma ka ahaolelo ma Augebuga? No keia manao paa o ka ahaolelo, pehea ke kukakuka ana o na lii o Geremania? A ike o Kale V. i ko lakou manao ikaika, pehea kana?

§ 26. Heaha ke kumu o ka hakaka ana o Heneri VIII. me ka pope? O keaha ke ano o Heneri VIII? Owai kana wahine? Heaha ka Heneri i noi aku ai i ka pope? Pehea ka pope? Huli o Heneri ihea? Pehea lakou? Pehea ae la o Heneri? Pehea hoi ka pope ia Heneri? Pehea ka manao o Heneri i ka pope? Heaha ka Heneri kauoha i na haku a me kanaka?

§ 27. O keaha ka Heneri hana i mea e poino nui ai ka ekalesia Roma? Ehia hale moneka liilii i wawahiia e Heneri; Ehia dala i loaa ia ia ma ia wawahi ana? Ehia hale moneka nui? Pehea kolaila waiwai? A lohe ka pope i ka Heneri hana ana, pehea kana? Owai ka bihopa nui ma Enelani i ke au ia Heneri; Heaha kana hana i mea e naauao ai na kanaka?

§ 28. Owai ke kahunapule kaulana ia manawa, ma Farani? Heaha kona ano? No keaha i holo aku ia mai Farani aku? Mahope iho mahea kona wahi e noho ai? Heaha kana hana i mea e naauao ai, a e pono ai hoi ko Iesu ekalesia? O keaha ka mea i ohumuia'i o Kalevina? He aha ke ano o Lutera? Heaha kona hewa? Pehea kona make?

§ 29. Pehea aku o Kale V. no ka hoopaapaa ana? Pehea o Kelemeneta VII? Pehea o Paulo III? Pehea ka poe ku e? Owai na

mea i hoopaapaa imua o Kale V.? Pehea ka pope? I ka makemake ole o ka poe Perotesetane i ka Ahaolelo ma Tereneta pehea ka manao o Kale?

§ 30. Pehea ka make o Lutera? Heaha ka mea i oluolu ai kona poe hoaaloha?

§ 31. Heaha ke ano o ka ahaolelo ma Tereneta? Ehia bihopa nui malaila? Ehia bihopa maoli? Ehia kahuna pule? Heaha ka lakou hana ana? Heaha ka manao i holo no na buke o ke Apokerupa? Pehea, no na manao o kanaka kahiko ma na mea manaoio? O ka baibala hea e pono, i ko lakou manao? Pehea ka noonoo ana o ke kanaka i ke ano o ka baibala? Pono e manao e like me wai? Pehea e hoaponoia mai ai o ke kanaka? A pau ka pule ma ka ahaaina a ka Haku, pehea ka berena, a me ka waina? Ae anei lakou i ka hoomana kii ana, a me ka pule ana ia Maria? Hoole lakou i ke aha ma ka ahaaina a ka Haku? O ka mea hoole i ko lakou manao, pehea ia? He mea kaulana anei ka ahaolelo Tereneta, a he mea manao nui ia anei e ka ekalesia Roma a hiki i keia manawa, 1860? Pahea na lii o Geremania i ko lakou lohe ana i na manao i holo ma Tereneta? I ko lakou ku e ana, pehea o Kale V? A i ke kaua ana, owai ka mea i lanakila?

§ 32. Mahope iho, heaha ka manao i holo ma ka ahaolelo hou ma Augebega? Alaila, pehea ka ekalesia o Geremania?

§ 33. Owai ka poe kaulana i keia mokuna? Pehea ko Solomona manao i ka poe pono?

MOKUNA VIII.

O KA WA AWALU, KA WA O KA LEHULEHU ANA O NA EKALESIA O KRISTO, MAI KA WA I HOOKUPAAIA'I KA HOOPONOPONO ANA, A. D. 1555, A HIKI I KA WAENA O KE KENETURI XIX, A. D. 1860.

§ 1. *No ka hookupaa ana i ka Hooponopono ana.*

Mai ka wa i holo ai ka Palapala Hookuikahi, ma Augebuga, A. D. 1555, ua hookupaaia ka *Hooponopono ana*, a ua hooemiia'e ka ikaika o ka *Ekalesia Katolika Roma*, a mahuahua ae no hoi ko Iesu Ekalesia oiaio.

§ 2. *No ka pili ana o ko Europa i na ekalesia, A. D. 1555, a mahope iki mai.*

Me nei ka noho pili ana a me ka hahai ana o ko Europa, i keia ekalesia kela ekalesia, A. D. 1555, a mahope iki mai: o ko Rusia, aia no ka nui ma ka ekalesia Helene.

O ko Italia, o ko Sepania, a o ko Portugala, a me kekahi mau aina malalo iho o Sepania, hahai no ka nui mamuli o ka pope. O ko Denemaka, a me Norewai a me Suedena, a me Perusia; o ko Enelani, a me Sekotia, a me Holani, aia ka nui ma na ekalesia io o Kristo. Ma Geremania, ua like pu ka nui o ka poe i hahai mamuli o ka pope, a me ka poe ku e ia ia. Ma Helevetia, oi aku ka nui o ka poe ku e i ka pope, mamua o ka poe i hahai mamuli ona. O ka nui o ko Farani poe, aia no lakou mamuli o ka pope, aole nae ko laila poe a pau loa.

§ 3. *No ka mahele ana i na ohua ekalesia.*

Mai ia manawa mai, ua maheleia ka poe i bapetizoia i mau aoao. I ke kakau ana i ke koena o keia mooolelo ekalesia, he pono e hoakaka pakahi aku i ke ano o keia mau aoao.

Menei ka mahele ana i ko ke ao nei poe i bapetizoia i Aoao ekolu:—

I. Ka Ekalesia Roma.
II. Ka Ekalesia Helene.
III. Na Ekalesia Perotesetane.

I. KA EKALESIA ROMA.

§ 4. *Na inoa o ia Ekalesia.*

Ua kapaia ka Ekalesia Roma, i kekahi manawa, o Ka Ekalesia *Latina*, i ka wa i kaawale ae ai ka hapalua ma ka Hikina, i kapaia, o Ka *Ekalesia Helene*, aka i keia manawa, ua kapa iho ko Roma ia lakou iho ma ka inoa hookiekie, "O ka *Ekalesia Katolika Roma*." Aia no ia ekalesia malalo o ka bihopa hookahi, oia ka bihopa nui o Roma, i kapaia ka pope. Ua olelo ka pope a me ka poe i wae ia ia "O ka pope, oia ko Petero panihakahaka ma na mea a pau; a o Petero oia no ko Kristo panihakahaka ma ka honua, ka bihopa nui, a o ke poo hoi ia o ko Iesu ekalesia a pau loa."

§ 5. *Ka hana-pope ana.*

I keia manawa, ua waeia'e keia mea nui a ua hookiekieia'e hoi ia e kekahi o ko Roma kahunapule. Eia ka poe i wae ia ia; Eono bihopa e noho ana ma Roma, a ma kahi kokoke paha; he kanalima kahunapule, na kahu o na ekalesia ma Roma; a he umikumamaha diakono, na mea kiai maluna o na hale mai. Ua kapaia ua poe nei, ka poe *kadinale*. I ko lakou hoakoakoa ana ma Roma e wae i pope hou, ua komo ka poe kadinale iloko o ke keena mehameha a paa hoi, i ole e hiki ia lakou ke kamailio aku me kanaka e ae, aole e hiki i na kanaka ke kamailio mai. Ua kiaiia na kadinale e ka poe koa. Ua nana pono ia ka lakou ai i lawe ia iloko o ko lakou mau keena, i ole e lawe pu ia kahi palapala na kekahi Alii mai. Ua paa no ua poe la iloko o ua keena nei, i ole lakou e hoomaunauna i ka manawa, aka, i wae koke ia ka pope. Aole hiki i ka poe kadinale ke wae i kekahi mawaho o ko lakou aoao iho. Aole e hiki ke wae i kekahi mawaho

aku o Italia. Aole waeia kekahi no kona elemakule. Ua hooleia kekahi, no ka pono ole o ko lakou hanau ana, a no kekahi mau mea e ae. A e hiki no i ke Alii nui o Geremania, a o Sepania, a me Farani hoi, ke hoole aku i na kahuna a me na bihopa a lakou e makemake ole ai. Nolaila, aole nui ka poe makaukau e hooliloia'e i pope.

§ 6. *O ke kiekie o ko ka pope noho ana.*

Ua oleloia, aia no ka pope maluna o na ekalesia a pau loa, a aia no na bihopa, a me na kahuna, a me na kanaka a pau loa malalo iho ona. Aole nae e hiki i ka pope ke hana i na mea a pau loa mamuli o kona makemake iho, ma ka ekalesia hookahi. Ma na mea e pili ana i kona ekalesia, aole lilo ka manao o ka pope i kanawai io mamua o kona kukakuka ana me na hoahanau ona, me ka poe kadinale, oia no kona poe oleloao. Ma na mea i hoopaapaaia, na mea pohihihi, pono ia e kukakuka pu me na kumu o na kula nui, a me na kahuna pule. O na mea liilii iho e pili ana i ka hana, ua maheleia i mau apana, a ua haawiia'ku na kekahi poe i kapaia *ka poe anaina*, a maluna o ia poe, aia hookahi, elua paha kadinale. Ua olelo ia, ina aole kekee loa ka manao ana o na anaina nui, ua ae aku ka pope i ko lakou, aole hiki ia ia ke hoole. No ia mea, ua akaka lea ia, ua hana pinepine ia na mea oluolu ole i ka manao o ka pope. Ua kuhi hewa kekahi poe i ko lakou manao ana i ka pope, oia ke kumu o na mea ino, a me ke kuhi hewa ana, a me ka paio ana, a me ka haunaele a pau loa i hanaia ma Roma. He mau hoalawehana kona ma na mea ino i hanaia ma na aina pope.

§ 7. *No ka manao he hala ole ko ka pope.*

I ka olelo ana a ka pope, a me ka poe mamuli ona, aole hala ka pope, aole paha lakou manao e hoole i ka hewa maoli o kekahi mau pope He maka keleawe ko ke kanaka ke hoole ia i ka hewa o Alekanedero VI. a me

Iulio II. a me Kelemeneta VII. a me Paulo III. a me Iulio III. Ua kaulana loa lakou no ko lakou haumia, a me ke kolohe maoli. Penei paha ke ano o ia olelo "*aole hala ka pope.*" Olelo ka pope, aia no iloko ona e waihoia ana ka mana, a me ka nani a pau loa, a iloko ona wale no: a nana no i haawi aku na na bihopa a me na kahuna pule malalo ona. Olelo no hoi ka pope a me ka poe mamuli ona, "O na manao paa o ka pope, ua pololei wale no, aole kekee iki, ua hala ole, no ka mea, o ko Kristo pani-hakahaka ka pope ma ka honua, aia no ka Uhane Hemolele pu me ia." Hoole kekahi poe he lehulehu no i ua manao la. Pela ko Farani poe. Penei ko lakou manao: "Na Kristo mai ka naauao, ka malamalama, a me ka mana; aole nae i haawiia mai ia mau mea na ka pope wale no, ua haawiia mai na na bihopa, a me na kahuna-pule kekahi; a aia no ka mana a pau iloko o na kahuna a pau i hoakoakoaia, oia ka *ahaolelo;* a o ka pope, i kona noho kaawale ana, e hiki no ia ia ke kuhi hewa." Ua loihi ka hoopaapaa ana no keia mea ma ka ekalesia Roma. Eia paha ke ano o ia hoopaapaa ana: Na ka pope o Roma anei e haawi i na kanawai na ka ekalesia? He kahu wale no paha ia, he kumu malalo o Iesu Kristo? Ua akaka ia i ka manao o ka poe naauao, aole e pau koke ua hoopaapaa ana la, no ka mea, aole lokahi ka manao o kanaka ma ka mea nana e hookolokolo, a e hoopau ia hoopaapaa ana.

§ 8. *Na mea i manaoioia e ka ekalesia Roma.*

Nui na mea i manaoioia e ka poe i hahai mamuli o ka pope, a me ka ekalesia Roma. Ua oleloia kekahi ma ka olelo a ke Akua, aole oleloia kekahi. Pono e hoakaka i kekahi o keia mau mea. Manao lakou i ka olelo a ke Akua, he oiaio, he pololei a he maikai hoi, aole nae lakóu i haawi nui na ka poe makaainana, no ka mea, wahi a ka pope, aohe mea ia e pono ai ka poe naaupo, no ka mea, he nui na mea pohihihi iloko olaila. No ka pope ka

olelo hemolele, a no ka poe kahunapule pope, a na lakou e hooakaka aku i ka poe naaupo, a me ka poe makaainana.

Eia kekahi manao o ia poe, ua like ka hemolele a me ka maikai o kekahi olelo a kanaka me ka ke Akua. Hookui mai ko Roma poe i kekahi palapala, ua kapaia he *Apokerupa* me ka ke Akua olelo. Pela no na manao o kanaka kahiko. Manao nui lakou malaila. A ua hoemi no hoi lakou i ka ke Akua. I kekahi mau ui a lakou i ao aku i ka lakou mau kamalii, ua waihoia mawaho ka lua o na kanawai he umi a Iehova i haawi mai ai ia Mose maluna o Sinai. Pono lakou e heluhelu i ka ke Akua olelo aia ma Kanawailua 4:2, Hoikeana 22:18, 19, i ike lakou i ko ke Akua manao i ka lakou hana, a i ike hoi i ka uku weliweli e hiki mai ana maluna o lakou.

Manao ka ekalesia Roma i ehiku oihana ekalesia, ua kapaia e lakou, *na sakerema.* Eia na inoa o ia mau oihana: O ka *bapatema*, o ke *kopirematio*, ka *eukarita*, ka *penitenia*, ka *ukione*, ka *orinatio* a me ka *materimoni.* Ua hoakakaia ke ano o ia mau oihana ekalesia ma ka palapala *Hoike pope* Mokuna V. aoao 15.

Ua holo ka manao ma ka ahaolelo ma Tereneta, a ua paiia menei: "O ka mea e olelo ana i na oihana ekalesia o ka Haku, ua oi aku i ehiku, a emi mai paha, e hoomainoinoia oia." Aka, ua hooakakaia ma ka Mooolelo Ekalesia, menei, Elima o ua mau oihana la ka i kapa mua ia e ka Ahaolelo, A. D. 1438 "na *sakerameneta.*" Aole loa nae i ae aku ka poe Perotesetane malaila, no ka mea, ua ike lakou ma ka Baibala, he mau sakerameneta [Oihana-Ekalesia,] elua wale no i haawiia mai e Iesu, o ka *Bapetizo ana*, [*Baptism*, Bapetisema] a me ka *Ahaaina a ka Haku*, i mau mea e hoohiki ai kana poe haumana, a e hoike ai hoi lakou i ko lakou pili ana ia ia, i ke Alii Hoola no lakou. Oia ke ano o na *Sakerameneta* Ekalesia oiaio.

Ua manao ka ekalesia o Roma, e uku mai ke Akua i ka poe i aponoia mai, no ka lakou hana ana, i ke ola mau loa, a me ka nani i mahuahuaia. Ua manao no hoi lakou, e hiki no i ke kanaka ma ka hoeha ana ia ia iho, ke hoopau i kona hihia i ke kanawai o Iehova. Nolaila, ko lakou hooke ai pinepine ana, a me ko lakou hele loihi ana, a me ko lakou hahau ana i ko lakou mau kino i ka laau a me na mea like he nui loa. Ua manao lakou i elua ano o ka hewa, o ka hewa liilii a me ka hewa nui.* Ua olelo lakou, e pau na hewa liilii i ke ahi o Purcgatori, aka, o na hewa nui, aole loa e pau, ke hai ole aku ka mea hewa, i kona hihia i ke kahuna pule, a ke hana ole hoi i na mea a pau a na kahuna nui i haawi mai ai.

Manao lakou, aole e pono ke kanaka ke hai aku ia i kona hewa i ke Akua wale no. No ia mea, holo ka manao ma ka ahaolelo Laterana A. D. 1215, e hai malu aku na kanaka a pau i ko lakou hewa i ke kahuna pope i kela makahiki, keia makahiki, aole pono e huna i wahi hewa iki, a na ke kahuna e kala mai i ko lakou hewa. He mea nui keia ma ka ekalesia Roma.

Ua manao nui na kahuna pope a me na kanaka ma ua ekalesia nei i *kahi noho hoomaemae*. Ekolu wahi, i ko lakou ao ana, e noho ai na uhane o kanaka. O ka lani kekahi, o ka po o ke ahi pio ole, ka lua ia, a o *kahi noho hoomaemae*, oia ke kolu. Ai la mahea ia wahi? Aole lakou i hoakaka pono ia mea. Aia ma kahi waena paha, aole paha, auhea la? Me nei ko lakou hoakaka ana. Aole no ka poe hewa ia wahi, he wahi ino no nae, he wahi eha, he wahi ahi e aa ana, aole aa mau loa, e pio no ia ahi. No ka poe pono ia wahi, aole nae i pau ko lakou hewa i ko Iesu koko mana, koe no kekahi mau hewa liilii, no ia mea, i ka wa e make ai ua poe nei, aole pii koke i ka lani e like me Lazaro; Luka 16:22, a e like me kekahi o na lawehala i make pu me Iesu ma ke

* He hewa e make ai.

kea, Luka 23 : 43, aole hoi e poho loa i ka lua ahi pio ole, aka, hele no lakóu i *kahi noho hoomaemae*, a pau ko lakou hewa i ke ahi, alaila pii aku i ka lani. Manao ua ekalesia nei, e hiki no i na kahuna pope e kokua aku i ka poe e moe ana iloko o ke ahi hoomaemae, nolaila, hele pinepine na kanaka io lakou la e kuai me ke kala i ua mea la. No ka moni i haawiia'ku na ka poe kahuna, e uwao aku, wahi a lakou, imua o ke Akua i ka poe e hoomaemae ana iloko o ke ahi, a olelo lakou, o ko lakou uwao ana, oia ka mea e pokopoko ai a e pau ai paha ka noho ana o kanaka iloko o kahi noho hoomaemae. Oia kekahi mea e nui ai ka waiwai o na pope a me na luna Katolika Roma.

Eia kekahi mea a ka ekalesia Roma i manao ai. O ka hewa o ka poe kahuna pule mare wahine ana. A. D. 1074, o Geregori VII. ka pope ma Roma, ua papa mua ia'i na kahuna pule, aole mare wahine. Ua paa loa ia kanawai ma ua ekalesia nei i keia manawa, aole loa e mare wahine kekahi kahuna pule pope. Malaila, ua ku e ka ekalesia Roma i ka ke Akua olelo, Hebera 13 : 4, 1 Timoteo 3 : 2. Ma keia mea, ua akaka ka pili ana o ka Paulo olelo i ka poe Roma. 1 Timoteo 4 : 1–4.

Ua manao ka ekalesia Roma he mea pono e kalai i na kii, e pena hoi i kekahi, a e hookomo ia mau mea iloko o ko lakou mau luakini, a kulou hoi ilalo imua o lakou. He hana mau ia ma na aina pope a pau loa. Lehulehu na kii ma ke ano o ko Iesu kino i kaulia ma ke kea, ma ko Maria ano, ko Petero hoi, a me ko Paulo, a me na mea e ae he nui loa. Ua oleloia, ua hoomana lakou i ua mau mea la. Hoole ikaika lakou, aole hoomana. Kupaianaha ko lakou hoole ana. Ua ike pinepine ia, aia lakou e kulou ana ilalo ka maka, a kuni no hoi lakou i ke ala imua o ia mau kii. Aole anei lakou hoomana aku? Ina aole hoomana, no ke aha la i kalai ai lakou i na kii? a e hookomo iloko o na luakini? E

nana i ka ke Akua olelo; Pukaana 20:4. Kanawailua 4:15, 16. Oihana 17:29.

Manao no hoi ka ekalesia Roma, he mea pono e malimali aku i ka poe make e uwao imua o ke Akua no kanaka e ola ana. Nolaila, pule pinepine lakou ia Maria ka makuwahine o Iesu; ia Petero hoi, a me Paulo, a me na kanaka e ae he lehulehu. Mahalo lakou i na iwi kanaka, a me ke kapa o kanaka i make, a me na mea like.

Manao no hoi ua ekalesia nei i *ka Mesa.* Menei ko lakou ao ana. I ko ke kahuna pope hoolaa ana i ka berena a me ke kiaha o ka ahaaina a ka Haku, ua hooliloia ua berena la a me ka waina, i kino maoli, a i koko hoi o Iesu. I ka lakou hana ana ia mea, na ke kahuna pule i kaumaha aku ia Iesu ma ke kuahu, i mohai no ke Akua. Nolaila, i ka lakou hana mesa ana, weliweli loa na kanaka, kulou ilalo ka maka me he poe hoomana la.

He nui ke ano o ka *mesa.* Ua maheleia i elua ano, o ka mesa kiekie, a me ka mesa haahaa. Ua himeniia ka mesa kiekie; ua puleia ka mesa haahaa. He nui na mesa e ae. Ua olelo pinepine ia na mesa no na uhane o ka poe haipule *iloko o Puregatori,* i mea e pau ai ko lakou noho ana iloko olaila, a i ole ia, i mea e emi ai ko lakou eha iloko o ke ahi. He mea kuai ia mau mesa, a ua lilo ia i mea e waiwai ai ka ekalesia Roma.

He mau mesa no hoi i oleloia no ka poe mai i ola lakou, no ka poe hele ana, i pono lakou malaila, a no na mea e ae he nui loa no.

O ka mesa i oleloia ma ka moana, ua kapaia he mesa maloo, no ka mea, ua waihoia ke kiaha o luliluli ka moku, a haniniia ka waina laa, oia ke koko o ke Akua, wahi a lakou.

He mea e ka hanohano i ikeia i ka wa i malamaia ka mesa kiekie, aole pau i ka haiia'ku na mea i hanaia. I kekahi manawa, ua halihaliia ka berena i hoolaaia mawaho, alaila, kukuli na kanaka, wehe koke i ka papale a

kuhikuhi i ke kea, no ka mea, " Ua pau ke ano berena" o ua mea la wahi a na kahuna. " He Akua io no ia!"

Manao ka ekalesia Roma i na la hoopololi, na la hoano, a me na la kapu he nui loa. A he nui wale na mea e ae a lakou i manaoio ai a i malama'i hoi, aole loa e pau i ke kakauia. Pono loa ka mea e heluhelu ana i keia mooolelo ekalesia, e huli i ka ke Akua olelo i ikeia ka oiaio a me ka ole o ia mau mea a pau.

§ 9. *Ka emi ana o ka pope i ka hooikaika loa ana o Lutera.*

O ka hoomaemae ekalesia ana o Lutera, oia ka mea i emi nui ai ka hanohano kahiko a me ka nani o ka ekalesia Roma. No ka mea, haalele kekahi mau lahui kanaka o Europa i ua ekalesia nei; haalele loa kekahi, a haalele hapa kekahi, aole malama pono hou aku i kolaila mau kanawai a me na manao paa, nolaila, ua hooemiia mai ka waiwai o ka pope. O na'lii a me na luna mamuli o ka pope, o lakou kekahi i aoia ma ka palapala a Lutera i kakau ai, lilo lakou i poe molowa i ka pope, i ko lakou ike ana i kona hookiekie ana ia ia iho maluna o lakou. No ia mea, imi koke lakou i na mea e emi ai kona nui, o pau auanei lakou i ka hehiia malalo o kona mau wawae. A no ka nawaliwali, aole hiki i ka pope ke hoopai aku i keia hana ku e ia ia.

Aole nae i molowa ka pope a me kana poe kauwa i ko lakou imi ana i na mea e ikaika hou ai ka ekalesia, a e lilo ai lakou i poe waiwai, a hanohano hoi e like me ka wa mamua. Eia kekahi mau mea a lakou i hana'i.

§ 10. *O ko ka pope hooholo ana i ka aoao Iesuito.*

Eia ka mua, o na mea a ka pope ma i hana ai e ikaika hou ai ka Ekalesia Roma, *O ka ae aku* mamuli o ka hana a ka *poe Iesuito.*

Ua ike mua ia keia poe, A. D. 1540. O Igenatio Loiola, no Sepania, oia ka makua o ia poe. He kanaka koa o Loiola mamua, a mahope mai, ua ikaika loa kona manao

mamuli o ka pope. Aole ao nui ia oia ma ka palapala, he kanaka noonoo nae a ikaika loa ia ma ka hana. Eia kona manao nui hookahi, *E ao aku, a e hooikaika aku i ko ke ao nei a pau loa e ae aku mamuli o ka pope ma na mea a pau.*

A paa ka manao o Loiola, hele aku la ia ia Paulo III. oia ka pope ia manawa, e hai aku ia ia i ua manao la. I aku la ia, "No ka lani mai ia mea ua hoikeia mai e ke Akua." I ko ka pope lohe mua ana, makau iho la ia e ae aku mamuli o ko Loiola manao o hoole loa mai na kanaka me ka hoowahawaha. Nolaila, hoole aku ka pope. Aole nae i paupauaho o Loiola. Hooikaika aku oia, a malimali aku no ia i ua pope nei. Olelo aé la ia i ka pope i ka makaukau ona, a o kona poe kanaka, e hoohiki, e like me na moneka a pau, e noho ilihune, e noho maemae hoi, a e hoolohe aku, aole malaila wale no, aka, e hoohiki *e ae mau mamuli o ka pope ma na mea a pau*, e hele i na wahi a pau loa a ka pope i kauoha ia lakou e hoolaha i ko Roma manaoio me ka uku ole ia mai.

He mea nui i ko ka pope manao, ka loaa ana ia ia he poe kanaka me keia poe hou, he poe lilo loa i ka ekalesia Roma, a makaukau hoi e ku e i ka poe ku e ia ia. No ia mea, ua hoopaaia ua poe la; ua hooluoluia; a ua aeia mai e ka pope, na mea a pau e pono ai na kanaka a pau e lilo i poe Iesuito.

Ua ike koke ia ka hua momona o ua laau nei i kanuia iloko o ke kihapai o ka pope. Aole hala na makahiki he kanalima, a loaa ia lakou kahi e noho ai ma na aina a pau malalo o ka pope, a ma na aina e kekahi; ua mahuahua loa lakou, ka lakou waiwai kekahi, a me ko lakou ikaika hoi; ua kaulana lakou no ko lakou naauao, akamai, a me ka maikai i ka nana aku, a no ko lakou akamai, a me ka maalea i ka malimali aku, ua kokua nui lakou mamuli o ka ekalesia Roma. Ua hooikaika lakou i ka poe kanalua; ua ku e i ka poe hoomaemae ekalesia,

ua hookomo nui lakou i ka poe pagana iloko o ka ekalesia, a ma na mea a pau ua hooikaika loa lakou e hoonani i ka pope, a e hoonui i kana mau mea.

Ua oolea loa ua poe nei, ma ko lakou kanawai iho. Ua kohoia e ka pope, hookahi luna nui, e noho luna a hiki i kona make ana, ia ia wale no ka malama ana i ka poe Iesuito. Mamuli o kona makemake iho, ua kohoia na luna a pau, a ua kipakuia no hoi; ia ia wale no ka olelo no ka waiwai, a nana wale no i kau i na kanawai. Malalo iho ona, aia na Iesuito a pau a me ka lakou mau mea a pau loa.

No ka ae ana o ia poe mamuli o ka manao o ko lakou luna nui, a no ka hookauwa ana a ua luna la i ka pope, aole liuliu paapu ae la na aina he nui i ka poe Iesuito. Aole noho mehameha lakou, aole hooeha ia lakou iho e like me na moneka. Ua huiia lakou me kanaka, a hana hoi me na kanaka a pau i hana'i: lilo lakou i poe kakaolelo, a me na kahuna lapaau; lilo lakou i poe ao aku i ka helu, i poe pena kii, a i poe akamai i kela hana keia hana, i launa nui lakou me na kanaka, a i hiki ia lakou ke kokua mamuli o ka popc. A ma ia mau mea, aneane puni ko na aina a pau loa i ka poe Iesuito. Aole i hiki i ka makahiki o ka Haku 1600, a lilo aku ka nui o na kamalii o na aina pope i ka poe Iesuito e aoia'e e lakou. Pela ma Europa. Ua noho pu lakou me na lii a me na luna, a ua loaa ia lakou na manao, a me na mea malu o ua poe la. Aia no ua poe Iesuito nei iloko o na haunaele a pau, a me na hana a pau loa i hanaia'i me ka manao e hoohiolo i na aupuni. Eia kekahi mea i nui ai ka hewa o ua poe la, aole ikeia lakou *he poe Iesuito.* Ua ike kekahi Iesuito i kona hoa Iesuito, aole ike na mea e ae, no ia mea, he nui ka lakou hana malu ana i mea e kukuluia'i ke aupuni pope.

§ 11. *O ka hoohuli ana i na pagana i poe Katolika Roma.*

Eia kekahi mea a ka pope i hana'i, i kona imi ana i mea e pau ai ka emi ana o kona mana, a e mahuahua hou ai ka ekalesia Roma: *Ua hoao ia e hoohaumana i ka poe ike ole ia Iehova ma kau wahi o Asia, a me Amerika Hema hoi.*

Ma keia hana nui, he mea e ikaika ai ka ekalesia o Roma i ka manao o ka pope, ua kaulana loa ka poe Iesuito. Aole oi aku kekahi ma ka ikaika, a me ka hoomanawanui mamua o Feranisa Zaviera no Sepania. Ua kapaia oia ka *lunaolelo no ka poe Inikini.* Holo aku la oia i na panalaau Potugala i Inia, malaila, ua hoohuli mai oia i na kanaka he tausani mamuli o ka manaoio o ko Roma poe. Mahope iho, A. D. 1549, holo aku la o Zaviera i Iapana, a malaila hookumu oia i ekalesia. No kona hooikaika ana, a no ka hana a na misionari i pani i kona hakahaka, ua oleloia 600,000 kanaka i komo iloko o laila. Mai Iapana a me Goa aku, holo aku la oia me ka manao e komo iloko o Kina, a e kukulu i ka ekalesia; aka, ma Siniana, kahi e ike ai ia apuni nui, make ia, A. D. 1552.

A mahope o kona make ana, holo aku na misionari hou i Kina, o Mataio Riki, no Italia, kekahi mea kaulana. Ua komo ia iloko o Kina a ua kukuluia ka ekalesia malaila. No kona akamai loa ma ka helu, ua mahaloia o Riki e na'lii, a me ke Alii nui o Kina, a ua aeia mai oia e ao aku i na kanaka i ka euanelio. Ua komo kekahi poe misionari iloko o ke aupuni o Siama, a me Tonekina, a me Kokina Kina, a hoolaha lakou malaila i ka ekalesia Roma. Ua komo no lakou iloko o Inia, a hele aku kekahi i kahakai o Malaba, a kaena lakou i ko lakou bapetizo ana i mau haumana hookahi tausani i ka makahiki hookahi. Ma Abesunia kekahi, hoohaumana lakou i na kanaka he lehulehu no. Aka, ma Amerika Hema, ua oi aku ka nui o na haumana a lakou mamua o ko na aina e a pau loa.

He lehulehu na palapala i kakauia e akaka ai ka nui

o ka hana a me ka luhi o keia poe misionari. He nui no paha ka lakou hana, a me ko lakou luhi, aka eia ka mea i ole ai e hiki ke mahalo nui aku i ua poe nei a me ka lakou hana. O ka imi ikaika ana o ka nui o lakou e hoonani i ka pope, a e hoomahuahua i ko lakou aoao iho; aole imi lakou e hoonani aku ia Iesu Kristo, a me kona aoao. Ua olelo no hoi ka poe i kakau i ka mooolelo no ka hana a keia poe misionari, *aole huli mai ma ka pono ka poe Inikini no ko lakou makemake iho, aka no ka makau* i ka Inekuisitio i kukuluia ma Goa i Asia, no ka makau i ka pu a me ka poka. No ia mea, aole huli io ka nui o lakou, huli kino wale no, a hoi hope pinepine no. I keia manawa, aole ikeia na hua maikai o keia hana kahiko ma Inia Hikina, a me Amerika Hema. Ua ikeia ma ia mau aina, ka pule ana'ku ia Maria, a me na kanaka make, a me na hana like, aka, aole ikeia na katolika e hoomana naauao ana i ke Akua me ka malama pono i kona mau kanawai.

Ma Europa hoi, ua hookumuia e na pope, a me na kanaka, he *mau wahi e ao ai misionari*, he nui a ikaika hoi. Ma Roma, ua hookumuia ka mua o keia mau mea, a ua kapaia, *He Anaina no ka hoolaha ana i ka manaoio*. Na Geregori XV. i hookumu ia anaina. A o na pope e ae i haawi nui i ka lakou waiwai i mea e mahuahua ai ia kula; nolaila, ua hoouna nui ia na misionari i na kihi o ka honua. Ua pai nui ia na buke, a ua hoolahaia no hoi; ua kukuluia na kula nui no na misionari pope, a ua waihoia kekahi waiwai no na misionari elemakule, a me ka nawaliwali.

Mahope iho, ua hookumu hou ia na mea like ma na aina e. Elua o ia mau mea ka i kaulana loa, "Ke anaina o na kahunapule no na misiona ma na aina e;" a "O ko Parisa kulanui no na misionari no na aina e." Ua hookumuia laua ma Farani A. D. 1663, a ua hoounaia he mau haneri moneka, a me na Iesuito he nui mai laila

aku e hoohaumana aku i ko ke ao nei a pau, a e hoolilo i na mea a pau malalo o ka pope.

§ 12. *O ka hooponopono iki ana i na mea kekee.*

Eia kekahi mea a ka pope i hana'i i mea e ikaika hou ai, a e nani hou ai ka ekalesia Roma. *Ua hooponopono oia i ka ekalesia ma kekahi mau mea.*

I ka hookahuli ana i na mea kahiko ma Europa i ka wa o Lutera, a i ka mahuahua ana o ka malamalama a me ka naauao, ua ike na pope, aole lanakila hou lakou maluna o kanaka ke hoomaemae iki ole ia ka ekalesia Roma. Aole makemake lakou i ka malamalama, aka, aole hiki ia lakou ke pale aku ia mea, a ike lakou, ua akaka i na kanaka ka pelapela, a me ka ino o ko lakou keena, manao lakou e hoomaemae iki aku.

Nolaila, ua hooponopono iki ia na kanawai, a me ka hana e pili ana i ka Inekuisitio; ua kukuluia na hale kula nui; ua aoia na kanaka ui e lilo i poe akamai ma ka hoopaapaa ana me ka poe ku e i ka ekalesia Roma; ua hooponoponoia, a ua hooleia na buke ino, a ua ukuia ka poe a pau i kokua mai, ma ka palapala, a ma ke kamailio, a me ka hoopaapaa mamuli o ka ekalesia Roma. Aole waiho ia kekahi hana, aole aua iki ka pope i ka waiwai ke lilo aku i mea e ikaika ai, a e nani hou ai ka ekalesia Roma.

§ 13. *O ka hoomaau ikaika ana o ka poe Katolika Roma i ka poe Perotesetane.*

Eia ka ha. I pio loa ai ka malamalama, a i pouli hou ai ka honua, hoomaau pinepine ka ekalesia Roma i ka poe Perotesetane. Aole hiki i keia mooolelo ekalesia, ke hoakaka nui i ka hoomaau ana ia lakou ma ka aina hookahi. Aole paha aina i koe, kahi i noho ai ka poe Perotesetane i pakele i ka hana hewa loa ia e ka poe Katolika Roma. Ua oi aku paha ko keia poe inaina, me ka hoehaeha ana, a me ka pepepehi wale ana'e mamua o ko Nero laua o Domitiano. I keia mau hoomaau

ana a me na kaua e pili ana malaila, ua manaoia he kanalima miliona o ka poe Perotesetane i pepehiia. Eia na inoa o na aina kahi i hoomaau nui ia'i lakou, o Italia, o Holani, o Sepania, o Farani, o kau wahi o Geremania a o Enelani. Pono paha e hoakaka iki i ua hoomaau nei.

Italia. O ka Inekuisitio, ka ahahookolokolo o ka halepaahao nui, oia ka mea i eha ai ka poe i hoomaauia ma Italia. Ua hana eha ia ma kahi malu, nolaila aole akaka lea ka nui o ka poe i pepehiia. Ua oleloia he lehulehu loa no.

Ma Kalaberia, he aina e moe ana ma kahakai o ke Kaiwaenahonua, he mea e ka hoomaauia mai o ka poe haipule A. D. 1560. He lehulehu loa ka poe i pepehiia e na koa, a nui no ka poe i hoehaia iloko o ka Inekuisitio a make malaila.

Ma kauwahi e ae o Italia kekahi, ua hoomaauia ka poe Waledena, a me na kanaka e imi ana e hoomaemae i ka ekalesia. Ua hele pinepine ko ka pope poe koa i hoolimalimaia i na awawa o Piedemauna e pepehi i kolaila poe e noho malie ana, a e hoomana ana i ke Akua e like me kana kauoha. Ma ke kauoha a Loui XIV. ke Alii nui o Farani, hele aku la kekahi poe koa malaila A. D. 1686, a luku aku lakou i na tausani, a hookomo iloko o na halepaahao he umi tausani hou aku o ko laila poe nawaliwali. Mamuli o ka pope keia mau hana.

Holani. Ua nui ka eha o ka poe Perotesetane ma keia aina no ka hoomaauia. O Kale V. ke Alii nui, oia ka mea nana lakou i hoomaau aku. Ua hoomakaia keia hana ino, A. D. 1521, a i ko Kale alii ana, ua olelo ia he 50,000 i pepehiia ma ia aina hookahi.

O Pilipo ka mea i pani i ko Kale hakahaka, oia kekahi i hoomaau aku i na haipule ma Holani. I ko Pilipo noho ana ma Sepania, hoouna aku oia i ka makualii, o Aleva e hookahe i ke koko hala ole ma ia aina. Pela

no kana hana me ke aloha ole, a i kekahi mau malama, ua make 1800 kanaka i ka lima o ka ilamuku, ma Holani.

Sepania. Ua hoomaau nui ia ka poe Perotesetane ma Sepania. Ua hookomoia ka Inekuisitio mamua o ko Pilipo lilo ana i Alii. Ua ae oluolu oia mamuli o keia mea ino, a olelo ia i kona makemake e ikaika loa na luna o ka Inekuisitio ma ka hoopai ana i ka poe manao ku e.

Mamua o kona hiki ana i Valadolida, ua hoikeia he *auto de fe* oia ka puhiia ana o kanaka i ke ahi ma kahi akea. Makemake o Pilipo e ike maopopo lea ia kona ukiuki loa i ka poe manao ku e, no ia mea, kauoha aku la ia e hana hou ia'ku ua mea ehaeha la; a i ka puhi ana i kanaka i ke ahi, aia no ke Alii e nana ana ia mea, a, me kona pahi kaua i unuhiia ma kona lima, ua hoohiki oia i ke Akua e kokua mamuli o ka Inekuisitio hemolele!

O keia hoomaau ikaika, a me kekahi mau kanawai oolea i kauia maluna o ka aina, oia na mea e pio ai ka malamalama o ka ke Akua olelo ma Sepania. Ua kipakuia ka poe haipule mai ia aina aku, a ina paha e noho ana kekahi poe malaila, ua huna lakou i ko lakou manao ma ka pono.

Geremania. Ma keia aina kekahi, ua imi ikaika ka ekalesia Roma e hoopau i ka poe Perotesetane, i ike hou ia ka nani a me ka ikaika o ia ekalesia e like me mamua. Ua ku e ko Auseteria poe i ka poe imi e hoomaemae ekalesia A. D. 1618, a ua lanakila maluna o ia poe. Nolaila ua ikaika ka hoomaau ana'e i ka poe haipule. A lohe o Gusetavo Adolepo, ke Alii nui o Suedena, i ka hoomaau ana i ka poe Perotesetane ma Geremania, holo aku la oia malaila me na koa ona e kokua aku mamuli o lakou i ko lakou wa pilikia. I kekahi manawa, ua lanakila ia maluna o kona poe enemi, ko Auseteria poe, aka ma ka maalea, a me ka hoopunipuni, ua lanakila ka poe Iesuito. Ua hoolimalima lakou i kekahi luna koa ona e pepo-

hi malu i kona Alii. Ua haule ua Alii maikai nui la ma Lutezena A. D. 1632. Mahope iho o kona make ana, kaua hou me ka ikaika kona poe luna koa. Pela ka hana ana ma ia aina, a paupauaho ko Geremania poe, a me ko Suedena poe hoi, i ke kaua ana he kanakolu makahiki, alaila ae like lakou a pau i ka manao hookuikahi ana ma Wetepalia, A. D. 1648. Ua ae aku ko Roma poe i ka makemake o ka poe Luterano e hoomana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho, a ua hoihoi aku i ko lakou mea pono, mamuli o ka mea e kuikahi ai ma Augebuga A. D. 1555.

Eia kekahi mea i hoikeia'e A. D. 1858. Ua huli ae ka nui o kekahi mau ahahui Katolika ma Geremania i Perotesetane, a, ua oi pa ha aku ka huli ana'e o na kahuna Katolika i Perotesetane mamua o ka huli ana'e o na kahuna Perotesetane i Katolika. He hapa ia. Aneane like ka helu o na Perotesetane me na Katolika. O ka poe Perotesetane ma Geremania Huiia, A. D. 1858, he 20,000,000 ia, a o ka poe Katolika he 22,150,000.

Farani. E like me ka hooikaika ana o ko Roma poe ma Geremania, pela hoi ia, a oi aku paha ma Farani. Manao ikaika lakou e hoolilo i na mea a pau ma ia aina, malalo o ko Roma manaoio. Ua kapaia ka poe Perotesetane, ma Farani, na *Huguenota.* Aole akaka lea ke kumu o ia inoa, ua manaoia e kekahi poe, no Huguona paha, he kanaka hele i ka po ke ano, no ka mea, ua hoakoakoa malu na haipule i ka po e hoomana i ke Akua.

Ua oleloia ma ka mokuna VII., o ke ku e ana o Feranika I. ke Alii nui o Farani, i ka poe hoomaemae ekalesia. Oia ka mea nana i kipaku ia Ioane Kalevina mai kona aina aku. Ua oi aku ka ikaika o Heneri II. ma ka hoomaau aku mamua o ka ikaika o kona makua. Aka, o Kale IX. oia ke Alii i hookaulana i kona inoa, no ka paakiki o kona naau, a me kana hana ino ana i ka poe Perotesetane. Ua noonoo oia i mea e hiki ai ia ia ko

luku loa aku i ua poe la i ka manawa a lakou i manao ole ai.

Menei kana hana. Ua hoopalau ia ko Kale kaikuwahine na ke Alii o Navare. He Huguenota ua Alii nei; nolaila, i ko laua mare ana, ua heaia mai na kanaka koi-

KO ROMA PEPEHI WALE ANA I KA POE HUGUENOTA.

koi o na Huguenota e hele i ka ahaaina mare. O ko Kale maalea keia i mea e hiamoe ai ko lakou makau i ka hana ino ia mai. Oia ka manawa i oleloia e ke Alii e

luku loa i ua poe la. Nolaila, i ke kakahiaka o ka la Sabati (Augate 24, A. D. 1572) ua kapaia, *ka la o Sana Baretolomaio*, i ka wa i kani ai na bele no ka pule, ua hoomakaia ka hana make. Lele mai na kauwa a ka pope maluna o na Huguenota e like me na tiga e puni koko ana. He mea e ka lukuia ana i ikeia ia la! Aole makaukau iki ka poe Huguenota e pale aku i ko lakou poe enemi, nolaila, ua pepehi wale ia na kane, na wahine, a me na kamalii he lehulehu. Ma Parisa ke kulanakauhale nui hookahi, ua luku wale ia 10,000 Huguenota. Elima hanere o lakou, he poe haku a me na luna koa kaulana. A mahope iho, ua pepehi wale ia ka poe Huguenota ma na kulanakauhale, na aina a me na kauhale a puni o Farani. Ma Laiona, Rouena, a me Oleana, ua ulaula na alauni i ke koko o kanaka. Ua manoaia e kekahi poe, ua make i ka pepehiia ma Farani, ia manawa

KO KALE IX. KOI ANA I KA PEPEHI WALE ANA I NA HUGUENOTA.

hookahi, 30,000, kanaka, a manaoia e kekahi poe, 60,000 i pepehiia. Aole paha luku eha e ae i like me ia ma ka honua. I ko ke Alii ike ana i kana poe kauwa e luku

wale ana i ua poe la, he mea e kona hauoli ana. Oia kekahi i ki i ka pu, a kahea aku ia ia lakou me ka leo nui hoi, "E pepehi ia lakou a make, e pepehi ia lakou a make." Pela o Kale IX. aka, ua pokole ka lanakila ana o ka poe hewa. Aole hala na makahiki elua, a kii mai ke Akua ia ia, i ua Alii pepehi wale la i kona poe kanaka ponoi, hewa ole, o kona make ana no ia. Ua oleloia, i kona wa mai, ua ikeia ma ka manao ua mea ino la ana i hana'i, a ua ikaika lea ka leo o ka lunamanao iloko ona e hoakaka ana i ka make weliweli e hiki mai ana.

Mahope iki ae, hoomakaukau ka poe Huguenota ia lakou iho e pale aku i ko lakou poe enemi, a malalo o ke Alii, o Konede, pale aku no lakou a lanakila no i kekahi manawa. Aka, i na makahiki he kanakolu, ua ike ka poe Perotesetane i ka hooluhiia a me ka hoomaauia he nui loa no; a ua manaoia ua lukuia, ia manawa, 39 alii, 148 kaukaualii, 234 barona,* 146,518 kanaka koikoi, a me 760,000 makaainana. Ua pau lakou i ka pepehi wale ia no ko lakou hoomana ana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho. Manomano ko Roma hewa!

I ka makahiki o ka Haku 1593, ua lilo ke aupuni o Farani ia Heneri IV. oia ke Alii Huguenota i mare i ke kaikuwahine o Kale IX. No ka makau paha, ua ae aku ia mamuli o ka pope, a me ka ekalesia Roma, ua kokua no nae ia i ka poe Perotesetane ma kona aupuni, a, A. D. 1598, ua hoolaha ia i ka manao paa o Nanete. Ma keia manao paa, ua aeia mai ka poe Perotesetane, e noho maluhia e like me na kanaka e ae, a e hoomana i ke Akua e like me ko lakou manao iho; a ua haawiia mai na lakou kekahi mau aina, i mea e pono ai ko lakou mau ekalesia. Ukiuki loa ka poe Iesuito i ke Alii no kona kokua ana mamuli o ia poe. Hoao pinepine lakou e pepehi aku ia Heneri. Hooeha kekahi ia ia ma ka waha, a

* He wahi alii uuku ka Barona.

mahope iho, A. D. 1610, ua pepehi wale ia oia iloko o kona kaa ma ke alanui ma Parisa e kekahi kauwa a ka pope, o Ravailaka ka inoa.

Mai ka wa o Heneri mai, ua ike ka poe Huguenota i ka maluhia i kekahi manawa. Ua hoowahawahaia no nae lakou e na'lii a me ka poe waiwai. Ikaika loa ka inaina o kekahi Kadinale o ka pope, o Rikeliu, ke kuhina nui o Loui XIII. Eia ka manao ana i hoopaa koke ai a malaila hoi i hahai loa ai "Aole e maluhia o Farani ke pau ole ka poe Huguenota i ke kinaiia'e."

Mahope mai, A. D. 1685, na Loui XIV. i hoopau i ka manao paa o Nanete, a kauoha aku ia i na ekalesia i hoomaemaeia e hoi hou aku i ka manaoio a me ka ekalesia o Roma. Alaila, ua piha ke kiaha o ko lakou hoomainoinoia. Ua pau ko lakou mau luakini i ka wawahiia, a ua hoowahawahaia, a ua lukuia lakou e na koa lokoino. Hookahi mea i koe i ko lakou manao; o ka mahuka aku. Aka, i ko lakou mahuka ana, ua ku e ia mai lakou e na koa i hoonohoia ma na kihi o ke aupuni. Ua manaoia 50,000 o lakou i pakele, a holo aku i na aina Perotesetane o Europa.

Oia no ka mooolelo pokole o ka hana ino ia mai o ka poe Perotesetane ma kela aina, keia aina o Europa (o ka hana ino ia mai o ia poe ma Enelani i koe, e hoakakaia mahope aku) e ko Roma poe me ka manao e hoihoi hou aku ia lakou i ka ekalesia Roma. Aole anei e hea ana 'ku ke koko i hanini nui ia me he wai maoli la, i ke Akua e hoopai mai? Pono paha e hoomanao ko Hawaii poe kanaka, na ko Farani poe i hookomo i na kahuna pope iloko o keia pae aina me ka ae ole ia 'ku e na lii. O ke Akua wale no ka i ike i ka hopena o ia hana.

§ 14. *No ka hua o keia mau mea.*

Aole loa e hiki, ma keia mau mea a ka pope i hana'i me kona maalea, a me kona ikaika, ke hoihoi hou aku i ka nani, a me ka waiwai o ka ekalesia Roma e like me

mamua. I kekahi manawa, no ka laha nui ana o ka olelo a ka pope ma na aina naaupo, ua lilo mai na kanaka he lehulehu, a i ke nana aku, aneane e lilo ua ekalesia nei i mea hanohano, a me ka ikaika, a me ka waiwai, e like me mamua, aka, aole pela ma ka oiaio. No kekahi mau mea i manao ole ia, ua emi mau ka ikaika, a me ka hanohano a me ka waiwai.

Eia na mea i manao ole ia e ka pope mamua o ko lakou hiki ana mai, a lilo i mau mea e emi ai ka nani o ia ekalesia: *O ka lilo wale aku o na aina i loaa mai mamua; o ko na pope hakaka lanakila ole me kekahi mau lahuikanaka o Europa; o ka hoopio ana i ka aoao o ka poe Iesuito; o ke kaua nui, ka Hookahuli ana ma Farani, a o ka hoohiolo ana i ka Inekuisitio.*

Mamua ua oleloia ka hookomo ana o ka poe Iesuito i ka olelo a ka Haku iloko o Kina, a me Iapana, a me na aina e. Aka no ko lakou imi malu ana e hoolilo i kolaila mau aupuni i ka pope, he nui ka haunaele malaila, no ia mea, pau ua poe Iesuito nei i ke kipakuia'ku; a ua hoomaau ikaika ia lakou. Ua hoowahawahaia ka pono, aneane pio loa ka ike i ka aoao Kerisetiano malaila.

Ma Europa, hakaka pinepine na pope me na 'lii, a poho kela pope keia pope, ma ua mau hakaka ana la, aole lanakila iki. Hakaka o Paulo V. me ko Venike poe, A. D. 1606, aneane lilo loa ia aupuni. Mahope iho, he maluhia no, aole nae i ikaika hou ko ka pope aoao malaila e like me mamua. Ua hoole ko Saredinia, a me ko Potugala, a me ko Sepania i ka pope ma kekahi mau mea, aole haawi aku ia ia e like me mamua. Mahope mai, he nui ka hoopaapaa ana o ka pope me ke Alii nui o Farani, A. D. 1682, ua emi nui ka ikaika o ka pope ma ia aina i ka holo ana o ka manao paa o ka ahaolelo ekalesia Farani i hoakoakoaia e Loui XIV. Menei ka manao paa: "O ka mana o ka pope, pili ia i na mea o ka uhane wale no, aole pili i na mea o ke aupuni." Eia ke-

kahi: "Ua oi aku ka ahaolelo nui mamua o ka pope, aole hala ole kona manao paa, ke ae ole ia mai e ka ahaolelo ekalesia."

Eia ka mea i emi nui ai ka mana o ka pope, *o ka hoopio ana i ka aoao o ka poe Iesuito.* Nui na kumu o keia hoohiolo ana. Eia ka nui, o ko lakou lalau ana i ka hai, a me ko lakou kolohe maoli. Ua ku e ko ke ao nei i ua poe la, a noi aku me ka leo ikaika e hoohioloia. Aole nae i hoopauia lakou i ka manawa hookahi ma na aina a pau. Ua kipakuia'ku lakou mai Enelani aku i ke au ia Iakobo I., A. D. 1604; mai Venike aku A. D. 1606; mai Potugala aku, 1759; mai Farani aku, 1764; mai Sepania aku, 1767; a ua hoohioloia'e ia aoao ino e ka pope Kelemeneta XIV. ma na aina pope a pau, A. D. 1773.

Eia kekahi mea i emi nui ai ka ikaika o ka pope, *o ke kaua nui ma Farani,** A. D. 1793. Mamua aku, ua kukakuka pu kekahi poe no Farani, a no Perusia, o Voletaire, o Rousau, o Didero, a o Ferederika II., ke Alii nui o Perusia, e hoohiolo i ka aoao Kerisetiano. He poe-hoomaloka loa lakou. He poe hoowahawaha i ka ke Akua olelo. A he poe ikaika i ka lulu ana i ko lakou hua ino ma kela aina, keia aina. Ua kupu no ia hua ino, ua ulu hoi, a hoohua aku i ka hua o ka make. Pela ma na aina a pau. Ma Farani ka nui. He mea weliweli loa ka hana i hanaia ma keia aina. Ua lilo ko Farani i poe hoomaloka, i poe kipi hoi. Ua pepehi lakou i ko lakou Alii nui, a me kana wahine, a pepehi lakou kekahi i kekahi. Ua hoohioloia ka ekalesia Roma ma ia aina. Ua lukuia kona poe kahuna pule.† Ua hooheeheeia kona mau kii kala, a ua hooliloia ia i moni e hoolimalima i na koa.

* Ka Hookahuli ana.

† Manao iho la paha lakou ina he like ke ano o ko Iesu Kerisetianiti me ke ano o ka aoao-pope, ka aoao o ka *Ekalesia-Katolika-Roma*, alaila, aole loa he pono ke malama.

Ua hooliloia kona mau bele i mau pu nui, a ua hooliloia kona mau luakini, a me na hale moneka, i mau hale no na koa. Mai ka moana Atelanika a hiki i ke kaikuono o Venike, hookahi mea weliweli i ikeia ia manawa. Ua hookahe mua ia ke koko o ka poe haipule oiaio e ka ekalesia Roma, ano hoi, ua haawi mai ke Akua i ke koko nana e inu.

A i ka emi nui ana o ka haunaele o Farani, ua haia'e ka olelo penei, "E paa ole ka lunamanao oloko, a e keakea ole ia'e ka hoomana ana 'ku i ke Akua." Oia kahi kanawai kumu o ka aina. Malaila ka makemake o Napoleona Bonepate ke Alii koa o Farani. Ua hoowahawaha Napoleona i ka pope, a me ka aoao o ka poe moneka. I ka lilo ana o ke aupuni ia ia, ua kaohi oia i ka pope ia Pio VII. e kau i ka leialii maluna o kona poo; aole nae i hala na makahiki eha, a hoopau o Bonepate i ko ka pope noho hanohano, a hoolilo ia ia i mea ole mawaena o na aupuni.

O ka hoohioloia ana o ka Inekuisitio, oia kekahi mea i nawaliwali ai na pope o Roma. Ua hoakakaia ia mea o ka Inekuisitio mamua, (Mokuna VI. na palena 11 a me 12) he mea weliweli loa ia, a he mea hoi e ikaika ai ka pope, a e waiwai ai hoi, no ka mea, he lehulehu loa kona poe enemi i pepehiia iloko olaila, a lilo ka lakou waiwai i ka pope a me kana poe kauwa. Ua aie ko ke ao nei ia Bonepate no kona hoohiolo ana ia mea ino loa, ka mea i make nui ai na kanaka. Eia kana, i kona hoakaka ana i kekahi mau mea i ka poe lunakanawai o Maderida, ma Sepania, A. D. 1808: "Ua hoohiolo au i ka Inekuisitio, ka mea i ohumu ai ko Europa poe i keia manawa. Pono na kahuna pule e alakai i ka manao o kanaka, aole pono lakou e hookiekie ia lakou iho maluna o kanaka ma na mea o ke kino. Ua malama au i na aoao o na kahuna pule, ua hooemi no nae au i ka poe moneka."

Pela ka make ana o ia mea ino, weliweli loa. Aole

paha e ae hou aku ko Europa poe i ko laila poe luna koko. I keia mau makahiki, ua imi ka pope e kukulu hou ia mea ma Sepania. Ma na aina e, ua pau ia, a ua olioli na kanaka i ko lakou pakele ana ia mea e make ai ko lakou poe hoahanau he lehulehu loa.

I keia manawa, ua haiki na aina maoli o ka pope, aia ma ka hema o ka muliwai o Po, ma Italia, i ke ana ana, 15,000 sekuea mile; a malaila paha 2,500,000 kanaka. O na kanaka a pau i ae aku mamuli ona he 80,000,000, a i ka manao o kekahi poe 100,000,000, aole akaka lea; aia lakou e noho ana ma na aina a pau o ka honua. Eia na aina i lilo loa i ka pope ma na mea o ka uhane, o Italia, o Sepania, o Potugala, a me Amerika Hema; aneane pau i ka lilo aku o Farani, o Auseturia, o Polani, o Belegiuma, o Irelani.* Ma Helevetia 700,000 kanaka mamuli o ka pope; a ma Enelani he hapa miliona. Aia ma Rusia kekahi poe mamuli ona, ma Suedena kekahi, ma Denemaka, ma Inia komohana, a ma Amerika Huipuia.

O ko ka pope noho alii ana, ua hoowahawahaia e na'lii maoli a pau o Europa, ua ae no nae lakou i kona noho alii ana ma kona aina ponoi ke makemake pela ka nui o kolaila poe kanaka. No ka ekalesia Roma ka nui o ko Farani poe, a ua ukuia na kahuna pope e ke Alii nui, aka, ua ae ia mai ka poe Perotesetane e hoomana aku i ke Akua ma ko lakou aoao iho. Ma Farani, ma Italia,* a ma na aina e ae e pili ana, ua lilo ka nui o ka poe naauao i poe hoomaloka, hoole i ka hoomana ana i ke Akua ma na aoao a pau, a o ka poe makaainana he poe naaupo loa.

Ma Inia Hikina, na aina o Beritania, malaila he nui no na kanaka mamuli o ka pope. Malaila, ekolu Bihopa nui, he umikumamahiku Bihopa maoli, a he lehulehu no hoi na kahuna pule. O Kanada Luna a me Kanada Lalo, aia no ka nui o kolaila poe mamuli ona. Pela ma Irela-

* Ua emi nui ko Roma malaila i keia manawa, 1860.

ni, aia, ma kela aina ilihune, hoinoia, okioki liilii i ka hooluhiia, kokoke elima tausani kahuna pulc pope.*

I ka emi ana o ka ikaika o ka pope a me ka ekalesia Roma ma ke ao kahiko, oia o Europa ma, ua ikaika loa ka pope i kona imi ana e kukulu ia ekalesia ma ke ao hou, oia o Amerika a me na mokupuni o keia moana. A. D. 1814, ua hoala hou ae o Pio VII. ka pope ia wa, i ka aoao o ka poe Iesuito, a imi hou ae la ua poe la, ma ko lakou maalea hoopunipuni ana e hoonani aku i ko lakou haku, i ka pope, a e hoonui i kona poe kanaka. Holo pinepine ae no ua poe nei, a me na kahuna e ae paha o ia ekalesia, i Amerika Huipuia, a e hooikaika loa ana lakou malaila e hoonui i ka poe hahai mamuli o ka pope. A i keia mau makahiki, holo mai lakou i keia moana nui, o ka Pakafika nei e hoowalewale i na kanaka e noho ana ma Borabora, ma Tahiti, a ma Nuuhiva, a ma Hawaii hoi kekahi. E hooakaka auanei ia ka mooolelo o ka ka ekalesia Roma hana ana ma keia pae aina.

Oia ka mooolelo pokole no ka ekalesia Roma, he ekalesia haule loa, haalele i ka pono oiaio, a hahai mamuli o na mea lapuwale; he ekalesia puni koko, hoohaunaele i ko ke ao nei a pau loa. He lehulehu na kanaka i heiia iloko o keia upena a Satana, aka, e emi ana i kela la, i keia la, ka ikaika, a me ka hanohano o ia mea, a e hiki mai auanei ka la e pau ai keia ekalesia ino i ka ulupaia.

II. O KA EKALESIA HELENE.

§ 15. *O ke ku okoa ana o ka Ekalesia Helene.*

Eia ka wa i hoomakaia'i ka Ekalesia *Helene*, oia ka ekalesia hikina, A. D. 1054. Ia manawa, ua maheleia ka ekalesia Roma i elua apana, *o ka Hikina*, a *o ke Komohana*, oia ka ekalesia Helene, a me ka ekalesia Latina, a o Roma kekahi inoa, o Katolika Roma kekahi. (E nana i ka Mok. V. § 18.)

* E ulu ana ka aoao Perotesetane i keia wa, 1860, malaila.

§ 16. *O ko ka Ekalesia Helene poino ana.*

Mai ka wa i hookaaokoaia'i ka ekalesia Helene, a me ka ekalesia Latina, a hiki mai i ka makahiki o ka Haku 1453, he mea e ka hooluhiia a me ka poino o ka ekalesia Helene. Elua mea e poino ai, o ke ku e ana o ko Mahometa poe, e hoolilo ana i na luakini ona i mau hale pule mamuli o Mahometa a e hoowalewale ana i kona poe e lilo i poe haumana a ua kaula wahahee la, oia kekahi; a o ka hana ino ana o na Kerusade ia lakou, oia kekahi.

§ 17. *Ka hiolo ana o ke Aupuni Helene.*

Ua hoohioloia ke aupuni Helene e Mahometa II., A. D. 1453. Mahope mai, ua noho pio ka ekalesia Helene malalo o ka auamo hooluhi o ko Tureke poe, nolaila, ua lilo ko lakou hoomana ana i ke Akua i mea like me ka paani ana o na kamalii.

§ 18. *Ko Rusia apana Ekalesia Helene.*

I ka makahiki o ka Haku 1589, ua lilo ka ekalesia Rusia i ekalesia okoa, aole nae i ku e i ko Helene. Oia ka mea i nawaliwali ai ka ekalesia Helene. I keia manawa, aia no na kanaka o keia ekalesia e noho liilii ana ma Helene, ma na mokupuni o Ionia, ma Walakia, Moledavia, Aigupita, Abusinia, Nubia, Libia, Arabia, Mesopotamia, Suria, Kilikia a me Palesetine.

Mai ka wa i haalele ai ka Ekalesia Helene i ka Ekalesia Latina, ua imi pinepine na pope i mea e hoi mai ai ka Ekalesia Helene i ka Ekalesia Roma. Aole nae i hoi ia. Mai ia manawa mai, ua pale ae lakou i ko ka pope Haku ana maluna o lakou, a hoole hoi lakou i ka oiaio ana o ka Ekalesia Katolika Roma.

Ua kapaia ka *makualii* o Konesetanito ke *poo* o ka ekalesia Helene. Ua waeia oia e na bihopa he umikumamalua, a ua hoopaaia oia e ke Alii nui o Tureke. Ekolu makualii e ae iloko o keia ekalesia, ka makualii o Damaseko, ka makualii o Kairo, a me ka makualii o Ierusalema. He mau makualii kaulana ole, a ua ilihune

no hoi, aole i manao nui ia e ko lakou poe ekalesia iho.

Ma ke ao ana, a ma ka hana, okoa ka ekalesia Helene, a okoa ka ekalesia Roma. Hoowahawaha ka ekalesia Helene i ko ka Ekalesia Katolika Roma ao ana, i ka noho Moi ana o ka pope, i ka hala ole o ka pope, i ka hoomaemae ana iloko o ke ahi *Puregatori*, i ka malama kii-kalai, i ke kapu ana i ka mare wahine ana o na kahuna-pule, a me ka hoonele ana i na kanaka i ke kiaha ole i ka ahaaina a ka Haku.

Ua hookomo no nae lakou i na kii pena iloko o ko lakou mau luakini; noi aku lakou i ka poe haipule i make; manaoio lakou i na oihana ekalesia ehiku, manaoio no hoi i ka hoolilo ana i ka berena ahaaina i kino maoli o ka Haku, ae aku i ka pule no ka poe i make, hoopololi pinepine loa lakou; aole lakou ike lea i ka hoohanau hou ia mai; o ka bapetizoia ana i ka wai ko lakou hoohanau hou ana.

Ua oleloia, ua hookomoia ka olelo a ka Haku iloko o Rusia e kekahi mau misionari mai Helene aku, A. D. 890. Mai ia manawa mai, mahuahua ka ike a me ka malamalama ma ia aina, a i ka makahiki 1581, ua unuhiia ka baibala iloko o ka olelo Musekovite.

I ka lilo ana o Petero i kapaia ka Nui, i Alii o Rusia, A. D. 1696, ua hooponopono oia i kolaila ekalesia. Aole ia i hoopau aku i na mea i aoia e na kahuna pule, aka, imi ikaika ia i na mea e pau ai ka naaupo, a me ka makau wale o ia poe; a mai ia manawa mai, ua mahuahua ka naauao ma Rusia, aole nae he pono loa ua ekalesia nei ma na mea o ka uhane.

Ua ae aku o Petero ka Nui, i ka hoomana ana 'ku o kanaka i ke Akua mamuli o kana olelo e like me ko lakou makemake, aka no ka maopopo o ka hewa o ka pope a me ke kekee o ka manao o ka Ekalesia Katolika Ro-

ma, aole loa o Petero i ae aku ia lakou e hana ma kona aupuni i na mea a ka pope i kauoha ai.

Ua hoopau hoi oia i ka oihana *makuahi*, a hoolilo ia ia ia iho i poo ekalesia: aia malalo iho ona na bihopa a me na kahuna pule. Ua hooemi aku ia i ka waiwai a ka poe kahuna pule, a kauoha aku la ia e unuhiia ka Baibala i ka olelo Kelavonia, a e paiia'e hoi a e hoolahaia'e i kona aupuni.

He ekalesia nui loa ka ekalesia Rusia. Ma na mea i manaoioia, ua like loa ia me ka ekalesia Helene. Ua naaupo ka nui o ia ekalesia ma na mea o ka uhane. Pela na kahuna pule, a ua nele na kanaka he lehulehu i ka baibala ole. I ka nana aku, he ekalesia hanohano. Kanakolu kumamalua míliona iloko o ia ekalesia, a aia hoi ke Alii nui ke poo, a ua malamaia e ka ahaolelo nui o na kahuna malalo o ke Alii. Ua oleloia, aia he kanahiku tausani kahuna pule, a ua ukuia lakou e ke Alii. O ka hana a ua poe la he hana kamalii ia, aole oi nui aku ia mamua o ka ka poe kahuna pope i hana'i.

Aole nae i pau ko Rusia poe kanaka i ka ae aku mamuli o ia ekalesia. Ikaika kekahi poe mamuli o ka ke Akua olelo. Elua haneri tausani o ka poe Aremenia malaila; o ka poe Luterano elua miliona; o ka poe Kalevino eha haneri tausani; o ka poe Bapetite, he umi tausani; a malaila no hoi elua paha miliona kanaka i koho i ka ekalesia Roma. I keia mau makahiki, A. D. 1841, ua pau keia poe mamuli o ka pope i ka hoihoi hou ia'ku i ko lakou ekalesia kahiko. No ia mea, minamina loa iho la ka pope, me ka huhu aku i ko Rusia Alii nui.

III. O KA POE PEROTESETANE.

§ 19. *O ka lokahi o ke ku kaawale ana'e o ka poe Perotesetane.*

O ka poe Perotesetane i haalele aku i ka pope a me ka Ekalesia Roma, i ka wa o ka hooponopono ana, ua

lokahi ko lakou manao e haalele i ka pope, a e hoole ia Ekalesia, a e ku okoa aku hoi mai o Roma aku, a e hahai mamuli o ka ke Akua olelo. Ua lohe lakou i ko ke Akua leo e hea ana mai, "E ko'u poe kanaka, e hele mai oukou mawaho ona i ole oukou e lilo i mau hoalawe pu i kona hewa, a i loaa ole ia oukou kona make."* Aole lokahi ka manao ma na mea a pau i ke kukulu ana i ekalesia hou.

§ 20. *O na Apana nui elua o ka poe Perotesetane.*

I keia hoike ana, he pono ke noonoo kakou ia lakou nei me he mau aoao la elua, he mau Apana Kerisetiano nui elua, o ka *Ekalesia Luterano*, a o na *Ekalesia i Hoomaemaeia.*

I. O ka Ekalesia Luterano.

§ 21. *Ko lakou wahi i noho ai.*

Aia no ka poe Luterano, ka poe i hahai mamuli o Lutera, e noho ana ma Denemaka, Norewai, a me Suedena, e noho nui ana lakou ma Geremania, a me Perusia. Ua kukulu ia no hoi na ekalesia Luterano ma Holani, ma Farani, ma Rusia, ma Amerika Akau, a ma Inia Komohana. Ua manaoia ka helu o ka poe Luterano a pau ma ka honua, he iwakalua paha miliona kanaka.

§ 22. *O ka manaoio o ka poe Luterano.*

Ua ao aku ka poe Luterano i ka lako o ka Baibala i ka hoike mai i ka manaoio pono a me ka hana maikai; ua ao aku hoi lakou i ka hoaponoia mai o ke kanaka ma ka manaoio i ke Keiki a ke Akua, a me kona aloha wale ia mai e ola'i kona uhane. Ma keia mau mea, ua like ko lakou manao, a me ko lakou ao ana, me ko ka poe Kalevino. Aole like ko lakou ao ana ma ka ahaaina a ka Haku. Malaila, kokoke like ko lakou manao me ko ka ekalesia Roma. Ma ka hoomana ana i ke Akua, ua like iki ka lakou hana, me ka ka poe Roma. Pela ma ka bapetizo ana, manao lakou, ua mahikiia'e o Satana mai-

* Hoik. 18: 4.

loko ae o ke kanaka; ua haawi aku lakou i ka wepa ma ka ahaaina a ka Haku; ua kauia na kii pena iloko o ko lakou mau luakini, a malaila no ua kuniia ka mea ala, a ua hoaaia na kukui; aia he kea maoli maluna o ke kuahu, a ua malama lakou i na la hoopololi, a me na ahaaina o ka ekalesia Roma.

No keia mau mea kahiko naaupo, a no ka hoopaapaa ana malaila, ua emi loa ka maikai o ka Ekalesia Luterano ma Geremania. He aina naauao ia; nui na kula malaila, a he lehulehu na haumana. O ka aina hana buke ia o na aina a pau loa; aka, ma na mea o ka uhane, aole ike ka nui o kanaka. Ua haalele ka nui o ia ekalesia i ka pono i aoia'e e Lutera, aole i hele ma kona mau kapuai.

I keia mau makahiki, e mahuahua ana ma Geremania, na kahuna pule, a me kanaka haipule. A pela ma Denemaka, ma Suedena, a me Norewai. Ua ikaika ka manao o kekahi poe ma ia mau aina, a e hooikaika ana lakou ma ka hoolaha ana i ka olelo a ke Akua ma na aina e.

II. O na Ekalesia i Hoomaemaeia.

§ 23. *O ka inoa o keia Apana.*

Ua kapa mua ia na Ekalesia Helevetia, na ekalesia *i hoomaemaeia*, i ko lakou hahai ana mamuli o Zuinegelio i kona ao ana i ke ano oiaio no ka ahaaina a ka Haku. Mahope, ua pili ia inoa i na aoao e ae. Ma keia mooolelo ekalesia, ua pili no keia inoa i na ekalesia a pau i ku e i ka pope, o ka ekalesia Luterano wale no i koe. Pono paha e hoakaka maanei i kekahi poe ekalesia *i hoomaemaeia*.

I. Ka poe Kalevino.

§ 24. *Ka manaoio Kalevino.*

O lakou ka poe e manao ana i ke ao ana o Kalevina, ua ku pono ia i ka ke Akua olelo. Aole nae lakou i ha-

hai mamuli o kona manao ma na mea a pau. Aia no iloko o ko Kalevina ao ana, elima mea nui. Penei kona ao ana ia mau mea.

1. "Ua wae ke Akua i kinohi, i kekahi poe kanaka e ola mau, a ua manao paa i kekahi poe e make mau.

2. "Ua lilo Iesu ma kona make ana, i Kalahala e ola'i no ka poe wale no i waeia e ola mau.

3. "Ua hewa io na kanaka a pau i ko lakou hanau ana mamuli o Adamu, ka makua mua i haule.

4. "Hea iho ke Akua i ka poe ana i wae ai e ola mau, me ka mana e huli ai lakou i ka pono a me ke ola.

5. "E hoomau no a hiki i ka hopena ka poe a pau i heaia a i hoohuikalaia e ke Akua, a e ola mau no lakou."

Ma Helevetia, mahope o ka make ana o Zuinegelio, ua lilo ka nui o kolaila poe haipule i poe Kalevino. Ua hoolahaia no hoi kona ao ana ma Farani, Holani, Enelani, Sekotia, a ma Wale; a ma na awawa o Piedemauna, ma Geremania, Polani, Perusia, a ma na aina e kekahi o Europa. Ma Amerika Huipuia, he nui na ekalesia Kalevino. Haalele loa lakou i na mea lapuwale o ka ekalesia Roma, aole loa lakou hookomo i kekahi kii iloko o na luakini, aole pule i ka poe make, aole i hilinai lakou i ko ke *kanaka* manao, o ka ke Akua olelo wale no ka mea oiaio, a me ka hemolele. Oia ko lakou alakai.

II. Ka Ekalesia Episekopa-Enelani.

§ 25. *Ka hooponopono ana ma Enelani.*

Ua hoakakaia ka hoomaemae ekalesia ana ma Enelani, mai ka hoomaka ana, A. D. 1534 mai, a hiki i ka make ana o Heneri VIII., A. D. 1547, (Mokuna VII.) A make o Heneri, lilo ke aupuni ia Edewada VI. kana keiki. Ma na makahiki, he kamalii wale no o Edewada, eiwa makahiki a me na malama keu wale no kona, aka, ua

kaulana loa ia no kona naauao, a me ka maikai; a ua ikaika loa ia ma ka hoomaemae ekalesia ana.

O ka lilo ana o ke aupuni ia Edewada, i ke Alii haipule, he mea ia i olioli ai ka poe Kerisetiano, a he mea hoi i kaumaha ai ka manao o ka poe ku e i ka hoomaemae ekalesia ana. No ka mea, ua ike koke ia, he Perotesetane o Edewada, aole ona makau wale, aole hoi oia i makemake i ka pope; aka he Alii ikaika ia i ka imi i ka pono oiaio.

A paa o Edewada VI., ma kona aupuni, ua hoopau koke ia na mea oolea e pili ana i ke aupuni o Heneri VIII., kona makua. O na kanawai ku e i ka poe Perotesetane, ua hoopauia lakou. Ua wehe koke ia na puka o na halepaahao; a hoi mai no hoi ka poe i kipakuia'ku mai ke aupuni aku; o Ioane Hupa, laua o Ioane Rogera kekahi mau kahuna pule i hoi hou mai.

Nui na mea i hanaia i ke au ia Edewada VI. e maemae ai ka ekalesia. Ua hoopauia na mea lapuwale no Roma mai, ua mahuahua na buke i mea e naauao ai ka poe makaainana. Ua kakauia kekahi buke pule, e heluheluia iloko o na luakini. Ua hoomakaukauia no hoi kahi palapala i kapaia, *na mea i manaoioia*, e aeia'i e ka poe i komo iloko o ka ekalesia.

Aole pau loa na kanaka o Enelani i ka ae aku mamuli o keia mau mea. No ka liuliu o ko lakou noho ana mamuli o ka pope, a me ka ekalesia Roma, ua lilo lakou i poe kamaaina malaila, no ia mea, kipi aku kekahi i ke Alii; o ke kaua no ia. Elua kipi nui ana i olelo ia, ma Devonehire kekahi, a ma Norefoka kekahi. No ka ikaika o ke Alii, a me na koa ona, ua hoopau koke ia ua mau kipi ana la, aole nae me ke koko ole.

Ia manawa, ua hoomaauia ma Enelani, ka poe Anabapetite. No Geremania ia poe. No ka hoomaauia mai ma ko lakou aina iho, holo aku lakou i Enelani. Malaila, manao lakou e hoohaumana i ko Enelani poe.

No ia mea, ua hoomaauia ua poe nei e Keranema, e ka bihopa nui o Kaneteburi, a me na bihopa e ae, a ua pepehiia kekahi o lakou a make. O Ioana no Keneta, he wahine Anabapetite, ka i pepehiia. Aole i makemake o Edewada e pepehiia ua wahine nei. Aole ona makemake e pepehiia kekahi no kona hoomana ana i ke Akua mamuli o kona manao iho. Manao ke Alii, oia ka hahai ana mamuli o ka pope a me ka ekalesia Roma. Aka, no ka manao ikaika o Keranema, ua ae aku ke Alii i kona make ana, me ka waimaka. Olelo aku la ia ia Keranema : "Ina ua hewa au i keia mea, nou wale no ka hewa imua o ke Akua." Aole mea e hoaponoia'i ia. He hewa maoli o ka hoomaau ana i kekahi poe no ko lakou hoomana ana i ke Akua, mamuli o ko lakou manao iho.

A. D. 1553, make iho la o Edewada. He nui ka uwe ana o kanaka no kona make ana. Ua pokole wale no kona alii ana ; ua nui no ka hana ma ka hoomaemae ekalesia ana. Ua manaoia ina i hooloihi mai la ke Akua i kona ola ana i kekahi mau makahiki hou aku, ina ua maikai loa ka ekalesia ma ia aina. Aka, okoa ka manao o ke Akua ; no ia mea la, ua uhi hou ia ka la i na ao eleele.

I ko Edewada make ana, haawi aku la ia i ke aupuni ia Iane Gerei, kekahi kaikuwahine ona, he wahine naauao loa, maikai i ka nana aku, a he wahine haipule hoi. Aka, aole ae aku ka nui o kanaka i kona noho alii ana. No Maria, ke kaikuwahine ponoi ka lei alii, a ua lilo ke aupuni ia ia, A. D. 1553. No keia mea, he nui ke kaumaha o ka poe haipule.

O Maria ke Alii wahine o Enelani, he wahine awahia ia. Nui kona inaina i ka hana hoomaemae ekalesia. Ua paa kona manao e hoihoi hou aku i ka lahuikanaka Enelani i ka poli o ka ekalesia Roma.

§ 26. *Ka hoomaau ana o Maria, he Katolika Roma.*

A paa Maria maluna o ka noho alii, ua hooakakaia kona makemake i ka pope. Ua hooluolu aku ia ia Bonera, a me Gadinera, i kekahi mau bihopa nui elua mamuli o ko Roma ekalesia, a ua hoole aku i ko ka poe kahuna pule Perotesetane hai ana i ka euanelio a Kristo ke ae ole ke Alii wahine. Aka, ua paa ka manao o na kahuna pule e hoolohe aku, a e malama no hoi i ke Akua; nolaila, ua hookomo ia kekahi poe iloko o ka halepaahao. Ua pakele ae i ko lakou mau lima koko hookahi tausani i ko lakou haalele ana i ke aupuni.

I ka hoakoakoa ana o na haku, a me na kanaka ahaolelo e kukakuka pu, a e kau i na kanawai maluna o ka aina, eia ka lakou hana mua, o ka hoopau ana i na kanawai a pau a Edewada i kau aku ai maluna o ka aina, no ka hoomaemae ekalesia ana. Pela i lanakila hou ai ka pope ma ia aina, i ka wa iki.

Me ka manao e hoopaa loa ia ia iho ma kona aupuni, a hoonui i ka mana o ka pope ma Enelani, ua lilo o Maria i wahine na Pilipo, no Sepania, he moopuna a Kale V; a no ka hoohuoi, ua hookomo oia ia Elisabeta, kona kaikaina, iloko o ka halepaahao, a ua kauoha aku no hoi ia e pepehi aku ia Iane Gerei, a me kana kane. Ua ae oluolu ua wahine nei i ka make. Eia kana olelo hope loa, "E Iesu e, iloko o kou mau lima, ke haawi aku nei au i ko'u uhane."

A. D. 1554, he hoopaapaa ana ma kahi akea, o na kahuna pope ma kekahi aoao, a o Keranema, o Ridele, a me Latimera ma kekahi aoao. Ua oleloia, ua ikaika loa ka olelo a keia poe, aka, ua hai aku lakou i ka mea oiaio i na kanaka kuli loa, nolaila, ua make hewa ua hoopaapaa ana la. A pau ia, alaila, kauohaia'e la lakou e apo koke i ka manaoio o ka ekalesia Roma; a i ko lakou hoole ana, ua kapaia lakou he poe manao ku e, paakiki; a ua kipakuia lakou mai ka ekalesia aku.

Ia makahiki, ua hiki ae i Enelani o Kadinale Pole.

Na ka pope i hoouna ae ia ia malaila i haawi hou mai o Pilipo a me Maria i ko laua aupuni nona. Ua kukuli laua imua o Pole, a haawi aku no ia mea i ka pope o Roma. Alaila, olelo o Pole: "Ua pau ka hoomainoinoia o Enelani. Ua hoi hou no ia i kona makuwahine, i ka ekalesia o Roma." Pela, ua paa ke aupuni o ka pope ma Enelani, a ua kauohaia na bihopa e hana mamuli o ka ekalesia Roma. O na kahuna pule i ae aku mamuli o ia aoao, ua hamoia lakou i ka aila, a ua hooaahuia lakou i na kapa kahuna pule. O ka poe i hoole aku, ua pau lakou i ke kipakuia, he mau tausani lakou, a ua hookomoia kekahi o lakou iloko o na halepaahao.

A hoolauleaia ka ekalesia Enelani i ka pope, alaila holo ka manao malaila e pau i ke ahi na kanaka manao ku e, a hoomaka'e la lakou i ka hoomaau ana'e. Ua haawi ke Alii wahine i ua hana koko nei ia Bonera, a me Gadinera, a ua make ia laua i na makahiki elua, 400 Kerisetiano, a ua manaoia e kekahi poe, 800 ka i make. Ua pepehiia'e kekahi poe kahuna kaulana.

Ua make mua i ke ahi kekahi kahuna pule maikai, o Ioane Rogera ka inoa. I kona hele ana i kahi i puhi ai lakou ia ia i ke ahi, aia no kana wahine a me ka laua mau keiki eiwa e hele ana mahope. Aole ae aku kona poe enemi i kona makemake e olelo aku i kana wahine. Hooikaika lakou ia ia e ae aku mamuli o ka pope, a i kona hoole ana, hoaa lakou i ke ahi, a make ia, A. D. 1555. [*Aoao* 218.]

Ia makahiki, Oketoba, ua make i ke ahi elua kahuna pule naauao, a me ka maikai loa, o Ridele kekahi, a o Latimera. O Ridele ka mea naauao loa o na kahuna a pau loa ma Beritania. A ua kaulana o Latimera no kona naau haahaa, a me kona akamai i ka hai ana i ka Iesu olelo. He kanaka elemakule ia i kona wa i make ai. Ua make laua i kahi hookahi. Kokoke ka wa i paa ai laua i ke kaulahao, apo laua kekahi i kekahi,

KA PUHI WALE ANA IA IOANE ROGERA.

alaila, kukuli iho la laua, a pule aku la i ke Akua. A i ko laua aa ana i ke ahi, olelo aku la o Latimera ia Ridele, i aku, "I nui ke aho, e Ridele, e hookanaka oe. I ko'u manao, e hoaa kaua i keia la, ma Enelani, i malamalama pio ole."

I ka la i make ai ua mau kahuna pule nei, ua loohia o Gadinera i kona mai make. Ua paa e kona manao aole e paina a lohe ia i ka make ana o Ridele ma. A i ka hora 4 kokoke ahiahi, ua lohe ia ua make laua i ke ahi, hauoli ia, a noho ia ilalo e ai; a i kana ai ana, ua mai iho la ia, o kona make no ia. Eia kana olelo hope: "Ua hewa au e like me Petero, aole nae i mihi au e like me ia."

Ua make hoi o Keranema i ke ahi, Maraki 21, A. D. 1556. He kanaka elemakule ia i kona wa i make ai. Manao ia e make i ka pepehiia e na kauwa a ka pope, nolaila, ua hooponopono ia i kana mau mea a pau. A hookomoia oia iloko o ka halepaahao, ua hooikaika nui ia'e oia e haalele i kona manaoio, a e huli hou i ka aoao o ko Roma poe. No ka makau paha i ka make weliweli iloko o ke ahi, ae aku ia i ka hoowalewaleia mai, a ua

kakau ia i kona inoa ma ka pepa hoole i ka hana hoomaemae ekalesia, a ae aku ia mamuli o ka pope.

Ua hoohiki na kahuna pope e hookuu aku ia ia i uku no kona huli hou ana i ka ekalesia Roma, aole nae lakou i hooko i ko lakou hoohiki ana. Paa ko lakou manao e puhi ia ia i ke ahi. No ia mea, ua alakai lakou ia ia i kahi e puhiia'i. A hiki malaila, he nui kona mihi a me ka uwe ana no kona kakau ana i kona inoa ma ua pepa la. Imua o na kanaka, i olelo aku ai ia i kona hoole loa ana i ka pope, a me ka ekalesia Roma, a i kona manao paa e make ma kona manao kahiko. A lohe kona poe enemi, he mea e ko lakou ukiuki; kauo aku lakou ia ia i ka laau i kukuluia, i mea e paa ai kona kino, a ua nakii lakou ia ia i ua laau nei. A hoaaia ke ahi, hookomo koke ia i kona lima akau iloko o ke ahi, me ka i ana aku; "Ua hewa keia lima, ua hana hewa keia lima hewa." Ua make koke ia e pule ana, "E ka Haku, e hookipa oe i ko'u uhane."

O Saunede, oia kekahi i make pela. I kona hiki ana i kahi e make ai, olelo aku la ia, "Aloha ke kea o Kristo; aloha ke ola mau loa." Mahope iho, o Hupa, ka bihopa maikai loa ka i make i ke ahi. Ua loihi loa ka aa ana o kona kino. Ua paapaa kona mau wawae a me na uha, a haule kekahi lima ona mamua o kona make ana. Ua make ia e pule ana, "E ka Haku, e Iesu e, e lawe oe i ko'u uhane."

O ka hua o keia make ana o ka poe haipule, aole like ia me ka manao o na kauwa pope puni koko. Manao iho la lakou, hookahi, elua paha, puhi ana i kanaka i ke ahi, he mea ia e pau ai ka poe Perotesetane ma Enelani. Aole ka, e like me mamua, pela ma Enelani, o ke koko o ka poe haipule i pepehiia, he hua lulu ia o ka ekalesia.

Ia manawa, hoouna o Maria i kekahi kahuna, o Kole kona inoa, i Irelani e pepehi i ka poe Perotesetane a pau malaila. I kona hele ana i kahakai me ka manao e holo

i Irelani, komo oia iloko o ka hale oioina. A i kona noho ana ma ka hale, hele io na la kekahi alii e ike ia ia. A i ko laua kamailio pu ana, hoakaka o Kole i kona hele ana i Irelani. I aku la ia, "Aia no i ko'u eke ka palapala e make ai ka poe *heretika* ma Irelani," ka poe Perotesetane kona manao. A lohe ka wahine nona ka hale, hele malu ia, a lawe aku i ua palapala la mailoko aku o kona eke, a hookomo i kekahi mau pepa paani pili waiwai. A kakahiaka ae, holo aku la o Kole i Irelani. A hiki ia ilaila, hoakoakoa ia i na'lii e hoakaka ia lakou i ka mea i holo mai ai ia, aka, i kona wehe ana i kona eke, aia hoi, he mau pepa paani pili waiwai wale no! Hilahila o Kole, hoi wawe ia i Enelani e kii aku i pepa hou, aka ua make e o Maria. Pela i pakele ai ka poe haipule ma Irelani. A lohe o Elisabeta, ke Alii hou, i ka hana a kela wahine i hana'i, oluolu kona naau, a uku ia i na dala hookahi haneri kanahiku kumamahiku, i kele makahiki keia makahiki, a hiki i kona make ana.

I ka makahiki o ka Haku 1554, i ke au ia Maria, haalele kekahi poe i ko lakou aina, ia Beritania, a holo lakou i Geremania. Malaila, malama pono lakou i ke Akua. A no ko lakou ku e ana i ka ekalesia o Enelani, a no ko lakou haalele ana i na mea lapuwale o keia ao, ua kapaia lakou *Na Puritano*. Ua hoomaau pinepine ae ka ekalesia o Enelani, a me ka poe hewa ia lakou. Aka, mahuahua ae la lakou i kela la, i keia la, a lilo lakou i poe nui loa.

O ka inoa o *Puritano*, ua haawiia i ua poe la, i mea e hoowahawahaia'i, no ko lakou manao ikaika e haalele i na mea ano ino a pau a e malama pono i ke Akua.

Ua mahuahua ka huhu o Maria a me kona inaina i ka poe haipule, a manao ia e kukulu i ka halepaahao nui, o ka Inekuisitio ka inoa, ma Enelani e pau wawe ai i ka pepehiia ka poe a pau i ae ole aku mamuli o ka pope. Aka, i ko ke Akua aloha ana mai i kona poe, kii mai la

oia i ua wahine puni koko nei; o kona make ana no ia. Elima makahiki a me na malama keu wale no kona alii ana.

§ 27. *Ko Elisabeta Alii ana.*

Make iho la o Maria ke alii wahine pepehi wale, A. D. 1558, a lilo koke ke aupuni ia Elisabeta kona kaikaina. I kona alii ana, ua hoopaaia ka aoao Perotesetane ma kona aupuni, a ua kokuaia ia aoao ma na aina e o Europa. A loheia, ua lilo ke aupuni ia Elisabeta, hoi mai la na kahuna a me kanaka, ka poe i haalele aku ia aina no ka hoomaauia mai.

I ko Elisabeta lilo ana i Alii nui, he iwakalua kumamaha makahiki kona, a ua noho alii oia kanaha kumamalima makahiki me ka ikaika, a me ka naauao, a me ka maalea, aole paha i oi aku kekahi Alii nui e ae mamua ona.

He nui loa ka hauoli ana o ka poe Perotesetane i ko Elisabeta lilo ana i Alii nui. I kona pii ana i Ladana, ua ueia oia e na kanaka he lehulehu. A hele io na la na bihopa a me na kahuna pule, ua ae aku ia i ko lakou honi ana i kona lima, o Bonera wale no i koe. Ua huli o Elisabeta mai keia bihopa puni koko aku me ka hoopailua. I ka wa i kauia'i ka lei alii maluna o kona poo, a ku ia malalo iho o kekahi pio, ua hookomoia'e la ka baibala e kekahi keiki iloko o kona mau lima. Ua oluolu o Elisabeta i keia makana, honi ae la ia mea, a waiho iho la iloko o kona poli.

Ua kapaia o Elisabeta he *Perotesetane*, a ua kokua no ia ma kekahi mau mea, mamuli o ia aoao; aka, he mea e kona akahele ma ka hoomaemae ekalesia ana. Aole akaka lea kona haipule io ana. Makemake ia i ka hanohano. Hoomaau aku ia i ka poe Puritano. Eia paha kekahi mea i pono ole ai ka ekalesia i ko Elisabeta alii ana, o kona manao paa e hana like ka poe ekalesia ma na mea liilii, ma na mea e pili ana i ke kapa, a me ka

hana ana iloko o na luakini. Makemake no hoi oia e hookomo hou i na kii iloko o na luakini o Iehova, he mea i hoowahawahaia e ka poe Perotesetane oiaio a pau.

O ka hoi hou ana o ko Enelani poe i ka aoao Perotesetane, he mea ia e kaumaha ai ka poe i hahai mamuli o ka ekalesia Roma. Eia ka ka pope·hana mua: ua kakau ia i wahi palapala oluolu, e noi ana ia Elisabeta e hoi koke mai i ka poli o ka ekalesia Roma. A ike ka pope, aole ona manao e hoi aku malaila, ua wela kona huhu, nolaila, kipaku aku ia i ke Alii wahine mai ka ekalesia aku, me ke kauoha i na kanaka ona, e haalele ia ia.

Nui na hana ku e i hanaia i mea e pau ai kona Alii ana. Ua imi pinepine kekahi poe e hoolilo ia Maria no Sekotia i Alii ma ko Elisabeta wahi. Ua hoowalewaleia ka poe e noho pu ana me ia e ka poe Iesuito, e pepehi malu ia ia. A mahope iho, ua ku e mai ko Sepania i keia aupuni me ko lakou ikaika. Ua hoomakaukau a hoouna ae o Pilipo i na koa iwakalua tausani maluna o na moku kaua hookahi hanere me kanakolu. Ua kapaia "*Aremada Sepania,*" he pioole i ko lakou manao. Aia paapu ke Kowa Beritania ia poe moku lehulehu, loohia'e lakou i ka makani ikaika loa, a hoouna ae la o Elisabeta i kona poe koa maluna o na moku kanakolu, a kaua ikaika aku lakou, a lanakila a lilo ia lakou na moku Sepania he umi kumamaha, a pio koke ka poe haaheo i manao e lalau i ka noho Alii o Enelani, a e hoihoi i ke aupuni i ka pope Roma. Aole lakou i hoao hou malaila.

§ 28. *Ko Iakobo I. Alii ana.*

Make iho la o Elisabeta, A. D. 1603, a lilo aku ke aupuni ia Iakobo I. Aole ia i hahai mamuli o ka pope, hoomaau aku no nae i ka poe Puritano. No ia mea, holo aku kekahi o lakou i Amerika Akau, a noho oluolu malaila.

I ka makahiki o ka Haku 1605, ua imiia kekahi mea

e make ai ke Alii nui, na haku, a me na kanaka ahaolelo i ka wa e hoakoakoa ai lakou e kukakuka pu no na mea e pono ai ke aupuni. O ka pauda pu, oia ka mea e make ai i ka manao o ka poe kauwa a ka pope. Na ke Akua i hoopakele mai. Menei kona hoopakele ana. He umi la mamua aku o ka hoakoakoa ana o na'lii, a me na kanaka ahaolelo, ua loaa i kekahi haku, (he ohua ekalesia Roma ia) kahi palapala i kakauia'e e kekahi mea i ike ole ia.

Eia ka palapala: "Ke noi aku nei au ia oe mai hele oe i ka hale alii i ko lakou hoakoakoa ana malaila, e noho aku oe i kahi e i pono oe." A loaa mai la ia palapala, haawi koke ia'ku la ia i ke Alii. Manao iho la oia "Malia paha e poino auanei kakou i ke kipi." Nolaila i kauoha ai ke 'Lii i kana poe kauwa e imi ikaika ma ka lua a pau malalo iho o ka hale ahaolelo. Imi ae la lakou ia wahi, a loaa mai la no hoi na pahu pauda i hunaia'e malaila, he kanakolu kumamaono, a o ke kanaka, o Gui Fake ka inoa, e hoomakaukau ana e puhi ia pauda. Ua pepehiia ia kanaka, a me na kanaka e ae, ka poe i hoolimalima ia ia e hana ia hana make. Luaole keia pakele ana!

Eia kekahi hana nui i hanaia i ke au ia Iakobo I.: o ka unuhi ana i ka baibala iloko o ka olelo Enelani. Oia ka baibala i heluheluia ma Enelani, a me Amerika Huipuia i keia manawa. Na na kahuna pule naauao, a me ke akamai i hana i keia mea nui. He kanaha kumamahiku lakou. Ua maheleia lakou i eono poe, a ua haawiia kekahi apana na kela poe, na keia poe. I ole e hemahema iki ua baibala nei, ua hoonohoia kekahi poe no na kula nui elua o Enelani, e hooponopono. Ua pai mua ia ia baibala, A. D. 1611. Ua mahaloia ua buke nei, no kona like loa me ka olelo Hebera, a me ka Helene. Aole paha e make ia hana.

§ 29. *Ke Alii ana o Kale I.*

I ka make ana o Iakobo, A. D. 1625, lilo ke aupuni ia Kale I., A. D. 1625. Ua kapaia o Kale he Perotesetane, aka ua mareia'e oia me ka wahine Katolika Roma, a ua kokua nui ia mamuli o ia aoao. A. D. 1633, hoolilo o Kale i kekahi kahuna pule, o Lauda ka inoa, i Bihopa nui o Kaneteburi. Ua manaoia oia ke kumu o ka hoomaauia mai o ka poe Puritano, a me ka poino nui i hiki mai maluna o Kale. Ua hoomaau ikaika aku ia i ka poe haipule io. Aole pau i ka heluia ka pilikia o ka poe Puritano. Ua hahau pinepine ia lakou, ua okiia ko lakou mau pepeiao, a me na ihu, ua hoaaia ko lakou ili i ka hao wela, a ua hookomoia lakou iloko o na halepaahao.

Aole loa i hiki i ka poe Puritano ke hoomanawanui i keia noho ana. No ia mea, holo lakou i Amerika. Eia ka lakou: "Ua hoomalamalama maikai ka la ma Amerika, e like me ia ma Enelani nei, a oi nui aku ka la o ka pono. E holo kakou i ka aina kahi i heaia mai kakou e ke Akua, i hiki ia kakou ke hoomana i ke Akua ma ka aoao pono ia kakou i nui ai ko kakou waiwai pau ole."

I ka noho bihopa ana o Lauda, he umi kumamalua makahiki, ua holo i Amerika 4,000. No keia hoomaau ana, ua laweia, mai Enelani aku, he hapa miliona dala, a ua manaoia, ina ua hooloihiia ua hana ino nei, ua pau ka hapa ha o ko Enelani waiwai i ka laweia 'ku.

Mai ia manawa mai, mahuahua ka poino o kolaila aupuni. Ku e na haku i ke Alii nui. Nui ka huhu o kanaka ia Lauda, no ka paakiki o kona naau a no kona hoomaau pinepine ana hoi i ka poe haipule. Ua hookolokoloia oia me he kipi la, a ua okiia 'ku kona poo. Ua hakaka nui ke 'lii a me kanaka, o ke kaua maoli no ia. Ua lanakila na kanaka maluna o ke Alii. Ua hookolokoloia oia e na lunakanawai, ua hoohewa ia e make. Ua okiia kona poo, A. D. 1649.

§ 30. *Ke au ia Keromewela.*

Ia manawa haunaele ma Enelani, kipi ae la ko ka

pope poe kanaka ma Irelani, A. D. 1641, a pepehi wale lakou i ka poe Perotesetane 200,000, a keu.

O ke kumu o keia luku nui, o ka hoomaauia mai o ko Irelani poe. He nui ko lakou pilikia i ka hookomoia iloko o na halepaahao, a i ke alunuia, a i ke kipakuia'ku. Ua noi pinepine aku lakou ia Kale e hoopau mai i ko lakou poino. Hoole mai ia me ka hoowahawaha mai. No ia mea, ua lilo lakou i poe hihiu loa no ka huhu, a i ko lakou huhu, luku aku lakou i ka poe hewa ole, i ka poe Perotesetane.

Ua kukakuka pu e lakou a paa ka manao e luku aku; aole nae i luku koke. Kakali no a makaukau loa, alaila, lele lakou maluna o ka poe Perotesetane me na ilio hae. He mea ole ka noho hoahanau ana, he mea ole ke noi ikaika ana, he mea ole ka eha a me ke koko e kahe ana; aole emi iki ka paakiki o ka naau o ua poe la, a pau i ka pepehiia na Perotesetane. I ka makahiki o ka Haku 1648, holo o Oliva Keromewela i Irelani; a lanakila loa ia maluna o ia poe puni koko i kapaia'e "he poe *Katolika.*"

Mahope iki o ko Kale make ana, ua hoopauia ka ahaolelo ana o ka poe kahuna pule ma Wetemineta. Ua hoohioloia e lakou ka ekalesia Enelani. Ua hoopau lakou i ko ke Alii nui noho ana he poo ekalesia. He nui ka hana a keia ahaolelo. Hooponopono lakou i na mea kekee iloko o ka ekalesia, a hoomakaukau lakou i kekahi mau ui no ka olelo a ke Akua, he mea kaulana loa ia no ka naauao a me ka maikai.

A make o Kale I., ua hoopauia ke Alii ana o kekahi ma Enelani, ia manawa. Ua hoopauia no hoi ka hale haku e na kanaka ahaolelo. Manao ua poe nei, na lakou e malama i ke aupuni. Aka, aole liuliu a lilo o Oliva Keromewela i *Haku malama i ke aupuni.* Aole ia i kapaia o *ke Alii nui*, ua like nae ma ka malama aupuni me he Alii ikaika loa la. I kona noho ana, aole ae aku ia ma-

muli o ka ekalesia Roma, a me ka ekalesia Enelani, aole nae i hoomaauia kekahi poe e Keromewela. I ka lilo ana o ka poe Peresebitiano i poe nui, ua oleloia, hookiekie lakou ia lakou iho maluna o na hoahanau o ka ekalesia Enelani, hoomaau aku hoi i ua ekalesia nei, aole hoi i ae aku o Keromewela mamuli o keia hana.

Ua nui ka haunaele i ka wa i lilo ai o Keromewela i *Haku malama i ke aupuni o Enelani*, a ua hoowahawaha nui ia oia e kekahi poe. Ua kapaia oia, *he kipi*, *he pepehi Alii*, a me na mea like; aka he pono e alia iki, a e noonoo i kana hana, a me na hua i ikeia ma Enelani, i kona malama ana i ke aupuni. Aole i hanau Alii oia. Ina, he hewa keia, ua hewa ia. I kona kipi ana, aole i hoakakaia mai. Ua manaoia, ua pololei ka make ana o Kale I., i ka pepehiia, i ole i make ia, make ke aupuni. Aole pono e hoakaka hou aku ma keia mooolelo ekalesia i keia mea; ma ka mooolelo Enelani, malaila ua hoakaka nui ia. Eia ka mea i akaka. He kanaka ikaika loa o Keromewela ma ka noonoo, a ma ke kaua. I kona ku e ana i kona poe enemi, ua lanakila mau ia. O kona haipule ana me ka hilinai ana ia Iehova, oia paha ka mea i lanakila mau ai ia i kona kaua ana. I kona hele ana i ke kaua, ua malama pono ia'e ka la Sabati. Hoakaka ae la oia i ka olelo a ke Akua i kona poe koa, a pule pu aku la no hoi ia me lakou. He nui na mea o lakou i heluhelu i ka Baibala a i paulele hoi i ke Akua. Aole ikeia ma kona wahi i hoomoana'i ke kolohe a me ka hoohiki ino ana i ke Akua, a me ke kuamuamu. Aole loa. A i kona komo ana iloko o ke kaua, pule ia i ke Akua e kokua mai i kona poe koa, a e hoolanakila mai ia lakou maluna o ko lakou poe enemi. Alaila, hele ku e aku ia lakou ma ka inoa o ke Akua o ke kaua, e himeni ana, a e pule ana. Hele ku e mai na enemi o Keromewela me ke kuamuamu, a me ke akaaka, nolaila, aole hiki ia lakou ke lanakila. Ua oleloia, i ke au ia Keromewela, ua

mahuahua ka waiwai, a me ka naauao, a me ka ikaika o Enelani; ua maikai na kula, ua maikai ke kuai ana, ua makauia ka inoa o ko Beritania poe ma na aina a pau. Aole ia i hoomaau aku, a ua kokua ia mamuli o ka poe i hoomaauia. I kekahi manawa, ua hoomaauia ka poe Waledena ma na awawa o Piedemauna. Nui ka poe i pepehiia e na kauwa a ka pope, a o ke koena hoi, auwana lakou ma na mauna, a aneane e make i ke anu, a me ka pololi, alaila hoouna aku la lakou i ka elele i Enelani e hoakaka ia Keromewela i ko lakou pilikia loa. A lohe o Keromewela, hu koke iho la kona aloha i ua poe la, kauoha aku la oia i la hookeai, hooikaika i kona poe kanaka e hoomanawalea aku i ko lakou poe hoahanau i hoomaauia e ko lakou poe enemi, a nana no i haawi aku i elua tausani pauna. A i kona noi ana, ua haawi nui ia'ku na dala ma na aine e. Aole pau malaila, ua kakau aku ia i ko Farani poe, e hoopau koke lakou i ka hoomaau ana i ka poe Waledena. No ka makau, hoopau koke no lakou ia hana ino. Ua oleloia, he nui ke aloha o ka poe mamo a ua poe Waledena ia Keromewela. Aole lakou lohe i kona inoa me ke aloha ole aku.

§ 31. *Ke alii ana o Kale II.*

Ua make o Keromewela, A. D. 1658, a i kona make ana, kauoha aku la ia i kana keiki, ia Rikade e malama i ke aupuni. He kanaka noho malie ia, aole nae ikaika ia e like me kona makuakane, no ia mea, ua haalele ia i ka noho alii, a lilo ia i kanaka maoli. No ia mea, ua kii aku na kanaka ia Kale II., i kona wahi i pee aku ai, a hoolilo ia ia i Alii nui, A. D. 1660. Olelo aku ia i kona manao e ae aku i ko na kanaka hoomana ana i ke Akua e like me ko lakou manao iho, aole nae i hooko pono oia i kana olelo. Kukulu hou ia i ka ekalesia Enelani, a hoomaau ae la ia i ka poe i ae ole aku mamuli o ia ekalesia.

Ua oleloia, ma na mea o ke kino, ua maikai loa o

Kale II., aka, ua like loa ia ma ka manao me kona poe kupuna, aole oiaio iloko ona. O kona hale Alii, he wahi hoomaunauna i ka waiwai, he wahi kuamuamu, a me ka moe kolohe; a ma keia mau mea, ua oi aku o Kale mamua o lakou a pau i noho pu me ia. No ia mea, ua emi loa ka pono ma ka aina a puni, a ulu nui ka hewa. Ua hana pinepine ia na kanawai oolea loa i mea e kaumaha ai ka poe hiki ole ke ae aku mamuli o ka ekalesia Enelani. Eia ke kanawai oolea loa i kauia'ku maluna o ka aina, A. D. 1662, *o ke kanawai hoohalike* ma ka hoomana ana i ke Akua. No keia kanawai, he mea e ke kaumaha o na kahuna pule, a me kanaka. Ua kipakuia elua tausani kahuna pule mai ko lakou wahi aku. Ua nui ka pilikia o keia poe. Aneane hiki ole ia lakou ke malama i ka lakou mau wahine a me na keiki. Ua ai lakou i ka berena, a inu i ka wai wale no, a pololi pinepine no hoi; a o kekahi poe, aole o lakou berena, aole wahi hale. Ua oleloia, ua hooliloia he kanahiku tausani kanaka makua i poe ilihune loa, a ua make iloko o na halepaahao, ewalu tausani i ke au ia Kale II. He mea hilahila o ke kakau hou ana i na mea ino i hana ia e Kale.

Ia manawa, elua mea i poino nui ai o Ladana, a me ka aina o Enelani. O ka mai lele kekahi. Hookahi haneri tausani ka i make ma Ladana ia manawa hookahi. A mahope iho, pau ka nui o ia kulanakauhale i ke ahi.

§ 32. *Ke Alii ana o Iakobo II.*

Ua make o Kale II., A. D. 1685, a lilo ke aupuni ia Iakobo II. Ua oi aku kona paakiki a me ka ino i ka hana mamua o ko Kale. Ua imi ikaika ia e hoihoi aku i kona aupuni i ka ekalesia Roma, a ua hoomaau aku ia i ka poe haipule. No ia mau mea, aole hiki i na kanaka o Enelani ke hoomanawanui. Ua huipu ka poe naauao a me ka pono me ke ku e ia ia. Kii aku la lakou ia Wiliama, A. D. 1688, a holo mai ia i Enelani, alaila kipaku lakou ia Iakobo i Farani, a o kona hunonakane, o

Wiliama III., a me Maria, kana wahine, ka i pani i ka hakahaka.

§ 33. *O ko Wiliama III. alii ana.*

O ko Wiliama lilo ana i Alii nui, he mea ia e pono ai ke aupuni, a me ka ekalesia o ka Haku. Ma ke kanawai, ua hoole oia i ka poe hahai mamuli o ka ekalesia Roma,* aole i aeia ka lilo ana o kekahi o ia poe i Alii; oia ka uku o ko lakou imi pinepine ana e hoohiolo i ke aupuni. Ua hoomaluia ka ekalesia Enelani, aole nae i hooleia kekahi e hoomana i ke Akua e like me kona makemake iho. Ua manaoia he kanaka haipule o Wiliama, a ua maluhia ke aupuni, a me ka ekalesia i kona wa.

§ 34. *Ke au ia Ane.*

Aole hoi i pau ae ka maluhia i ko Wiliama make ana. I ka lilo ana o Ane i Alii wahine, A. D. 1702, ua pono no na mea a pau e pili ana i ke aupuni, a me ka ekalesia. Pela no a kokoke e pau kona alii ana, alaila, emi iho la ka pono.

§ 35. *Ke au ia Geoki I.*

A make o Ane, lilo ke aupuni ia Geoki I. Mai ia manawa mai, hookahi ano o ka ekalesia Enelani, aole ano hou ae la. Pono paha e hoakaka iki aku i kona ano.

Ua olelo ia, o ke Alii nui oia ke poo ekalesia. Nana no i koho i na bihopa. Iloko o keia ekalesia, aia elua bihopa nui, ma Kaneteburi, a me Ioka; a malalo iho, iwakalua bihopa; he kanaono diakono nui, he poe kokua aku i na bihopa; 10,500 wahi noho ai na kahuna pule, no ke Alii 100 o lakou; elima miliona kanaka; a ekolu miliona pauna ka waiwai i hookupuia i ka makahiki. Ma Irelani, eha bihopa nui a me 18 bihopa maoli o ia ekalesia. Ua uku nui loa ia na bihopa, ua kokoke like lakou me na'lii; he mau haku no lakou, a ahaolelo pu no hoi lakou me na haku maoli.

* Katolika-Roma.

Elua apana iloko o ua ekalesia nei. Ua kapaia laua "O ka *Ekalesia kiekie*," a "O ka *Ekalesia haahaa*." Hoole ka ekalesia *kiekie* i na kahuna a pau ke kau ole ia ka lima o ka Bihopa ekalesia Enelani maluna o ko lakou poo. Pale aku no hoi lakou i na haipule e ae i komo ole iloko o ka ekalesia Enelani. Aole pela ka ekalesia *haahaa*. He poe haipule io lakou, a ua apono aku lakou i na haipule e ae a me na kahuna pule e ae. He poe ikaika ma ka hoolaha ana i ka ke Akua olelo, a ma ke kukulu ana i ke aupuni o ka Mesia. Aia ma Amerika Huipuia kekahi o ka ekalesia o Enelani e mahuahua ana. Ua kapaia lakou na *Episekopa*. [Wa 8: § 54.]

III. Ka Ekalesia Sekotia.

§ 36. *Ka ulu ana o ka pono ma Sekotia.*

Aole akaka lea ka manawa i loaa i ko Sekotia poe, ka pono i aoia ma ka ekalesia hoomaemaeia. A. D. 1526, ua hoohuliia ma ka pono oiaio kekahi kanaka ui koikoi, o Paterika Hamiletona kona inoa, i kona heluhelu ana i kekahi palapala i kakauia e ko Geremania poe haipule. A noho ia ma Geremania i elua makahiki, hoi aku ia i kona aina iho, i Sekotia e hai aku i kona poe hoahanau i ka olelo oiaio i loaa ia ia.

Ua pau ko Sekotia poe ia manawa mamuli o ka pope. Nui ka naaupo o kanaka a puni ka aina. A hiki o Hamiletona malaila, hoomaka ia e ku e i na mea ino i aoia, a i hanaia e na kahuna pule pope, a me kanaka; nolaila, huhu koke mai ko ka pope poe kahuna pule, lalau ae la lakou ia ia a pepehi wale ae la ia ia a make, A. D. 1528. I kona make ana, aole lauwili kona manao, aole makau iki, aole i ae aku ia mamuli o ka pope: a ike na kanaka i kona hoomanawanui ana i ka eha me ka uwe ole, a me ka huhu ole aku i kona poe enemi, noonoo iho la lakou i ka mea e ikaika ai ua kanaka la, a nolaila, nui ka poe i haalele i ka pope, a hahai mamuli o Hamiletona. Ikaika

loa ka poe kauwa a ka pope, i ko lakou imi ana i mea e pau ai ia haalele ana, a mai ka makahiki o ka Haku 1530, a hiki i ka makahiki 1540, ua pepehi wale ia na kanaka maikai he lehulehu. Aole nae lakou i emi malaila. Mahuahua no a nui ka poe ku e aku i ka pope, me ka paulele ia Kristo.

O ka poe kaulana ma Sekotia no ko lakou ikaika ma ka hoomaemae ekalesia, aole mea i oi aku mamua o Ioane Kenoka. I ka wa i pepehiia o Hamiletona, ua loaa ia Kenoka ka hoopailua i ka aoao o Roma; ua lilo koke ia i haipule; aka, no ka lakou hana hewa ana ia ia, holo oia i Geremania, malaila i noho ai ia i kekahi manawa; a i kona hoi ana i kona aina, ua hai aku ia i ka olelo a ke Akua; a no kona ikaika, kona aloha nui i ke aupuni o ka Haku, a no kona naauao, ua kapaia oia, "ka lunaolelo no Sekotia." No ka ikaika o ka hoomaauia mai, aole hiki ia ia ke noho i kona aina. Ua hele pinepine ia aina aku ia aina aku, a hoi hou no i Sekotia. Ua makaukau loa oia no ka hana i hana pinepine ia ma ia aina. He manao wela loa kona, he wiwo ole, he ikaika, a he hoomanawanui hoi, ua lilo loa i ka aoao o ka poe Perotesetane. Kaulana no kona haipule io ana; a ma na mea a pau, ua makaukau mau ia e kukulu i ekalesia maemae. Ua ike hoi ia i ka holo pono ana o keia hana. I ka makahiki o ka Haku 1572, ua make o Kenoka. I ka wa i waihoia'i kona kupapau iloko o ka lua, i aku la o Moretona, kekahi alii; "Eia e moe ana ka mea makau ole i ka maka o kanaka."

A. D. 1560, ua kukuluia ma Sekotia, ka ekalesia Peresebitiano. Elua mea iloko o ia ekalesia, na kahuna pule, a me na luna. Na lakou no i malama i ka ekalesia. Ua ku e loa lakou i ka pope, a me ka ekalesia Roma. Ua naauao ka nui o ko Sekotia poe a ikaika hoi i ke ao aku i ka lakou poe keiki. Ua kaulana loa no ka naauao a me ka noho malie o ko laila poe kanaka.

IV. Ka Ekalesia Moraviana.

§ 37. *Ka loaa ana o ka Euanelio ia lakou.*

Ua loaa o ka Euanelio i ko Bohemia a me ko Moravia, A. D. 890. Elua Moneka no ka Ekalesia Helene ka i hai aku i ka Iesu olelo, a o ka poe i malama, ua hui lakou me ka Ekalesia Helene. Mahope mai, no ka makau o pepehiia, ua ae lakou mamuli o ka pope o Roma. Malaila lakou a hiki i ka wa o Husa. A lohe lakou ia Husa e hoakaka ana i ka olelo a ke Akua, a ike ae lakou i ka maikai o kana hana, haalele lakou i ka pope. [E nana i ka Mokuna VI., Palena 23.] Ia manawa, ua kapaia lakou, "Na Hoahanau Huiia."

§ 38. *Hooikaikaia lakou e Lutera.*

I ko Lutera hooponopono ekalesia ana, ua palapala aku lakou ia ia, a palapala mai la hoi oia ia lakou; oia ka mea e ikaika ai lakou. A mahope mai, nui na mea i hiki ia lakou. He oluolu kekahi, he kaumaha kekahi. A. D. 1621, he kaua maoli ma Bohemia, a ua hoomaauia'e la ua poe Hoahanau Huipuia la; a holo ae la lakou i kela aina keia aina i pakele ae lakou i ka pepehiia, a pae ae la kekahi poe o lakou ma Enelani. Hoi hou ae la kekahi i ka Ekalesia Roma. O ka poe i holo i Lusatialuna ka i ku paa ma ko lakou manaoio, aole i hoi hope.

§ 39. *O Zinezenedofa.*

A. D. 1722, hele ae la kekahi poe o lakou malalo o Kerisetiana Davida mai Moravia aku i Lusatialuna, i kahi o kekahi haku, o Zinezenedofa ka inoa. Hookipa lokomaikai ae la o ua haku nei ia lakou. Malaila lakou i kukulu ai i kulanakauhale no lakou iho, a malaila i noho oluolu ai lakou. Ua ae aku o Zinezenedofa mamuli o ko lakou manaoio. A mahope iho, lilo ia i Bihopa o lakou; a nui no hoi kana mau hana e pono loa ai ka poe Moraviana.

Ua make o Zinezenedofa, A. D. 1760. Nui ae la ka

uwe ana o kona poe i kona hele ana. Ke hoomanao nei lakou ia ia me he mea la a ke Akua i haawi mai ai e kukulu pono i ko lakou Ekalesia. He haumana ia mamua o Lutera.

§ 40. *Ka manaoio o ka poe Moraviana.*

Ma ka manaoio, ae aku no lakou mamuli o Lutera ma na mea nui. A ma ka hoomana ana i ke Akua, kokoke like lakou me ka Ekalesia Enelani. Ua kaulana lakou no ko lakou ao keiki ana, a no ko lakou ikaika loa ma ka hoolaha ana i ka olelo a ke Akua ma na aina naau po. Aole paha i hana like kekahi poe Kerisetiano e ae ma keia hana a ka Haku i kauoha mai ai i kona Ekalesia.

§ 41. *Kahi e noho ai na Moraviana.*

Aia ka poe Moraviana e noho ana ma Denemaka, ma Holani, ma Enelani, a me Sekotia, ma Irelani, ma Rusia, a ma Amerika Huiia kekahi. Ma Betelehema i Amerika, aia ke Kulanui kaulana no lakou, 50 mile mai Piladelepia aku, a ma Nazereta aia ke Kulanui no ka poe i makemake e lilo i poe kahuna pule.

V. Ko Amerika poe Ahahuina. [Konegationale, Congregationalists.]

§ 42. *Kahi ano o ka poe Ahahuina.*

O ka poe Ahahuina, oia ka poe Kerisetiano i hoopaa i ka manao menei: "O ka poe i manaoio ia Kristo a i berita pu hoi e hele pu, a e hoomana pu i ke Akua maoli ma kahi hookahi, he Ekalesia maoli okoa ia, a ia ia no hoi ka malama iho ia ia iho."

§ 43. *Kahi e noho ai ka poe Ahahuina.*

E noho nui ana ka poe Kerisetiano Ahahuina ma ka aoao Hikina akau o Amerika Huiia, a ma ka waena, a ma ke Komohana hoi kekahi.

§ 44. *Ke one hanau o na makua o lakou.*

No Enelani na makua o lakou, no kolaila poe Puritano. Haalele ae la lakou i ka Ekalesia Enelani, A. D.

1602, me ka manao paa e hoomana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho, mamuli o ka Baibala a me ka leo lunamanao oloko, ke ola paha, ke make paha lakou.

§ 45. *Ka Ekalesia Ahahuina i kukuluia ma Ladana.*

Kukulu lakou i ka Ekalesia ma Ladana, a noho oluolu lakou i kekahi manawa me ko lakou kahuna pule i alohaia, o Ioane Robisona. Aole liuliu ko lakou noho ana pela, elima paha, eono paha mau makahiki. Aole ka poe haaheo, na'lii me na bihopa Beritania i hoomanawanui i ua poe haahaa nei. Hoomaau ae la lakou i keia poe Puritano. No ia mea, A. D. 1608, holo aku la o Robisona me kona poe hoahanau i Holani i pakele paha i ka pepehiia. Ua holo malu no nae, no ka mea, ua papa ikaika ia na kanaka, mai holo i ka aina e, a ua hoonohoia kekahi poe kiu ma kahakai a puni ke aupuni.

§ 46. *Ka noho malihini ana ma Holani.*

A hiki lakou i Holani, noho mua lakou ma Ametedama i hookahi makahiki, alaila hele lakou i Leidena. Malaila lakou i noho ai i na makahiki he umikumamalua me ka maluhia. Ia mau makahiki, hele hou mai na kanaka manao like, a hui mai me lakou. Mahuahua ko lakou ahakanaka a nui, a 300 ka i komo iloko o ka ekalesia malaila. Ma ka manaoio, he poe Kalevino lakou; ma ka hooponopono ekalesia, ua pololei; ma ka noho ana, ua pono. Eia ka mea e maopopo ai ko lakou noho malie ana, a me ka lakou hana maikai ana, o ka olelo a ka lunakanawai o ia aina: "Ua noho pu me makou keia poe malihini Enelani," wahi ana, "he umikumamalua makahiki, aole nae i hoopiiia kekahi o lakou i ke Alii, aole i hookolokoloia kekahi e koonei lunakanawai."

He oluolu no ka noho ana o keia poe malihini ma Holani, ua alohaia lakou e kolaila poe, aole nae lakou makemake e noho mau malaila. Ua ike lakou i ka make pinepine ana o na makua iloko o ka ekalesia, a makau iho la lakou o lilo ka lakou poe keiki i ka hoowalewaleia

mai, a make iho ka ekalesia. No ia mea, makemake lakou i aina okoa, kahi e noho kaawale ai lakou a e hoopaa ai hoi i ka pono oiaio i haawiia mai e ke Akua.

§ 47. *Ka holo moana ana i Amerika.*

A mahope iho, paa ka manao e holo aku i Amerika.

NA PURITANO MALIHINI E PAE ANA MA AMERIKA.

Ua maheleia ua poe nei i elua apana. Ua manao lakou he pono ke noho iki hou aku kekahi apana me Robisona, ke kahuna pule o lakou, a e holo kekahi apana me kekahi luna ekalesia, o Bereuta ka inoa, i Amerika, a e noho ma

1602, me ka manao paa e hoomana i ke Akua mamuli o ko lakou manao iho, mamuli o ka Baibala a me ka leo lunamanao oloko, ke ola paha, ke make paha lakou.

§ 45. *Ka Ekalesia Ahahuina i kukuluia ma Ladana.*

Kukulu lakou i ka Ekalesia ma Ladana, a noho oluolu lakou i kekahi manawa me ko lakou kahuna pule i alohaia, o Ioane Robisona. Aole liulíu ko lakou noho ana pela, elima paha, eono paha mau makahiki. Aole ka poe haaheo, na 'lii me na bihopa Beritania i hoomanawanui i ua poe haahaa nei. Hoomaau ae la lakou i keia poe Puritano. No ia mea, A. D. 1608, holo aku la o Robisona me kona poe hoahanau i Holani i pakele paha i ka pepehiia. Ua holo malu no nae, no ka mea, ua papa ikaika ia na kanaka, mai holo i ka aina e, a ua hoonohoia kekahi poe kiu ma kahakai a puni ke aupuni.

§ 46. *Ka noho malihini ana ma Holani.*

A hiki lakou i Holani, noho mua lakou ma Ametedama i hookahi makahiki, alaila hele lakou i Leidena. Malaila lakou i noho ai i na makahiki he umikumamalua me ka maluhia. Ia mau makahiki, hele hou mai na kanaka manao like, a hui mai me lakou. Mahuahua ko lakou ahakanaka a nui, a 300 ka i komo iloko o ka ekalesia malaila. Ma ka manaoio, he poe Kalevino lakou; ma ka hooponopono ekalesia, ua pololei; ma ka noho ana, ua pono. Eia ka mea e maopopo ai ko lakou noho malie ana, a me ka lakou hana maikai ana, o ka olelo a ka lunakanawai o ia aina: "Ua noho pu me makou keia poe malihini Enelani," wahi ana, "he umikumamalua makahiki, aole nae i hoopiiia kekahi o lakou i ke Alii, aole i hookolokoloia kekahi e koonei lunakanawai."

He oluolu no ka noho ana o keia poe malihini ma Holani, ua alohaia lakou e kolaila poe, aole nae lakou makemake e noho mau malaila. Ua ike lakou i ka mako pinepine ana o na makua iloko o ka ekalesia, a makau iho la lakou o lilo ka lakou poe keiki i ka hoowalewaleia

mai, a make iho ka ekalesia. No ia mea, makemake lakou i aina okoa, kahi e noho kaawale ai lakou a e hoopaa ai hoi i ka pono oiaio i haawiia mai e ke Akua.

§ 47. *Ka holo moana ana i Amerika.*

A mahope iho, paa ka manao e holo aku i Amerika.

NA PURITANO MALIHINI E PAE ANA MA AMERIKA.

Ua maheleia ua poe nei i elua apana. Ua manao lakou he pono ke noho iki hou aku kekahi apana me Robisona, ke kahuna pule o lakou, a e holo kekahi apana me kekahi luna ekalesia, o Bereuta ka inoa, i Amerika, a e noho ma

ka nuku o ka muliwai o Hudesona. Manao o Robisona ma e kali iki, alaila e holo no; aka aole i holo oia. Make e ma Holani ua kahuna pule nei me ka uweia mai, no ka mea, ua kaulana loa ia no kona naauao a me ka maikai. Mahope o kona make ana, holo no kona poe, a hui pu me ko lakou poe hoahanau.

A makaukau o Bereuta ma, holo mai la lakou Sepetemaba 6, A. D. 1620. Mai Enelani ko lakou holo ana, hookahi haneri kumamakahi lakou. Elua malama ko lakou holo ana ma ka moana. Ua hoopunipuniia lakou e ke kapena o ka moku, aole ia i holo i ka muliwai o Hudesona, ma ke akau aku kona holo ana i na mokuna hikina, a i ka la 22 o Dekemaba, A. D. 1620, ua pae ae la ma ka pohaku o Pelimouta. I kekahi mau makahiki he nui wale ka pilikia o ia poe, no ke anu, no ka pololi, no ke ku e mai o na Inikini, ka poe kamaaina kahiko. I ka makahiki mua o ko lakou noho ana malaila, he nui ka poe mai, a make iho la ka hapa lua o lakou a pau. Aole nae i manao lakou e hoi hou i ko lakou aina kahiko. Paa no hoi ka manao e hoomanawanui.

Mahope mai, holo pinepine na haipule hou i Amerika. I ka makahiki o ka Haku 1650, he kanakolu wale no makahiki mai ka wa i pae ai o Bereuta ma ma ka pohaku o Pelimouta, aia he kanaha ekalesia i kukuluia ma Nu Enelani, he kanawalu ko lakou mau kahuna-pule, a o ka poe ohua e noho ahaaina ana, 7,750.

§ 48. *Ko Nu Enelani mau Makua.*

Ua kapaia ka poe Kerisetiano i holo mua i Nu Enelani a i kukulu ikaika'e i na Ekalesia Ahahuina, "*O ko Nu Enelani poe Makua.*" He poe ano e lakou, o na kahunapule a me na kanaka. Aole paha he poe e ae i like loa me lakou. Ua naauao io na kahuna pule o lakou. Ua akamai loa i ka hai aku i ka olelo a ke Akua. Nui ko lakou makemake i ka ekalesia maemae. Ma ke ao ana i ka poe naaupo, ma ka hooikaika ana i ka poe nawali-

wali, a ma ka malama ana i na ekalesia o ka Haku, ua makaukau loa lakou.

§ 49. *Ka hua pono o ka keia poe Makua hana.*

Ua maopopo ka hua o ka lakou hana. Mahuahua ka naauao. Nui no na hale kula i kukuluia. Ua malama pono ia ka la Sabati. Kakaikahi ka poe hihia i ke kanawai o ka aina. He mea e ka maluhia o ka aina, a me ka pomaikai o kanaka.

Ma keia mooolelo no na makua o ia poe, i akaka lea ai ka mana a me ka maikai hoi o ka ke Akua olelo. Oia ke kumu o ko lakou pomaikai. Ua ao nui ia na kamalii i ka baibala. Ua hookomoia ua buke nei iloko o na kula. Ua ao nui ia ma ka luakini, a ma na hale maoli. Nolaila ka pomaikai nui o ia aina. Aole paha aina e i like malalo iho o ka la, no ka ikaika o kanaka i ka hana maoli, no ka naauao, a me ka noho malie. Ua paapu ka aina i na hale-pule, a me na hale-kula, a me na hale no ka poe mai, ka poe makapo, a me ka poe pupule. Nini-ni pinepine mai ke Akua i ka Uhane Hemolele maluna o kanaka ma ia aina. Nui na ekalesia maikai malaila.

Aia ma Amerika Huiia, A. D. 1858, na Ekalesia Ahahuina okoa 2,369; a o ka poe ohua oloko, 230,094. Ma Nu Enelani ka helu o na Ekalesia Ahahuina okoa 1,402, a ma na mokuna-waena a ma ke Komohana, na Ekalesia Ahahuina okoa 967. E mahuahua nui ana lakou i keia wa, A. D. 1860.

He mau kula nui ko lakou no ka poe makemake e lilo i poe kahunapule, a i poe misionari paha. He pono, he naauao, he ikaika no hoi ko ka poe kahuna-pule o lakou.

O keia poe Kerisetiano a me ka poe Peresebitiano ka i hoouna pinepine i na misionari i na aina pouli.

Manaoio ka poe Kerisetiano Ahahuina, o Iesu Kristo wale no ke *Poo* o kona Ekalesia. Aole loa lakou i ae aku i ka pope e noho Moi maluna o lakou. Aole hoi lakou i ae aku i kekahi bihopa e hooalii iki maluna o ko lakou

mau Ekalesia. Ku like ae no hoi ko lakou poe kahuna-pule malama ekalesia. Aole hookiekie ae kekahi maluna ae o kekahi.

Mamua, okoa ka hana a ke kahuna pule, a okoa ka hana a ka luna ekalesia. Eia ka hana a ka luna, o ka hai aku i ka olelo a ke Akua, a o ke ao aku i na kanaka a me na kamalii ma ka ui, a o ke kokua ma ka malama ekalesia; aole nae ia ia ka bapetizo ana 'ku, a me ka haawi ana'e i ka Ahaaina a ka Haku. Mahope mai, ua huiia keia mau hana, o ka ke kahuna a me ka ka luna, na ka mea hana hookahi.

He mau Diakono kekahi iloko o keia ekalesia, kela ekalesia Ahahuina; o ka lakou hana o ke kokua i ke kahuna-pule ma ka ahaaina a ka Haku, a me ka malama i ka waiwai o ka ekalesia, o ka haawe ae i ka manawalea i na hoahanau ilihune, a me ke kokua ikaika i ka ekalesia mamuli o ka pono.

I keia Keneturi XIX. he nui na Ekalesia Ahahuina, ma Enelani, ma Irelani, ma Wale, a me Kanada. He nui no ka poe Ahahuina, i huipuia me ka poe Peresebitiano ma Amerika.

VI. Na Ekalesia Peresebitiano ma Amerika Huiia.

§ 50. *Kahi i kukuluia'i.*

No Sekotia a me Irelani kekahi mau Peresebitiano i holo mai a hui pu me kekahi poe Kerisetiano Ahahuina, a kukulu pu lakou i mau Ekalesia *Peresebitiano* ma na mokuna waena o Amerika Huiia. A. D. 1716, kukulu ka poe Peresebitiano i kahi Sinoda i kapaia ka Sinoda o Piladelepia.

§ 51. *Kahi i ahaolelo ai.*

A. D. 1789, ma Piledelepia i akoakoa mua ai na kahunapule, a me na luna, i waeia no ka ahaolelo makahiki e kukakuka pu lakou i na mea e pono ai lakou, a e laha nui ai hoi ka pono. Pela i ahaolelo ai lakou malaila i kela

makahiki i keia makahiki a hiki i ka makahiki 1837, alaila i maheleia'e lakou i elua apana, o na Peresebitiano Kula-Kahiko, a o na Peresebitiano Kula-Hou.

§ 52. *O ko lakou manaoio.*

O ka poe i kukulu ia mau Ekalesia, ua ikaika lakou mamuli o ka manaoio o ka ahaolelo o Wetemineta. Malaila i ao ai lakou i ka lakou poe keiki, a me ka poe i makemake e lilo i poe kahunapule.

§ 53. *Ka mahuahua ana.*

Lehulehu ae la o ua poe Kerisetiano la. He nui na kula ko lakou, kahi i aoia'i na kahuna-pule. He nui loa na Ekalesia Peresebitiano e noho ana mai ka aoao Akau a hiki i ka Hema, a mai ka aoao Hikina a hiki i ke Komohana. Ma ka Hema a ma ke Komohana a me ka Waena ka nui. He poe kahuna-pule maikai, naauao me ka ikaika ko lakou. E hooikaika ana o ua poe Kerisetiano nei e kukulu i ke aupuni o ka Haku ma ko lakou aina iho, a e hoolaha ae hoi i ka olelo a ke Akua a hiki i ka welelau o ka honua.

He mau apana Peresebitiano e ae he umi paha: he Ekalesia Holani Hooponoponoia, Ekalesia hui Hooponoia, kekahi, a pela aku, he poe Kerisetiano maikai e hooikaika ana e kukulu ae i ke aupuni o ka Haku.

O na hale pule o ka poe Peresebitiano ma Amerika, A. D. 1859, he 4,591.

VII. Ka Poe Episekopa ma Amerika.

§ 54. *Ka hookumu ana.*

O ka Ekalesia Episekopa ma Amerika, no ka Ekalesia Enelani ia. Holo mai lakou mai Enelani mai a hiki mua i Vireginia, aole nae i hookaawale koke ae lakou ia lakou iho, mai ka Ekalesia Enelani ae. A. D. 1621, hoomaka ko Vireginia e kokua i ka olelo a ke Akua ma ia aoao, a mahuahua ae la no hoi lakou.

§ 55. *Ka Ekalesia Episekopa mua ma Nu Enelani.*

A mahope mai, kukuluia'e la kekahi Ekalesia ma Bosetona, 1686, mamuli o ua aoao la. A i na makahiki 100, mahuahua iki ae ma ka Hikina, a ma ka Waena, elua paha kanaha ko lakou poe kahuna pule, hookahi Bihopa.

§ 56. *Ke ku okoa ana o ko Amerika poe Episekopa.*

A mahope o ke kahuli ana o ko Amerika mau aina, loaa i na Ekalesia Episekopa ma ka Hema ko lakou Bihopa, A. D. 1787; a, A. D. 1789, hui na Ekalesia Episekopa ma ka Hema me ko lakou poe hoahanau ma ka Hikina a me ka waena, a ku okoa lakou mai ko lakou Ekalesia Makua mai. Alaila hooponopono ae lakou i ka Buke-pule na lakou iho.

§ 57. *Ke ano, a me ka nui.*

He poe Kerisetiano naauao lakou me ka ikaika. A i ke Keneturi XIX. he umi ko lakou mau *Bihopa*, a he umi hoi a keu na haneri o ko lakou mau Ekalesia, ma Amerika. O ko lakou mau Luakini, A. D. 1857, he 1430.

VIII. Ka poe Bapetite.

§ 58. *Ko lakou inoa.*

O ka poe Kerisetiano i hoopaa i ka manao he pono i ka bapetizo ana ke kulai i ke kino o ka mea i manaoio ia Kristo, ua kapaia'e lakou Na "Bapetite."

Ke olelo nei lakou o ke ano o ka hua olelo Helene, *bapetizo*, o ka kookuu iho ia. Kubi lakou o Paulo kekahi i kokua mamuli o keia manao i kana olelo ana i ko Roma a me ko Kolosa me nei "I kanu pu ia me ia i ka bapetizo ana." A kuhikuhi lakou ia Ioane e bapetizo ana iloko o Ioredane. No ia mau mea i ole ai lakou e manao he pono ke ninini i ka wai, a ke pipi paha, i ka bapetizo ana.

§ 59. *Ke kumu o keia Ekalesia.*

Ke olelo nei ka poe Bapetite no na Lunaolelo mai ko lakou ekalesia Bapetite. Ke manao nei no hoi kekahi poe, no na *Anabapetite* o Geremania lakou, no kela poe

hoohaunaele pu i ka aina me na Katolika Roma, A. D. 1524, a 1532, a mahope iho, ua hooponoponoia'e, a huiia i ekalesia maikai e Meno Simona, A. D. 1536. [E nana i ka Mokuna VII., § 33, a me § 45.] Ua kapaia'e lakou he poe *Menonita.*

O Ferizelana ke one-hanau o Meno. Lilo ae la oia i kahuna-pule mamuli o ka pope. A hala kekahi mau makahiki, haalele ae la oia i ka Ekalesia Katolika Roma, a lilo ae la ia i kahuna Anabapetite. Mai ia manawa mai a hiki i kona make ana, he iwakalua kumamalima makahiki, kaahele ae la oia ia aina aku ia aina aku e hooponopono ana, a e hookupaa ana ia aoao. O kana wahine a me ka laua mau keiki ka i hele pu me ia. Ua oleloia oia he kanaka akamai; ua haahaa, a me ke akahai, a ua oluolu loa no hoi i kona kamailio ana me kanaka, a ua ikaika hoi i kona imi ana i na mea e maemae ai a e hemolele ai hoi ka Ekalesia.

I ke au ia Heneri VIII., ua hoomaauia'e ka poe Menonita ma ko lakou aina iho, nolaila, holo kekahi o ia poe i Enelani. Aole nae i pakele lakou i ka hoomaauia malaila. Ua pepehiia kekahi, a i ke au ia Elisabeta ua kipakuia ke koena o lakou a holo ia poe i Holani. Mahohope mai, A. D. 1608, makemake kekahi poe ohua Ekalesia ma Enelani he kanalima paha, e lilo i poe Anabapetite i ka bapetizo hou ia i ka wai nui, a haalele lakou i ko lakou ekalesia iho; aka no ka mea aole o lakou kahunapule ma Enelani i kulaiia, hoouna aku la lakou i kekahi i Holani i ka poe Anabapetite e kulaiia i ka bapetizo ia'na. A i bapetizoia'e ia pela, hoi mai la ia a bapetizo ae la hoi oia i ke koena o ua poe la. Mai ia manawa mai, hoole lakou i ka inoa "Anabapetite," a koho iho hoi i ka inoa o *Bapetite* no lakou iho.

§ 60. *Ka mahuahua ana me ka hoomaauia.*

Mai ia manawa mai, ua mahuahua lakou ma Enelani. Me na haipule e ae, ua hoomaauia'e lakou i ke au ia Kale

II., 1660, a ua kipaku nui ia ko lakou poe kahuuapule. Aka i ka lilo ana o Wiliama i Alii, hoi hou mai a noho maluhia lakou, a mahuahua ae la na Ekalesia Bapetite. O Ioane Buniana kekahi o ko lakou poe kahuna, ka mea i kakau i "Ka hele malihini ana." Ua hanau oia 1628.

§ 61. *Kahi noho ai na Bapetite.*

I ke Keneturi XIX., lehulehu ka poe Bapetite ma Enelani, ma Amerika Huiia a ma na aina e ae. Ua kukuluia ka ekalesia Baoetite mua ma Amerika Huipuia, A. D. 1639 paha, ma Perovidene e Rogera Wiliama. I kekahi mau makahiki, aole mahuahua wawe ko Amerika poe Bapetite; aka, i keia Keneturi XIX., mahuahua no lakou.

§ 62. *Ke ano o ia poe Ekalesia.*

He ekalesia maikai keia ekalesia ma na aina Kerisetiano. Manao lakou i ka olelo a ke Akua. Makemake lakou i ka maemae a me ka pono oiaio. Ua nininiia mai ka Uhane Hemolele maluna o ia mau ekalesia, a nui ka poe i huli mai ma ka pono. Mahuahua ka naauao o keia poe. He mau kahuna pule akamai loa ko lakou ma Enelani, a ma Amerika hoi, a e hooikaika ana lakou e hoolaha i ka olelo a ke Akua, a e kukulu i ko Iesu aupuni ma na aina he nui loa.

IX. Na Ekalesia Metodito.

§ 63. *Ka hookumu ana.*

I ka makahiki o ka Haku 1719, huipuia kekahi poe haumana ma kekahi kulanui i Enelani, e kamailio pu ma na mea o ka Uhane, a e paipai i ka manao o ko lakou poe hoahanau Kerisetiano. No ke Akua mai keia hui ana, no ka mea, ia manawa, aneane e poho ka pono oiaio ma ia aina. I kinohi, he poe uuku wale no lakou, ekolu wale no, o Ioane Wesele, o kona kaikaina, o Kale Wesele, a o Geoki Witefiela. No ko lakou haalele ana i na mea lapuwale o keia ao, no ko lakou halawai pinepine ana e

pule i ke Akua, e heluhelu ma kana olelo, a e himeni hoi i na himeni e hoonani ai i ka Haku, ua kapaia lakou he poe *Metodito.* No ka hoowahawahaia keia inoa. Aole nae lakou i manao malaila, aole paupauaho. A no ko lakou hele pinepine ana e ike aku i ka poe ilihune, a me ka poe mai e hooluolu aku, a e kokua aku ia lakou, ua mahaloia o Wesele ma e ka poe haipule io.

§ 64. *Ko Ioane Wesele a me Witefiela hiki ana i Amerika.*

A loheia ka ikaika o Ioane Wesele, ua kiiia oia e hele i Amerika Huipuia. Holo mai la ia, a hai ae i ka olelo a ka Haku, a hoi hou aku i Enelani. Mahope iho, holo mai o Witefiela i Amerika. Nui ka mahalo o kanaka ia ia no ka mea, ua akamai loa ia i ka hai aku i ka olelo a ka Haku. He leo ikaika loa kona. Aole hale nui ma Enelani, aole ma Amerika kahi i komo ka hapa lua o ka poe i hahai mamuli ona, me ka makemake e hoolohe aku ia ia. No ia mea, mawaho, ma ke kula, i hai pinepine aku ai ia i ka Iesu olelo. Ua oleloia, "Ua hoakoakoaia, i kekahi manawa, he iwakalua tausani kanaka, a no ka ikaika o kona leo, ua lohe lakou a pau ia ia." Ua manaoia, he lehulehu na kanaka i lilo i poe haipule i ko lakou lohe ana ia ia. I kona noho ana ma Amerika, ua kukuluia i hale kula nui no na keiki makua ole. Holo pinepine ia i Enelani e noi aku i ka waiwai e pono ai kona kula. He umikumakolu o kona holo ana ae maluna o ka Moana Atelanika; he nui no hoi na tausani o ka poe i lohe i kona leo, kana i alakai ae ma ka pono; a make iho la ia ma Nuburipota, Mas. A. D. 1730. He kahuna kupaianaha ia. Aole loa e make kona inoa.

He kahuna ikaika hoi o Ioane Wesele. Ua hele ia i kona ola ana, 300,000 mile, a he 40,000 kona hai ana i ka olelo a ka Haku. I kona ola ana, aia no ia iloko o ka ekalesia Enelani, aole ia i haalele. Aole makemake ua ekalesia nei ia ia no kona ikaika, a no kana pule ana me ka heluhelu ole i ka buke pule, a no kona hele loa ana.

A make ia, haalele kona poe i ka ekalesia Enelani, a kukulu i ekalesia okoa.

§ 65. *Ke kukulu ana i ka Ekalesia Metodito mua ma Amerika.*

Ua kukuluia ka ekalesia Metodito mua ma Amerika Huipuia, A. D. 1766. No Irelani lakou. Mahope, hoouna pinepine o Ioane Wesele i na kahuna pule e kokua ma ia aoao; nolaila mahuahua loa lakou. He ekalesia e ulu nui ana ia i keia manawa, ma Amerika Huipuia, a ma na aina e kekahi. He poe ikaika lakou ma ke kukulu ana i ke aupuni o ka Haku.

§ 66. *Ke ano o ka Ekalesia Metodito.*

He Ekalesia nui ia i keia manawa [Keneturi XIX.] ma Enelani a me Amerika Huipuia; a ma ke ano, ua like iki ka ekalesia Metodito me ka ekalesia Enelani. Menei ko lakou poe kahuna pule, na bihopa, na luna ekalesia, a me na diakono. Menei kekahi mahele ana o ko lakou poe kahuna pule, o *ka poe hele*, a o *ka poe noho*. O ka poe hele, kaahele ae lakou ia wahi aku ia wahi aku, e hai aku i ka euanelio, a e hooikaika nui i na kanaka ma ka pono. O ka poe noho, aia lakou ma kahi hookahi e hana ana ma na mea e pono ai ka ekalesia ma ia wahi.

Ua kauia na kanawai a pau e pili ana i keia ekalesia e ka ahaolelo nui o na kahuna pule. I na makahiki aha, hookahi hoakoakoa ana o ia ahaolelo nui. Pono e hele malaila hookahi hapahiku o na kahuna pule *hele*. No lakou no i koho aku i na bihopa, a ina ua hewa kekahi bihopa, na lakou no i hookolokolo aku ia ia.

Ua kaulana ka poe kahuna pule o keia ekalesia no ko lakou ikaika ma ka hai ana aku i ka olelo a ka Haku, a no ko lakou imi ana i ka poe i nalo. Hele nui lakou ma na aina hou, a ma na aina ino e hooiliili i loko o ka pa-hipa i kanaka auwana. Nolaila i mahuahua ai ia mau Ekalesia a nui loa no. O ko lakou mau halepule ma Amerika, A. D. 1859, he 12,484.

§ 67. *Ka helu pu ana i na Lahui-Ekalesia.*

Ua hoakakaia'e, ma keia mokuna, na lahui-ekalesia eiwa i kapaia *Hooponoponoia*, a me kekahi Ekalesia *Luterano*, (o ka umi ia) a me ka lahui-ekalesia *Helene* kekahi, o ka umikumamakahi i ka helu ana; he mau lala lakou o ke Kumuwaina nui oiaio.

§ 68. *Ke ano o ka Ekalesia oiaio.*

O ka poe Kerisetiano i manao io ia Kristo, a i berita pu e hoomana aku ia Iehova mamuli o ka Baibala, a i hua ae i ka hua maikai e hoonaniia'i ke Akua, oia ka Ekalesia Kerisetiano oiaio no. Hookahi wale no Mea uwao ma ka lani ko lakou. Hookahi wale no ko lakou Kalahala, o Kristo.

O ka ekalesia ano like me ia, ma Ierusalema paha, ma Samaria paha, ma Anetioka paha, a ma kahi e ae paha, he lala ia no Kristo.

§ 69. *Ka pono ole o ka hookiekie ana o kekahi lala.*

Ina ma Roma kekahi ekalesia oiaio, he lala hookahi wale no ia, iwaena o ka nui. He oiaio ko laila ekalesia i ka wa i palapala ai o Paulo ia lakou, aole nae i kapaia lakou he Katolika Roma i kela manawa. He nui na lala okoa i hoakakaia ma ka Baibala e ku like ana. Aka, ina i lilo ko Roma lala i lala hua ole, ua okiia'e ia a maloo. Ku e ikaika no hoi kona pope i ka Iesu olelo. Luka 22:25, 26.

Aole loa e hiki i ka Ekalesia Katolika Roma ke olelo pono ae i ko Iesu mau lala, "O oukou he nui, o makou hoi he hookahi, nolaila o ko makou ekalesia ka oiaio."

Ina pela ka olelo, aole loa e ae aku malaila ka Kristo poe haumana naauao. Ina i hiki pono i ka Ekalesia Katolika Roma ke olelo pela, alaila e hiki pono i keia lala i kela lala e hua pono ana, ke olelo ae i na lala e ae, "O makou he hookahi, o oukou hoi he nui, no laila o ko makou lala ka oiaio."

He pono ko Paulo papa ana i ko Roma penei, "Mai

hookiekie ae oe maluna o na lala, mai hoonaaukiekie; e ao hoi o hookoe ole Oia ia oe." [Roma 11:18–21.]

Ina e olelo ka pope, a o kana poe kauwa paha; "He lokahi ka manao o na Katolika Roma a pau loa," e hiki no i ka lehulehu o ka Iesu poe haumana naauao ke hoole, no ka mea, he maopopo lea ka like ole o na manao o na Katolika Roma. [E nana i ka Mok. VI. § 17, § 25.] Elua pope ko lakou i ka manawa hookahi; ekolu i kekahi manawa. Ua ku e ikaika kekahi i kekahi. He nui no ka poe Katolika Roma i hoike mai he pope wahine ko lakou i na makahiki elua me na malama elima me na la eha, o Ioana kona inoa, o ka panihakahaka ia no Leo IV. ka pope i make Aug. 1, 854. Ua hookamani oia, a ua lawelawe i ka oihana pope me he kane la.* Manao no nae kekahi poe Katolika Roma he hewa ole ko ka pope, aka, nui no ka poe Katolika Roma i manao he hewa loa kela pope wahine. [Wa V. § 15.]

Aka, ina i aeia'ku ua olelo hookiekie la, "he lokahi ka manao o na Katolika Roma a pau loa," heaha ka hope olaila? Ina he oiaio ia, alaila ua ae like lakou me ka mahalo hewa like mamuli o ka pepehi wale ana o na Katolika Roma ia Ioane Husa, a me Ierome, a me ka poe Waledena; a ua hoapono like lakou a pau i ka hoomaau ana a me ka luku wale ana o na Katolika Roma i ka poe Huguenota hewa ole ma Farani i ka la o Baretolomaio. [Mokuna VIII., § 13.] Ina he lokahi ka manao o na Katolika Roma a pau loa, alaila, ua manao lakou i ke Keneturi XIX. ma Amerika a me Hawaii, he mea maikai ko Roma *Inekuisitio* no lalo mai, a he mea pono hoi ko lakou puhi ana i ke ahi me ka pepehi wale ana i na Perotesetane he nui wale, no ko lakou manao! Alaila hoi he pono ke hoopaiia ke koko o ka poe Kerisetiano a pau i pepehi wale ia e ka poe Katolika Roma, mai ka wa i lilo ai ka Bihopa ma Roma i pope a hiki i keia wa, ma-

* Mooolelo Pope; i paiia ma Ladana, A. D. 1735: aoao 292–300.

luna o keia hanauna Katolika Roma. "Oiaio, e hoopai ana no ia maluna o keia hanauna" ke hoapono pu lakou nei i keia hewa nui a kekahi poe Katolika Roma puni koko i hana ai a i hoapono ai hoi mamua. [Luka 11:49–51.]

§ 70. *No kekahi poe e ae.*

Maanei he pono paha ke hoike iki ae i kekahi poe i kapaia na Kerisetiano, aole paha he pono ke kapa aku ia lakou he mau ekalesia Kerisetiano.

§ 71. *No ka poe Kueka.*

Ua kupu ka aoao Kueka ma Enelani, A. D. 1647. O Geoki Foka ka Makua o lakou. *Hoaaloha* kekahi inoa oia poe. O ka inoa keia a lakou i makemake nui ai. O Daniela Wila kekahi o lakou i hoike i kona manao ma Hawaii, A. D. 1836, e hooki i ka rama a me ka moe kolohe, a e malama pono i ka olelo a ke Akua, a me kona Uhane.

Ua hanauia o Foka ma Enelani, A. D. 1624. Ua haawi aku kona makuakane ia ia e ao i ka hana kamaa, a e hanai holoholona. Aole ona makemake ia hana, a A. D. 1643, haalele ia i kona wahi i noho ai, a auwana ia ia wahi aku ia wahi aku. I kekahi manawa, noho mehameha ia, a i kekahi manawa, launa nui ia me ka poe haipule.

Aole liuliu, ku e ia i ke ano o na ekalesia i kukuluia. Aole oluolu iki i na kahuna pule, aole makemake ia i ke ano o ko na kanaka hoomana ana i ke Akua. Nolaila, ua noonoo ia i kekahi aoao hou. Eia na mea ana i ao aku ai i kanaka. Ua haawiia mai i na kanaka a pau kekahi ana o ka Uhane Hemolele (ua kapaia e lakou "*ka malamalama o Kristo*") oia ka mea e hiki ai i ke kanaka me ka baibala ole, ke hooluolu aku i ke Akua, ke malama i kona makemake, a e ola i ka lani. Kuhikuhi lakou i ka olelo a Ioane i kakau ai ma ka Euanelio, Mok. 1:9, no ka malamalama.

Ma ka hana he mea e ka lakou. Aole lakou i wae a hookaawale i na kahuna pule no lakou iho, aka ua ae lakou i keia mea kela mea o ka ahahui, he kane paha, he wahine paha, e olelo hooikaika ae i ka anaina ke paipaiia ia e ka Uhane. Halawai pinepine lakou, a i kekahi manawa, aole leo i loheia, a pau ka halawai. A liuliu ko lakou noho ana, ku ae lakou iluna, ue aku kekahi i kekahi, alaila hele aku. Hoole lakou i ka la Sabati, i ka bapetizo ana i ka wai a me ka ahaaina a ka Haku. Aole himeni lakou, aole pule me ka leo.

Aole i hoohiki lakou i ka inoa o Iehova, aole loa. Aole i hele i ke kaua. Ma ko lakou kino, he poe maemae loa. He ano e, ua maikai no nae ko lakou kapa. He poe noho malie loa. Ua ikaika loa lakou i ka hana maoli. Ua aoia lakou i ka palapala. Kakaikahi ka poe ilihune ma keia aoao, aole paha i ikeia kekahi o lakou e makilo ana. I ko lakou mare ana, me ko lakou poe iho e mare ai. Nolaila, he mea mau ia, e kokua ana kekahi i kekahi, i ole e lilo ai kekahi o lakou i mea ilihune loa. No ka ikaika i na hana, a no ka pakiko ma na mea a pau, aole lilo i ka lealea, aole pakela ai, aole pakela inu waina, aole lilo wale aku ka lakou waiwai, aole hihia i ke kanawai o ka aina. Ua kaulana ia poe no ko lakou aloha, a no ka pololei ma ke kuai ana, a ma ka hana ana, aka, o ka haipule io ana o ka nui o lakou, aole akaka ia. Ua manaoia, aia ka nui o na Kueka e hilinai ana i ka lakou hana iho me ka manaoio ole aku i ke koko o ke Keiki a ke Akua. I keia wa e noho nei lakou, ua maheleia ua poe nei, i elua apana.

O kekahi poe, e pili ana lakou i ka baibala, me ka manaoio ia Kristo, a me ka makemake e hoonani aku ia ia. A o kekahi poe, ua like lakou me ka poe hoomaloka maoli.

§ 72. *Ka hoomaau ana i ka poe Kueka.*

Ua kupu mai ka poe Kueka i ke au ia Oliva Kerome-

wela. Ua nana pinepine ua Alii maalea nei ia lakou me ka hoohuoi aku. No ke ano e o ko lakou hoomana ana, manao o Keromewela, i kekahi manawa, e oki aku ia lakou, aka, i kona ike pinepine ana i ka lakou hana, haalele ia i kona manao malaila. Aole nae ia i kokua iki aku mamuli o ia poe.

Ua hoomaau pinepine ia ua poe nei. Pela o Foka, ka makua o ia poe. Ua hookomoia oia iloko o ka halepaahao, ekolu komo ana i ka makahiki hookahi. Pela kana poe haumana. I ke au ia Kale II., ua ike lakou i ka popilikia he nui wale. I ke au ia Iakobo II., maha iki ae la lakou. A lilo o Wilama III., i Alii nui, pau ae la ka hoomaau ana ia lakou malaila.

§ 73. *No na Kueka ma Amerika.*

Ua ike mua ia ka poe Kueka ma Amerika huipuia, A. D. 1656. Ia manawa, ua holo ilaila kekahi mau wahine Kueka, a no ka lakou hana ana i na mea i haunaele ai ka luakini o Iehova, ua ku e ia mai lakou e na lunakanawai. Ua hahauia kekahi poe, ua kipakuia kekahi, a ua pepehiia kekahi o lakou. Minamina ino no keia hoomaau ana.

§ 74. *O Wiliama Pena.*

A. D. 1680, haawiia mai kekahi aina nui ma Amerika Huipuia ia Wiliama Pena, he Kueka kaulana loa ia. Na ke Alii nui o Enelani, Kale II., i haawi ia ia, no kona aloha nui i ko Pena makuakane, he kapena ia o ka moku manuwa. A loaa, holo koke o Pena malaila. Ia manawa, he aina nahelehele wale no ia. O na Inikini, a me na holoholona hihiu ka i auwana malaila. A hiki o Pena, he mea e kona lokomaikai i ka poe Inikini. Ua kuai pu me lakou, aole ia i lalau wale i ko lakou aina. Aole hakaka me lakou. aole loa ia i hooluhi wale aku, nolaila, ua maluhia kona aina, a lilo koke ia i aina oluolu, a he aina maikai hoi. Ua kapaia ua aina nei mamuli o Pena, o Penesilevania. Aia malaila ka nui o na Kueka o Ameri-

ka. Ua oleloia he kanaha tausani a keu ka poe Kueka ma Enelani i keia keneturi XIX.

Ua pau i ka hoakakaia o na aoao kaulana o na ekalesia. Koe no nae ka hoike iki ana i ko ka poe Perotesetane hoolaha ana i ka Euanelio.

§ 75. *No na Misiona Kerisetiano.*

O ke kahunapule i hoounaia'ku e hoolaha i ka Euanelio, he *misionari* ia. O ka misionari paha, o na misionari paha, me na kokua ma kahi hookahi, he *misiona* ia.

Ma ka Mooolelo Ekalesia, ua maopopo ke kukulu ana i ke aupuni o ka Haku ma kekahi mau aina; a ma ka Hoikehonua a me ka Mooolelo e ae, ua maopopo ka nele ana o kekahi mau aina he nui loa i ka Baibala ole, a me ka pouli hou ana o kekahi mau aina i malamalama i kekahi manawa. He mea e kanikau ai keia, no ka mea, ua akaka lea ia, aole e ola ka poe lohe ole i ka euanelio a ka Haku. Menei ka Paulo, Roma 10:13–16: "O ka mea e kahea aku i ka inoa o ka Haku, e ola ia. A pehea la hoi lakou e kahea aku ai i ka mea a lakou i manaoio ole ai? A pehea la hoi lakou e manaoio aku ai i ka mea a lakou i lohe ole ai? A pehea la hoi lakou e lohe ai, ke ole ka mea nana e hai? A pehea la hoi lakou e hai aku ai ke hoouna ole ia 'ku?" He oiaio maoli keia, no ka mea, mamua iki o ko Iesu pii ana iluna i ka lani, kauoha mai la ia i kana poe haumana, penei: "E hele aku oukou i na aina a pau, e hai aku i ka euanelio i na kanaka a pau." O na Lunaolelo, a me na haumana mua a ka Haku, ua ikaika loa lakou ma ka hoolaha ana i ka Iesu olelo. Aneane pau na lahui kanaka i ikeia, i ka lohe ana i ka euanelio. Nui na ekalesia i kukuluia, ia manawa. Mahope iho o ka make ana o na Lunaolelo, ua hoomaau pinepine ia na ekalesia o ka Haku e ka poe ike ole i ke Akua. No keia pilikia, ua emi ka hoolaha ana i ka euanelio. O ko Konesatine kokua ana mamuli o ka pono, aole ia he mea e pono io ai, he mea e nawaliwali ai no

ia. (E nana i ka Mokuna IV., § 6.) E like me ka mahuahua ana o ka molowa iloko o ka ekalesia o ka Haku, a me ka haaheo o ka poe i komo iloko, pela ka hakalia o ka hoolaha ana i ka euanelio ma na aina pouli. Mai ka makahiki o ka Haku 700, a hiki i ka makahiki 800, aole nui ka hana ma ka hoolaha ana ia olelo. Ua ikaika o Bonifake a me kekahi poe e ae, i ko lakou hai ana i ka olelo a ka Haku ma ka akau o Europa. Aka, i ko lakou make ana, ua emi koke ka hana. Alaila, mahuahua ka poe Mahometa ma ka Hikina, a ua uhiia na ekalesia ma ke Komohana i ka pouli o ko Roma hoopunipuni.

I ko Lutera ma ala ana mai ka hiamoe o ka make, a i ko lakou hooikaika nui ana ma ka hana hoomaemae ekalesia, aole lakou i kii nui i ka poe ike ole ia Iehova ma na aina e. Eia na mea i hiki ole ai ia lakou ke hoolaha i ka elelo a ka Haku ma na aina e; o ka nui o ka hana ma ko lakou aina iho; o ko lakou hemahema ma ka ilihune, a me ka hoomaauia mai; o ko lakou ike ole i ke ano o na lahuikanaka, no ka mea, aole ike na kanaka, ia manawa, i ka palapala aina e like me ko kakou ike ana i keia wa e noho nei kakou, aole holo nui na moku ia manawa me ka holo pinepine ana o na moku i keia manawa. No keia mau mea, aole nui ka Lutera hana ana ma na mea e pau ai ka pouli o ka honua ma na aina loihi aku, a e pakele ai na lahuikanaka i ka upena a Satana. Aka, i ka mahuahua ana o ka ike a me ka naauao o ko Iesu ekalesia, i ka mahuahua ana o ke aloha i ka Haku a me kona aupuni, i ka ike ana o ka poe haipule i ke ano, a me ka poino o ka poe pagana ma na aina a pau, hu ae la ke aloha iloko o lakou i ua poe la, a hoomaka koke lakou e hoolaha aku i ka olelo a ke Akua i kela aina, keia aina, a ua hoouna no hoi i na misionari i na aina naaupo e imi i ka poe i nalo, a e hai aku i ka euanelio a ka Haku.

§ 76. *Ka misiona mua o ka poe Perotesetane.*

Mai ka makahiki o ka Haku 1000, a hiki i ka makahiki 1600; aole nui ka hana a na Kerisetiano ma keia hana maikai.

A. D. 1558 hoouna mua na Perotesetane i na misionari o lakou maluna'e o ka moana i ka aina e. Oia na Huguenota i holo ma Rio Jeneiro. O na mea nana lakou i hoouna, o Ioane Kalevina, laua o Gasepareda, ke Alakai nui o ka poe Huguenota, a ua pepehi wale ia oia e na Katolika Roma i ko Baretolomaio la koko kaulana. Holo kekahi mau kanaka ui he umikamamaha, mai Geneva mai i Amerika Hema e ao ae i na Inikini i ka ke Akua olelo, a make koke iho la. Hoolilo ae la ko Suedena poe haipule i ka olelo a ke Akua i ka olelo Lapelana, a haawi aku ia mea maikai na kolaila poe.

§ 77. *Na Misiona o na Perotesetane i ke Keneturi XVII.*

Mai ka makahiki o ka Haku, 1600, a hiki i ka makahiki 1700, aole mahuahua loa keia hana maikai. Elua poe wale no i hana, o ko Holani poe, a o kekahi poe Puritano i holo i Amerika Akau. Ua hoolaha ko Holani poe i ka olelo a ke Akua ma ka Hikina ma Inia, ma na moku puni o Sumatera, a me Timora, ma Kelebe, a me na moku o Moluka. Aole nae i nui ka hua o ka pono ma ia mau aina. Eia ka mea i ole ai ka hua malaila: *O ka hookomo wawe i na kanaka iloko o ka ekalesia.* Ua ao aku na kumu i na kanaka naaupo, i na kanawai o Iehova he umi, a paa naau ka pule a Iesu i ao aku ai i kana poe haumana, ka pule kakahiaka, ka pule ahiahi, a me ka pule paina, alaila, ua bapetizoia lakou, a hookomoia no hoi iloko o ka ekalesia. Pela ma Iafenapatama, a i ka makahiki o ka Haku 1688, o ka poe i hookomoia iloko o ka ekalesia 180,364. Ma Batavia hoi, he kulanakauhale nui o Iava, ua kukuluia ka ekalesia, a o ka poe i komo 100,000. Pela ma na aina e ae. Nui ka poe i bapetizoia, aole nae i maopopo ko lakou hoohanau hou ia mai. O ke koena

o ia poe i keia manawa, ua kapaia he Kerisetiano, aole nae he poe haipule, he poe pagana i bapetizoia.

§ 78. *Na Misiona o ka poe Puritano i noho mua ma Nu Enelani.*

Aole pela ka hua o ka euanelio ma Amerika Akau. Aole hana hawawa ka poe Puritano, o ko Beritania poe haipule pono i holo i Amerika, i pakele lakou i ka hoomaauia mai a i hoomana lakou i ke Akua e like me ko lakou manao iho. A hiki ua poe nei i Amerika, a ike lakou i ka poe Inikini e auwana ana ma ka pouli, e hoomana ana i ka Diabolo, a e hana ana ma na mea e poino ai ke kino, a e make ai ka uhane, nui ka minamina o ka poe Puritano. A nui ka lakou hana ana i mea e pono ai ia poe Inikini, a e ola'i ko lakou poe uhane.

Ua kaulana loa o *Ioane Eliota*, oia ka misionari mua ma ia aina. Ua hanau oia ma Enelani, a lilo ia i kahu o ka ekalesia no kona poe hoahanau no ko Enelani poe. Aole nae o kona ekalesia wale no kana i malama'i. I kona ike ana i ka naaupo a me ka poino o ka poe Inikini e auwana ana ma ka nahelehele, hu ae la kona aloha, a paa koke kona manao e ao aku ia lakou, a e hai aku i ka euanelio a ka Haku. No ia mea, ua ao oia i ka lakou olelo. Ua hoolilo i ka baibala i ka lakou olelo, a hoolaha aku ia mea. Na kona lima wale no i kakau ia buke nui. Ua oleloia penei, "Ua pau ia Baibala i ke kakauia i ka hulu hookahi.* Ua kakau no hoi ia i na himeni, a me ka ui, a me na buke e ae. Eia kana olelo kaulana, "O ka pule, a me ka hooikaika ana, he mau mea ia e pau ai na mea a pau i ka hanaia." Ua kukuluia ka ekalesia mua, A. D. 1660, no na Inikini, a ua hookomoia kekahi poe. He umi makahiki ko lakou a mahope, ua kukulu hou ia na ekalesia Inikini. Mamua o kona make ana, ua ike o Eliota i na ekalesia maikai eono a me na kahuna

* Eia kahi hua loihi loa i paiia iloko o ka lakou Baibala Inikini, Mar. 1:40: "*Wattappesitukgussunnoohwehtunkquoh.*"

pule Inikini he iwakalua kumamaha e hana ana i ka hana misionari. Aole nui na misionari e like me Eliota ma ka ikaika, a me ke aloha, a me ka hoomanawanui ana. Ua komo ia iloko o kona wahi maha, A. D. 1690, i kona wa elemakule loa: 86 makahiki kona ola ana. Ua kapa io ia oia "ka Lunaolelo o ka poe Inikini."

Ua kaulana no hoi o *Meihu* a me kana poe mamo, i ko lakou ao ana i ka poe Inikini, a i ko lakou hai ana i ka euanelio a ka Haku. Ua lilo loa o Meihu ma i keia hana i na makahiki hookahi haneri a me ke kanalima. Ua hoomaikai ke Akua i ka lakou hana ana, nolaila, ua lilo na Inikini he lehulehu i poe haipule, a komo lakou iloko o ka ekalesia.

O *Davida Beraineda* kekahi misionari kaulana loa no kona ikaika i ka hoohuli i na Inikini. He kahuna pule maikai loa oia. Ua kaulana no kona hele pu ana me ke Akua e like me Enoka. No ia mea, ua kokua nui ia mai ia e ke Akua. I kona hai ana i ka olelo a ka Haku, haalulu na Inikini, walania ka naau, mihi iho la kekahi poe, a huli mai ma ka pono. Ua make o Beraineda, A. D. 1747, i kona wa ui no, he iwakalua makahiki a me kumamaiwa wale no kona.

§ 79. *Na Misiona o Denemaka i ke Keneturi XVIII.*

Mai ka makahiki o ka Haku 1700, a hiki i ka makahiki 1800, mahuahua ka ikaika o ko Europa poe haipule ma keia hana. Ua huli mua i keia hana ko Denemaka poe haipule. A. D. 1705, ua hoounaia e Ferederika IV. ke Alii nui, kekahi poe misionari i ka aina o Malaba i Inia. Hoolilo koke lakou i ka baibala i ka olelo Malaba, a hai aku i ka olelo a ka Haku. A hala na makahiki he iwakalua kumamaha, ua bapetizoia 8,000 o ko laila poe. Aole nui na misionari ma ia aina, ia manawa he umi paha wale no.

A. D. 1708, huli ko Denemaka poe haipule i Ainaomaomao me ka minamina i ka make ana o ko laila poe

naaupo. Mamua loa, A. D. 1,000, ua hoomalamalama iki ua aina pouli nei. Aka, no ka holo hou ole ana o na misionari malaila i kekahi mau haneri makahiki, ua uhi hou ia ia aina i ka pouli. A mahope iho, manao o Egede, he kahuna pule no Norewai, e holo i Ainaomaomao e imi i ko laila poe haipule. Ua kokua ia oia e ke Alii nui o Denemaka, a A. D. 1721, holo aku la ia ilaila. Ua pau e i ka make ko laila poe haipule. Ua ike o Egede he aina wi loa, no ke anu, a me ka ino; a o kanaka, ua hihiu loa. Aole manao o Egede ma ia mau mea, aole i paupauaho; aka, hoomanawanui no ia. No kona ikaika ma ka hana, a no ka ikaika o ka poe misionari i pani i kona hakahaka, ua pau ka pouli nui o Ainaomaomao, a lilo ia i aina malamalama.

§ 80. *Na Misiona Moraviana.*

O keia hana a ko Denemaka poe haipule i hana'i, ua lilo ia i mea paipai i ka manao o ka poe Moraviana ma ka hoolaha ana i ka olelo a ke Akua. A ua kaulana koke keia poe no ko lakou ikaika ma ia hana. He mea e ko lakou hoomanawanui ana i ka ilihune a me ka popilikia. He poe uuku wale no lakou ia manawa, 600 wale no lakou a pau, aole aina, aole waiwai o lakou, aole naauao loa, aka, ua ikeia lakou i keia wa e noho nei kakou, ma na aina he nui loa. E like me ka moku ma ka moana, ua piha na pea a pau i ka makani, o kona holo no ia, pela ka poe Moraviana. Aia iloko o lakou ke aloha o Kristo. Nolaila, he mea e ka lakou hana ana. Ma ka makaukau, he poe misionari lakou a pau loa. A. D. 1732, hoomaka lakou i keia hana. Holo mua lakou i Inia Komohana e ao aku i ka poe nigero; alaila holo kekahi poe i Ainaomaomao, a i Lapelana kekahi, i Tataria hoi, i Alegiera, a i Guinea kekahi, i Lae Hope, i Kelona, a i ka aina nahelehele o Amerika Akau.

Ua hala na makahiki hookahi haneri mai ka wa i hoomaka ai ka poe Moraviana i keia hana maikai. Ua ma-

huahua ia poe, aole nae he lehulehu lakou, 16,000 paha. Mahuahua iki paha ka lakou waiwai, aole nui loa. Aka, mahuahua wale io no ka lakou hana i mea e kukuluia'i ke aupuni o ka Haku. I keia waena o ke keneturi XIX. e hana ana ma na aina pouli, elua haneri kumamaiwa kumu i hoounaia'ku e keia poe. Ua haawi lakou i mea e laha ai ka olelo a ke Akua, 60,000 dala i kela makahiki, i keia makahiki. Ua kukulu lakou i na ekalesia ma Inia Komohana, ma Ainaomaomao, ma Aferika, a ma Amerika kekahi, a nui na tausani ohua i komo. O ke Akua wale no ka i ike i ka nui o ka hua o ka lakou hana. Ina e hana like ka poe haipule a pau, e hiki wawe ke aupuni o ka Haku, a e piha auanei na aina a pau i ka nani o Iehova. No ke aha la e hana like ole ai ko ke Akua poe e ae?

§ 81. *Na Misiona Metodito.*

I ka makahiki o ka Haku 1786, holo aku la kekahi kahuna o ka poe Metodito, o *Koke* kona inoa, i Inia Komohana, e hoohuli ma ka pono i ko Aferika poe i hooluhiia malaila. Aole liuliu a holo hou kekahi poe ma ia aina e kokua ia Koke i kana hana maikai. Nui ka hua i hooiliiliia malaila. Ua lohe ka poe nigero, a ua huli nui mai ma ka pono. Ua kukuluia na ekalesia, a ua komo ua poe nei he lehulehu. Ua maikai ka hana a na misionari, aka, he mea e ko lakou pilikia no ke ku e ana mai o na haku, ka poe kuai, a hooluhi nigero. Ua homaau pinepine ia na misionari; ua hana ino ia mai lakou; a i kekahi manawa, ua make kekahi misionari, o Kamika kona inoa, i ka mai i loaa ia ia iloko o ka halepaahao. I keia wa, ua pau ia hoomaauia ana, no ka mea, ua hookuuia, e ko Beritania, ka poe nigero kauwa luhi wale; aole lakou hooluhi hou ia ma na moku puni Beritania.

A.D. 1814, holo o Koke, (ua kahuna ikaika nei i holo mua i Inia Komohana,) me na hoahanau ona ehiku, me ka manao e hai aku i ka euanelio i ko Kelona poe. I ko

lakou holo ana ma ka moana, make iho la o Koke. Aole paupauaho kona poe hoahanau; holo aku no i Kelona, a hai aku lakou i ka euanelio a ka Haku, a hoohuliia kekahi poe ma ka pono.

I keia manawa aia na misionari Metodito ma ka moana Pakifika Hema; ma Aferika Komohana a me Aferika Hema; ma Inia Hikina, a me Amerika Akau.

§ 82. *Na Misiona Bapetite.*

Ua komo ka poe Bapetite iloko o keia hana, A. D. 1792. Ia makahiki, hai aku kekahi kahuna pule o lakou, o *Kere* ka inoa, i ka olelo ikaika loa imua o ka aha kahunapule. Menei kona hooikaika ana i kona poe hoahanau: "*E hoao i ka hana i na mea nui, a e manaolana e hiki na mea nui.*" A lohe kona poe hoahanau, paa koke ka manao e hana i ka Iesu hana, e hoolaha koke i kana olelo. Kanalua iki lakou no ka aina kahi a lakou e hoomaka ai i ua hana nei. Aole liuliu a pau ke kanalua ana. Ua ike lakou i kekahi kahuna lapaau, o *Toma* ka inoa, a hoakaka mai oia i kona noho ana ma Inia Hikina i kekahi manawa me ka minamina i ka noho ana o kolaila poe ma ka pouli, a ma ka hewa. Manao koke lakou e hoouna aku ia Kere laua me Toma ilaila. Ae mai laua, a holo koke no laua. A. D. 1793, hiki laua i Kalekuta, aia ma Hinedu i Inia.

Pono paha e hoakaka iki maanei i ke ano, a me ka hoomana ana o ka poe Hinedu. He poe lehulehu ia poe, a ua lilo loa lakou i ka hoomana kii, a me na hana ino e pili ana. Manao lakou i hookahi akua nui, aole nae ia i nana iki mai i na mea o ka honua nei. Na keia akua nui i hana i ekolu akua malalo iho ona, o Berama, Vihenu, a me Seva ko lakou inoa, a ua haawiia mai na lakou e hana, a e malama, a e alii ae maluna o na mea a pau ma keia ao. Ua hoomanaia keia mau akua. Ua nui wale na akua e ae, na akua kane, a me na akua wahine i hoomanaia e lakou. Ua oleloia 230,000,000 akua, na

akua keleawe, na akua laau, a me na akua pohaku. Ua hoomana lakou i na hoku o ka lani, i ka bipi wahine kekahi, a i ka muliwai o Ganege no hoi. Ua hoomana pinepine na kanaka ma kapa o ia muliwai. Ua paapu ka aina i na luakini. Aia ka luakini o Iugenauta, kahi i make pinepine ai ka poe hoomana. Kiola wale aku lakou i ke ola o ke kino a me ka uhane.

O ko lakou hoomana ana, he mea oolea, inoino, haumia loa. Hoeha na kanaka ia lakou iho a nui ka pilikia. Aole pau i ka heluia na kamalii i pepehiia e na makua. Ua puhi ia i ke ahi na wahine kane make me ke kupapau o ka lakou kane. Aole i ao iki lakou i ka hewa o ka wahahee, a me ka pepehi kanaka, a me na mea e ae e haumia ai. Aole manao lakou i ke ala hou ana o ke kino i make. Manao lakou, i ka wa e make ai ke kanaka, e komo kona uhane iloko o ke kino okoa, iloko o ka holoholona paha, iloko o ka manu paha, iloko o ka ia paha.

Eia ka mea i keakea nui ia'i ka euanelio malaila. Ua maheleia ka poe Hinedu i eha Ohana *Kasete* okoa. O ka ohana *Beramina*, na kahunapule laa; o ka ohana *Ketere*, o na 'lii me na koa; o ka ohana *Bike-Vaisia*, ka poe mahiai me na kalepa; a me ka ohana *Sudera*, ka poe lawehana hoolimalima me na *mekanika*, na mea hana i keia mea kela mea.

Ua mahele hou ia kekahi mau ohana. Hahai no hoi ke keiki i ka oihana o kona makua, aole pono, i ko lakou kanawai, ke haalele. Aole hoi i mare kekahi iloko o ka ohana okoa, aole hoi he pono ke launa kekahi ohana i kekahi ohana e. Ku e loa ke *Kasete* Hinedu i ka euanelio. Ina paha i ai pu a launa pu kekahi me ka mea ano okoa, o kona hoowahawahaia no ia, a o kona kipakuia hoi mai kona wahi aku. Ua hooneleia oia i kana waiwai a pau, ua haaleleia oia e kona poe hoahanau, a ua hoinoia oia me he mea haumia la. Nolaila, ua hoomaauia ka mea i

launa pu me na misionari, a i hoolohe aku i ko lakou leo. He mea e keia upena a Satana e make ai na uhane o kanaka. O ka poe Beramina wale no ka i ike nui i ka palapala, ua naaupo na makaainana. Aole ao iki na wahine malamakii i ka palapala. Ua olelo ia, aia lakou malalo iho o na bipi wahine.

Pela ke ano o ka poe Hinedu i ka wa i hiki aku ai o Kere a me Toma ilaila. Ua like laua me na kuluwai uuku mawaenakonu o ka moana nui, aole nae i hui me ua wai nui la. I kekahi mau makahiki, ua nui ko laua pilikia. Aole nae i paupauaho laua. Hoomanawanui laua me ka hilinai i ka Haku. A hala na makahiki ekolu, hiki ae la kekahi misionari hou mai Enelani aku, a A. D. 1799, holo hou ilaila kekahi poe e ae. He poe ikaika lakou ma ka hana. Ua hiamoe kekahi o lakou, aka, ua ola o Kere a ike oia i ka baibala i hooliloia i na olelo he kanaha kumamakolu, ua pai ia, a hoolaha nui ia no hoi ma na aina he nui loa. Ua huli mai kekahi poe ma ka pono, a bapetizoia, a ua lilo kekahi poe i poe misionari no ko lakou poe hoahanau ma ke kino. Ua kukuluia ma kela aina, keia aina, he hale kula kekahi, a ua ao nui ia na kamalii ma ka palapala, a ma ka pono o ka ke Akua olelo. E naue ana paha na kia e paa ai ke aupuni o Satana malaila, aole liuliu a pau ia aupuni wahahee, a me ka ino i ka hoohioloia, ke aho nui ko ke Akua poe kanaka i ka pule, a me ka hana mamuli o ka Iesu kauoha.

No Amerika Huipuia, ua holo kekahi poe Bapetite i na aina pouli, e lawe aku i ka lama o ke ola. Ma Burema kekahi poe e hoomanawanui ana i ka ino, a e hooikaika ana ma ka hana. He poe paakiki loa ko Burema poe, haumia, puni koko, e hahai ana mamuli o Boodehu, ko lakou akua wahahee. Ma Siama kekahi poe misionari. Ma Aferika kekahi; a ma Amerika Huipuia kekahi poe e hooikaika ana i na Inikini e lilo lakou i haumana na Iesu.

§ 83. *Na Misiona o ka Sosaieti Misionari Ladana.*

A ikeia ma Enelani, ka ikaika o ka poe Bapetite ma ka hoolaha ana i ka olelo a ke Akua, ua paipaiia na ekalesia e ae e hana like. A kukakuka pu lakou, hui ae la na hoahanau o ka ekalesia Enelani, me na hoahanau o na ekalesia e ae, a ua kapaia lakou; Ko Ladana poe hui e hoolaha i ka euanelio a ka Haku.

Ua huli mua lakou i na aina iloko o ka moana Pakifika Hema. Ua kuai lakou i kekahi moku, o Dufa ka inoa, o Wilesona ka inoa o ke kapena: a i ka malama o Augate, A. D. 1796, holo mai ia moku mai Ladana mai, he kanakolu misionari maluna iho. Ua hoopaeia kekahi poe misionari ma na aina moku i kapaia, "Na moku puni launa," oia paha na aina o Tonakapu. Aole liuliu, a pepehiia kekahi o lakou, a holo ke koena i Nu Holani. Ua hoopaeia ka nui ma Tahiti. I ko lakou pae ana iuka, ua ike lakou ia aina he aina maikai loa ke nana aku, he oluolu no, a momona hoi; he nui wale na mea maikai e ulu ana; aka, ua ike koke lakou, he aina pouli loa, hihiu loa na kanaka, a he lokoino kekahi. He poe hoomanakii, me ka puni koko. Nui na la kapu, me na ai kapu; kaumaha pinepine lakou i na kanaka i mohai i ko lakou mau akua; he poe puhi i na mea e ona ai, he poe uumi kamalii, aihue, moe kolohe, pepehi kanaka lakou, aole paha hewa e ae i hana ole ia e lakou.

He mea e ka pilikia o ka poe misionari ia manawa. He umi kumamalima makahiki ko lakou noho ana iloko o keia pouli. Mahope iho, puka mai la ka hoku o ka malamalama. A. D. 1813, haalele o Pomare i kona mau akua wahahee. Hahai koke na kanaka mamuli o ko lakou Alii. Mahuahua wawe ka malamalama. Ua paiia na apana o ka baibala, a me na palapala e ae ma ka olelo Bolabola, a huli koke na kanaka i ke ao palapala. Ua kukuluia na hale kula, a me na luakini. Ua hookomoia na kamalii iloko o na kula. Nui ka poe ike i ka

heluhelu, a komo pinepine iloko o ka luakini i ka la Sabati. I kekahi manawa, aneane e pau ko laila poe i ka lilo i poe haipule. I keia wa e noho nei kakou, nui na kanaka i hoi hope, a ua mahuahua hou ka hewa. Aka, he oiaio no, ua hana ke Akua i ka hana kupaianaha ma ia aina, a ma na aina e pili ana. Uu pau na akua kahiko wahahee, a me ka malamakii; he maluhia ko kela pae ana; pau na kaua, a me na mohai kanaka, pau ka uumi kamalii ana, ua ao na kanaka a me na kamalii i ka palapala, hookahi la kapu wale no koe, o ka la Sabati no ia. Ua kukuluia na ekalesia, a nui na kanaka i komo.

Ua hoouna "Ko Ladana poe hui e hoolaha i ka euanelio," i na misionari i na aina e. A. D. 1798, ua hoounaia o Vanedekemepa, he kahuna lapaau akamai loa, ma Aferika Hema, e ao aku i ka poe Hotenetota i ka pono. Ua ikaika loa ua kahuna nei, a nui ka hua o kana hana, a me ka hana a kona poe hoa misionari. Ua huli mai ma ka pono he mau tausani. I keia manawa, aia ma ia aina he iwakalua kumamalima misionari e hooikaika ana i ka lakou hana ana. Aia ma Inia Hikina a me ke Komohana kekahi poe misionari i hoounaia e keia poe. Ma Kina no hoi kekahi. Ua kaulana loa o Morisona, ko lakou misionari, no kona hooikaika ana ma Kina. Aole hiki ia ia ke hai aku i ka euanelio a ka Haku imua o na kanaka, no ka mea aole i aeia mai oia e ke Alii nui, aka, ua hoolilo oia i ka baibala i ka lakou olelo, a haawi aku ia lakou i na palapala e ae he nui loa. A make ae la ia.

§ 84. *Na Misiona Sekotia.*

A. D. 1796, ua hoomaka ko Sekotia poe haipule i keia hana. Hoouna aku la lakou i na misionari i Aferika, a i Tataria.

§ 85. *Na Misiona Ekalesia Enelani.*

A. D. 1800, ua huli ka ekalesia Enelani i keia hana. Hoouna mua lakou i na misionari i Aferika Komohana;

mahope iho, i Inia Hikina. Nui ka hana ma Inia, a nui paha ka hua maikai. A. D. 1814, hoouna lakou i kekahi mau misionari i Nu Zealana, e hoohuli i kolaila poe hihiu, a me ka haumia: a pomaikai ka poe i lohe.

§ 86. *Na Misiona Geremania.*

I na makahiki waena o ke keneturi XIX., huli ko Geremania poe haipule i ka aoao hema o Rusia, no ka mea, malaila e noho ana kekahi o ko Geremania poe, ma Kerimea, a ma Georegia, a ma na aina e pili ana i Peresia. Eia ka makemake o ko Geremania poe haipule, e paipai aku i ka manao o ko lakou poe hoahanau ma ka pono, e hoala hou i ka ekalesia Helene, mai ka make mai, e ola, a e halihali aku i ka euanelio i na aina Mahometa.

§ 87. *Na Misiona o ko Amerika Papa Komite Misiona Aina e.* [A. B. C. F. M.]

Ma ka lua kupapau kahi i waihoia'i na iwi o Eliota ma, o Meihu ma, a me Beraineda ma, ua kanuia ke aloha o na kanaka haipule o Amerika Huipuia i ka poe pagana. Mahuahua no ka poe haumana a ka Haku, mahuahua ka lakou waiwai, a mahuahua hoi ka hewa, a me ka poino o ka poe ike ole ia Iehova: aka, i kekahi manawa i hala, aneane pio loa ka manao o ko Iesu poe e halihali aku i ka lama o ke ola ma kahi pouli. Aka, i keia keneturi, ua hoala hou ia mai ko lakou aloha io. A. D. 1810, hoakoakoaia kekahi poe haipule e kukakuka pu ma keia mea. Ua huiia lakou, a ua kapaia; "Ko Amerika Papa Komite Misiona Aina e," he mea hoolaha euanelio. He mau misiona ko lakou ma Inia Hikina, ma Amerika Akau, ma Asia Komohana, ma Kina, ma Aferika, ma Hawaii a me Maikonisia, e hoakakaia'ku penei:

§ 88. 1. *Na Misiona Inia Hikina.*

Ma Bomebe ka mua. Ua kukuluia ka ekalesia malaila, a ua komo kekahi poe; aole nui loa ka poe i huli ma ka pono malaila. Ua make pinepine kolaila poe misionari.

A. D. 1815, ua holo kekahi poe misionari i Kelona, a

mahope iho, holo hou na misionari malaila. He nui ka lakou hana ma ke kula, a ma ka hai ana i ka euanelio. Elua kula nui ma ia aina, he kula keiki kane, a he kula kaikamahine. Ua ninini pinepine ia ka Uhane Hemolele maluna iho o keia mau kula. Nolaila, ua lilo na haumana i poe makaukau e kokua mamuli o ka pono, a no ia mea, ua emi ka ikaika o ko Satana aupuni. Ma Kelona, a ma Bomebe hoi, ua hooliloia ka baibala, a me na apana o ka baibala i ka olelo o ia mau aina, ua paiia, a ua hoolahaia no hoi iwaena o ko laila poe miliona. Ua manaoia ua like ka pono i hoolahaia ma ia mau aina, me ka laau i hookomo i kona mau aa iloko o ka lepo a hohonu loa, aole hina, aole luliluli nui i ka makani. A e ike auanei ia ka hua.

Hooikaika ae kekahi mau Misionari Amerika ma Bomebe, ma Kelona, ma Madura, ma Maderasa, a ma Amadenaka hoi e hoohuli ae i ko Inia poe malamakii ma ka pono, mai ko lakou aoao ino ae, a ua kukuluia na Ekalesia Kerisetiano malaila.

§ 89. 2. *Na Misiona i na Ohana Inikini Amerika Akau.* Ma ka nahelehele o Amerika Huipuia, aia na misionari he lehulehu. Ma ka hema o ia aina, ma ka mokuna o Georegia, ua komo pono na misionari, A. D. 1817. Nui ka hana i hanaia malaila. Ua lulu na misionari i ka hua o ka ke Akua olelo. Ua hoopulu lakou ia mea me ko lakou waimaka, a noi aku lakou i ka Haku nona ke kihapai, e hookupu mai. Ae mai ke Akua. Hooulu mai no ia, a keokeo ke kula, a oo ka hua. A makaukau ka poe lawehana e ohi, hele mai ka enemi, hoole aku la oia i ka poe lawehana, kipaku ae la ia lakou, a hoohelelei i ka hua. O ko Georegia poe, oia ka enemi. I ko lakou ike ana i na Inikini e ao ana i ka palapala, a me ka hana e pono ai ko lakou noho ana, manao lakou e noho paa ua poe Inikini nei ma ko lakou aina ponoi, aole kuai lilo aku i ko lakou aina i ko Georegia poe. Nolaila, ku e

lakou i na misionari a me na Inikini. Hoomaauia a hookomoia kekahi mau misionari iloko o ka halepaahao, a mahope iho, kipaku ae ko Georegia i na Inikini, i ka poe Keroke ka inoa, mai ko lakou aina ae i ka nahelehele ma ke komohana o ka muliwai o Misisipi. O ka waiwai i poho ma keia hana ino ana, aole pau i ka ikeia. Pela ka hoomaauia ana o na Inikini e ae, o ka poe Koketau, aia ko lakou aina ma ka mokuna o Misisipi. Ua kipakuia lakou, mai ko lakou aina aku, me ke kaumaha, a me ka ue, a e noho pilikia ana lakou ma ka nahelehele. Ua ikeia ko lakou hooluhi hewa ia, a ua hookomoia ko lakou waimaka iloko o ko ke Akua omole. I ka wa pono, e hoopai mai o Iehova i ko lakou poe enemi, ke mihi ole lakou.

§ 90. 3. *Ka Misiona ma Palesetina.*

Ua holo kekahi mau misionari i Palesetina, A. D. 1821. E noho ana malaila kekahi mau hoahanau i keia manawa, e lulu hua ana; a i ka wa pono, e ohi ai lakou. Ma Melita, ka mokupuni a Paulo i ili ai i kona holo ana i Roma a i nahaha iho ai ka moku, aia no na misionari e noho ana, a e pai ana i ka baibala, a me na palapala e ae e naauao ai na kanaka ma na aina e kokoke ana. Nui na palapala i paiia malaila.

§ 91. 4. *Na Misiona ma Kina.*

Aia ma Kina kekahi mau misionari i komo iloko o ka hana ma kela aupuni nui loa e hoomakaukau i na buke a me na palapala liilii i mea e naauao ai kolaila poe.

Mai ka wa i hiki ai o Morisona he Misionari Beritania, ma Kina a hala na makahiki he hanaha, aole launa pono na lii a me kanaka i na misionari, a, kakaikahi ka poe i holo malaila. Komo nae kekahi poe Misionari Amerika, a hoomakaukau lakou me Morisona ma, i na buke a me na palapala liilii e naauao ai ko laila poe malamakii. A i ka makahiki 1858, ua wehe pono ia ka puka e komo nui ai na misionari i kela aupuni nui e hai euanelio.

§ 92. 5. *Na Misiona ma Aferika.*

Ma Aferika Komohana a ma Aferika Hema i imi ikaika na Misionari i kolaila poe i nalo. Nui ka aie o na Lahuikanaka naauao i ko Aferika poe i hooluhihewa ia. Aole loa lakou e hoopau i keia aie kaumaha ke haawi ole lakou i ka Euanelio na lakou e pomaikai ai lakou.

§ 93. 6. *Misiona ma Helene.*

Haawiia'e la ka Euanelio i ko Helene e ko Amerika Papa Komite Misiona, a lohe iki ko laila poe, aole hoi lakou i launa nui i ka pono.

O Iona Kini ka misionari ahonui i hoike i ka ke Akua olelo malaila. Koe no ka huli nui ana o lakou i ka Haku.

§ 94. 7. *Na Misiona ma Tureke.*

Ua hoolaha nui ia ka olelo a ke Akua ma ke aupuni Tureke, a ma na aina he nui ma Asia Komohana, i ka waena o ke Keneturi XIX. Ua ae pono ia na misionari e ke Alii nui e hoolaha ma kona aupuni i ka ke Akua olelo. Heluhelu no hoi oia i ka Baibala.

Mamua, ina i haalele kekahi i ka Mahometa a huli i Kerisetiano, ua okiia kona poo a make koke no ia. Aka ua haalele ke Alii ia kanawai koko hoomaaau ma kona aupuni, a ua huli kekahi poe kanaka a me na kahuna pule, a ua bapetizoia'e no hoi lakou iloko o ka inoa o ke Akua-Kahikolu; a mahuahua ka poe manao io ia Iesu, ka mea e ola'i.

A. D. 1860, pilikia iho la ka poe misionari ma Suria, no ka haunaele nui ma Damaseko a ma Mauna Lebanona. Ukiuki loa kekahi poe Mahometa i ka poe i kapaia na Kerisetiano, a luku wale aku no hoi ia lakou, i na kane, na wahine a me na kamalii e noho malie ana. Pakele no nae ko Iesu poe misionari. Hu koke ae la ke aloha o ko na aina Kerisetiano. Hoahewa no hoi lakou. Imi ae la no hoi ke Alii Tureke i mea e malu hou ai; a make ia ia kekahi poe hoohaunaele.

Ina e malu ole kolaila, e ulupa koke ia paha ia aupuni Mahometa, a e hiolo pu me ke aupuni pope ma Italia, kahi i kaua ikaika ai na kanaka ia makahiki e lanakila loa o Italia Huiia.

§ 95. 8. *Misiona ma Peresia.*

Holo ae la kekahi mau misionari Amerika i Peresia e hoala hou i ka ekalesia Nesetoriano i ola lakou a i pomaikai hoi ko Mahometa poe kanaka. Ua ike ka poe kupuna kahiko o na Nesetoriano i ka euanelio i haiia'e malaila e Toma, ka Lunaolelo, i ko lakou manao, a hahai pono lakou, a hooikaika pu hoi lakou i ka hoolaha nui i ka Iesu olelo; aka, a hala na haneri makahiki, haalele ae la ka lakou poe mamo i ka pono, a hahai ae la i ka mea pono ole ane like me ko Roma.

I ka waena o ke Keneturi XIX., hoike maopopo hou aku na misionari Amerika ma Orumia a me na wahi e ae iloko o ke aupuni o Peresia, i ka olelo a ke Akua, a lohe pono no hoi kekahi poe, a kokua ikaika na haneri o lakou mamuli o ka pono. Ku e no hoi kekahi poe.

I ka pilikia ana o na misionari Amerika malaila no ka hana ino a ka poe ku e, kokua ae la na luna Beritania a me na luna Rusia, mamuli o ko Kristo poe misionari.

O ka Mahometa poe haumana ka poe paakiki. Aka oluolu iki kekahi.

§ 96. 9. *Na Misiona ma ko Hawaii pae aina.*

Koe no ka lahui misiona iwa o "Ko Amerika Papa Komite Misiona Aina e," ka Sosaieti nui i hoolaha i ka olelo a ke Akua ma ka lahui moku puni o Hawaii. He pono paha ke hoakaka iki ia mea ma keia Mooolelo i ole ai e poina i ko Hawaii ka lokomaikai o ke Akua i kona haawi ana mai i ka euanelio no Kana Keiki, e pomaikai ai lakou.

§ 97. *Ke komo ana o ka misiona, a me kolaila noho ana.*

I ka mua o ka makahiki o ka Haku 1820, ua hiki mai o Binamu ma i keia pae aina, e hai mai i ka euanelio i ka

lahuikanaka i ike ole i ke Akua oiaio, a i lohe ole hoi i ka make ana o Iesu, ka Mesia e ola'i ko ke ao nei. Aia ko Hawaii ia manawa "e noho ana ma ka pouli, a ma ka malu o ka make." Aole o lakou manaolana, aole ke Akua ia lakou ma keia ao. Na Liholiho no i kiola i na akua kii a me ka ai kapu i ka wa e holo ana ilaila na misionari ma ka moana. Aole nae oia i hana ia mau mea no kona ike ana i ke Akua oiaio a me kana pono; aka no kona makemake i ka lealea i ka wa ona i ka rama. Aka, i ka hoopau ana i na kii, aole loa i pau ka hewa, aole paha i emi. Eia ka hewa i ike nui ia i ka wa i hiki mai ai na misionari: *o ka pepehi kamalii.* He lehulehu na makuwahine, i kokuaia mai paha e ka lakou poe kane, aole paha, i pepehi i ka lakou mau keiki. Nui na kumu o ia hana: o ka makemake i ka moe kolohe, o ka hoohuoi, o ka ilihune, o ka hakaka me ke kane, o ka molowa maoli, o ke aloha ole, a me na mea e ae. Eia kekahi mau mea ino i hanaia: o ka pule anaana, o ka powa ana, o ka pepehi kanaka, o ka aihue, o ka moe kolohe, a me ka Sodomi, a o ka ona ana. Pau loa na lii a me kanaka mamuli o keia mau mea ino. I mai o Binamu menei: "O ka malama haiawahine; o ka lawe ana o ke kane i lahuiwahine nana, a me ko ka wahine lawe ana i lahui kane nana, o ka hoolímalima ana o ke kanaka i kana wahine paha, i kana kaikamahine paha no ka moe kolohe, o ke kuko ana, a me ka lalau ana i ka hai kane paha, i ka hai wahine paha, na hale, na aina, a me ke kapa o hai, o ka piliwaiwai ana, o ka ona ana, a me ka haumia ma ka mare ana, a me ke kamailio ana, he mau mea i hana mau ia, a i hanaia e na'lii kekahi, i ka wa i hiki mai ai ka euanelio, aole nae i pau a noho na misionari maanei i na makahiki ekolu. O ka moe kolohe ana o na'lii me ko lakou mau kaikuwahine ponoi, ua manaoia, he mea e nani ai ke aupuni."

I mai la oia "O ka hoopau ana i na kapu kahiko,

aole ia he mea e emi iki ai keia mau mea ino. O ka hiki ana mai o na moku kahiki, aole loa ia i lilo i mea kokua ma ka hoomaemae ana i ko Hawaii nei poe. Aole ia lakou kekahi mea e hoala hou ia'i keia lahuikanaka mai ka make mai. Aole i hiki i ko Hawaii ke heluhelu palapala. Aole i kakauia kekahi hua ma ka olelo Hawaii i ka wa i hoomaka'i makou i ka makou hana; aohe sabati, aole halepule, aole hoomanaia o Iehova; aohe kula; o na kula wale no kahi i aoia'i na mele ino, a me ka hula ana, a me na mea like e haumia ai; aohe Kerisetiano e noho pu ana me lakou e pule, a e kamailio pu me lakou no na mea o ka lani. Ina i lohe paha lakou i ko Kristo inoa, ma ke kuamuamu ko lakou lohe ana. Pela ke ano, a me ka noho ana o ko Hawaii i ka wa i hiki mai ai na misionari mua."

Imi iho la na misionari i mea e pau wawe ai i ka nalo o keia noho hemahema ana a me keia naaupo, a me ka haumia. A heaha ka lakou hana? A aeia mai lakou e na 'lii a pau e noho, alaila hoomaka lakou e hana ma na mea e pau ai ka ino, a e ulu ai ka maikai, a me ka pono. Eia ka hana, o ka hooponopono, a haawi i ko Hawaii poe i na hua o ka olelo he umikumamalua, a ao aku ia lakou e hui ia mau hua, i hiki ke heluhelu, a ke kakau lima no hoi. O ka haawi ia lakou i mea paipalapala, a o ke pai pinepine i na buke, a me na palapala e ae e naauao ai. O ke ao ana i na kanaka a me na kamalii ma ke kula, e heluhelu, a e kakau lima, a e noonoo ma na mea e pono ai. Eia ka Binamu—"Aole hala na malama elima mai ka wa o ko makou pae ana, aia he hoike kula ma Honolulu, alaila, ua akaka i na 'lii, e hiki ia makou ke ao aku i kanaka e heluhelu, a e kakau lima."

O ka hoikeike ana i na kanawai o Iehova, o ka hai ana i ka olelo maikai no ke ola mau loa, o ke ao ana i ka palapala a me keia mea kela mea e pono ai, oia ka

hana a ka poe misionari. A maopopo ia i na'lii, kii koke lakou i na Misionari kumu hou ma Amerika, a holo pinepine no hoi lakou a hiki A. D. 1860, a hapai pu i keia hana.

I na makahiki iwakalua, eiwa poe misionari Amerika ka i komo, me ka aeia mai e na'lii, iloko o keia hana maikai e pono ai ke kino a me ka uhane o keia lahui-kanaka. I ka helu ana ia poe lawehana, he kanaha kumamakahi kane, he kanaha kumamalua wahine. Ua kokuaia keia hana, i ka wa pokole, e Eliti no Beritania.

§ 98. *O ka hana nui a me ka hua.*

O ka hai ana'ku i ka Euanelio, me ka nonoi ikaika ana i ko Hawaii e hoolauleaia i ke Akua, a o ka hoolilo ana i ka Baibala i olelo Hawaii, me ka hoolako ana i keia lahui-kanaka i keia waiwai nani, oia ka hana nui a keia poe Misionari. O ke kukulu a me ka malama ekalesia kekahi. Ia mau makahiki iwakalua, manomano ka hua i luluia'e ma ia kihapai. Heaha hoi ka hua i ohiia?

Pono e nana i ka hua i maopopo ka nui o ka ke Akua hana a e hoonaniia kona inoa. Eia kekahi hua i ikeia, o na Buke a me na palapala liilii i paiia a i hoolahaia no hoi mai Hawaii a Kauai, he kanaiwa miliona paha aoao, mai ka makahiki 1820, a hiki i ka makahiki 1841.

Eia na buke i paiia: O ka Baibala a pau loa; o ke Kauoha Hou, ua pai pinepine ia; o ka Buke Himeni, nui na pai ana; o ka Hoikehonua no ka palapala hemolele; o ke Kuhikuhi no ka mooolelo hemolele; o ka Ninau Hoike; o ka Mooolelo no Hawaii; o ka Mooolelo Ekalesia; o ka Hoike uhane, a me ka Hoike Akua. Nui wale na palapala liilii i paiia no na kula, a no na kula Sabati, na Ui, na Haiao, ka Helunaau, a me ka Helukakau hoi, ka Hoike honua, a me ka Palapala aina, a me na mea e ae, he nui loa. Elua Nupepa i paiia i kekahi manawa, o ka Lama Hawaii, a o ke Kumu Hawaii. I hookahi makahiki, ua paiia ke Kumu Kamalii, a mahope mai, ka Nonanona, ka Elele, ka Hae Hawaii, ka Hoku

Loa, he mau mea ia e naauao ai ka poe ui. Ua heluheluia keia mau buke a me na palapala liilii e na kanaka, a me na kamalii he lehulehu, no ia mea, ua mahuahua ka ike a me ka naauao ma keia pae aina.

Ua kukuluia na kula nui e hoomakaukauia'i na kumu. Ua imiia na haumana, ua hanaiia, ua hoaahuia i ka lole, a ua aoia hoi i ka palapala a me ka pono maoli, a me ka hana. Ma Lahainaluna ka mua o keia mau kula. Malaila i kekahi manawa, ekolu kumu, hookahi hanere haumana. Nui na haumana i aoia malaila. Ua hooikaika kekahi poe ma ke ao ana i na kula, me ke kokua ana mamuli o ka pono, a lilo kekahi poe i kahunapule, a o kekahi poe i na luna, a o kekahi i mea ole.

Ua kukuluia kahi Kula Kaikamahine ma Wailuku Maui, a A. D. 1837, komo na haumana malaila. Nui na haumana i ao pono ia malaila; he kanalima i kekahi manawa. No ke aha la i haaleleia'i ia hana?

Ma Hilo, Hawaii, i kukuluia'i ke kula hanai no na kamalii kane e hoomakaukauia lakou no ke Kula nui ma Lahaina-luna. He kula kaikamahine hanai no kekahi, malaila; he iwakalua haumana i kekahi manawa.

Ulu no hoi ke kula no na lii, a me na kula e ae, a i ka waena o keia keneturi, ka AHAHUIAO OAHU, ke kula huli ike lea, ma Punahou.

Ma na mea e ae ua ikeia'i ka hua o ka hana misionari. Ua pau ke kaua maoli ana, ua pau ka pepehi kamalii, aole hoi i ike pinepine ia ka pepehi wale ana i na kanaka, aole lawe ke kane i lahuiwahine a me ka wahine i lahuikane. Ma ke kanawai, ua mare pono ia ke kane hookahi me ka wahine hookahi.

Ua lako ka aina i ka Baibala, i na kanawai Kerisetiano a me ka mea paipalapala, a me na Ekalesia, na luakini, na kula, na kumu, na ahahookolokolo, e pono ai ke aupuni, a me ka launa ana o na Lahui-kanaka naauao. Ua ao na kanaka i ka hana kapena, ka hana amara, ke

kukulu hale pohaku; a ua ao na wahine i na hana e pono ai ke kino, a mahuahua ae na mea e pono ai, na kapa komo, na papale, na kamaa, na hale oluolu, na keena maemae me ka malamalama oiaio oloko, a me ka pule hoolea i ke Akua i ke kakahiaka a me ke ahiahi he nui wale. Ma keia mau mea ua ikeia ka hua maikai o ka hana a na Misionari. Ma ka aina hea e ae i ikeia'i ka emi koke ana o ka naaupo, ka hemahema a me na hewa nui loa e like me neia?

Ma ka hoolaha ana i ka ke Akua olelo ma ko Hawaii pae aina a me ka ulu nui ana, ua hookoia'i ka olelo a Iehova i olelo ai i ka wa kahiko, Isaia 55 : 10, 11:

"E like me ka ua, a me ka hau i iho mai, mai ka lani mai,
Aole hoi e hoi hou ilaila, aka, e hoomau mai no i ka honua,
A hoohua iho ia ia, a hoomuo no hoi,
I haawi mai ia i ka hua no ka mea lulu hua,
A i berena hoi no ka mea e ai ana,
Pela auanei ka'u olelo, ka mea puka aku mai ko'u waha aku,
Aole loa ia e hoi nele mai ia'u;
Aka, e hana no ia i ka mea a'u e makemake ai,
A e lanakila no ia ma ka mea a'u i hoouna aku ai ia ia."

Eia hoi ka mea e hoonani nui ia'ku ai ka Haku mana, ka Mea e ola'i i hoike maopopo ia'e i na'lii me na kanaka: "O ka poe a pau i malama ia Ia me ka manaoio i kona inoa, haawi mai la Ia i ka pono no lakou e lilo ai i poe keiki na ke Akua."

A o ka poe i lilo pela i Kerisetiano, i ka manao o na hoahanau, ua aeia'ku lakou e bapetizoia a e kakauia ko lakou inoa mamuli o ka Haku, a e komo no hoi lakou i ka ekalesia, me ka hai maopopo ae a me ka ae like i kekahi mau manaoio mamuli o Iehova, ke Akua i kohoia'ku e lakou.

§ 99. *Ka manaoio Ekalesia Kerisetiano ma ko Hawaii pae aina.*

Eia na mea no loko mai o ka Baibala i ao ia'ku e na

Misionari, a i aeia mai no hoi e ka lakou mau haumana i hookomoia i na ekalesia:

"1. Ke manaoio nei kakou ia Iehova, e noho Akua ana Ia, aole ona kumu, aole loa Oia e pau aku, aole ona ano hou ae; aole hoi Oia i ikeia e na maka o ke kino, aka, e noho ana no Ia i na wahi a pau loa; ke ike nei no hoi Ia i na mea a pau; he mana loa, he akamai loa, he pono loa kona; nona hoi keia nani kela nani, keia maikai kela maikai a pau loa; nana no i hana ka honua, a me na lani, a me na kanaka a me na anela, a me keia ao kela ao, a me na mea a pau iloko olaila; o ka hoomau a me ka hoomalu kona i na mea a pau mamuli o kona makemake iho no; Oia wale no ke Akua; a o keia mea kela mea e ae i kapaia he Akua, he lapuwale lakou, he hana na ka wahahee.

"2. Ke manaoio nei no hoi kakou i ka Palapala Hemolele, o ke Kauoha Kahiko a me ke Kauoha Hou, o ka Olelo ia a ke Akua, he oiaio, he hemolele, he kumu hookahi wale no ia no ka manaoio ana a me ka malama pono ana i ke Akua.

"3. Ke manaoio nei no hoi kakou ua hanaia ke kanaka i kinohi, mamuli o ke ano o ke Akua, he maemae, he pomaikai hoi, a ua haule ia i ka hana hewa ana, a, nolaila, ma ko kanaka aoao maoli, aia no maloko o ka hewa a me ka make na kanaka a pau o na hanauna a pau loa.

"4. Ke manaoio nei no hoi kakou ua olelo hoopomaikai mai la ke Akua no kona aloha wale mai, e haawi mai i ka Hoola e ola'i; a mamuli no hoi o kana olelo hoopomaikai, ua hoouna mai no Oia i kana Keiki i hanauia e ka wahine mamuli o ke kanaka.

"5. Ke manaoio nei no hoi kakou i ka Haku, ia Iesu Kristo, o ke Keiki Ia a ke Akua, ua make no Ia ma ke kea i Kalahala no ka hewa o kakou, a no na hewa o ko ke ao nei a pau; he nui no hoi ke ola i kona koko, o ke

kalaia mai o ka hewa a me ka hoaponoia mai e ola mau loa'i ka poe a pau i manaoio ia Ia; aole hoi inoa e ae i haawiia mai malalo nei o ka lani iwaena o na kanaka, e ola'i kakou; Oia ke Alii o Ziona; Nona ka mana a pau ma ka lani a me ka honua; Oia ka Lunakanawai Nana e hoopai i ka poe ola a me ka poe make.

"6. Ke manaoio nei no hoi kakou i ka Uhane Hemolele, ka Uhane o ke Akua; Oia ka i hoikeike i kanaka i ko lakou hewa; Oia ka i hoopahaohao ia lakou ma ke ano o ke Akua i pono a me ka hemolele; Oia hoi ka i hoomakaukau ia lakou e noho mau loa ma ka lani.

"7. Ke manaoio nei no hoi kakou, he Ekalesia ko ke Akua ma ke ao nei, a o ka mea ia ana i manao ai e hoopaa ai i na lahui-kanaka a pau a e hoolilo ae hoi i mea nani mau loa; a he manao makemake kona i ka poe a pau i hoohanau hou ia ma ka olelo maikai a ka Haku, e hoolilo lakou ia lakou iho i ohua no kona ekalesia, a e hele pu imua o kona alo me ka naau hemolele, ma kona mau kanawai a me kana mau oihana a pau ana i kauoha mai ai ia lakou.

"8. Ke manaoio nei no hoi kakou i ke alahou ana o ko kanaka kino, a i ka ahaolelo ana i ka la nui o ka Haku, a i ke ola mau loa ana o ka poe pono, a me ka make mau loa ana o ka poe hewa."

Oia ka manaoio o ka Ekalesia Ahahuina i holo mua ia pae aina, A. D. 1820; oia hoi ka manao o kolaila poe Kerisetiano i hele pu me na misionari Amerika.

§ 100. *Ke kukulu ana i na Ekalesia.*

Elima paha makahiki i hooikaika ai na misionari, e hana pu ana ka Haku me lakou, a nui na tausani i lohe i ka leo o ka Euanelio, alaila, A. D. 1825, i hookomoia'i o Kaahumanu ma me na kanaka i ka Ekalesia, he umi paha o lakou, a berita pu lakou e hele pu a e malama pu i ka ke Akua olelo, me na Sakerameneta elua. A mahuahua ka hana pu ana me ka Haku, mahope mai, ua

komo liilii na kanaka, mai Hawaii a Kauai. Pela ka ulu ana o ka pono maanei a hiki i ka makahiki o ka Haku, 1837, alaila, ua ninini nui ia mai ka Uhane Hemolele maluna o na ekalesia, a me kanaka. Ia manawa, ua hoalaia mai na hoahanau ekalesia. Ua hoohaahaa lakou ia lakou iho, no ko lakou noho palaka ana, a no ko lakou hele kekee ana imua o na kanaka mawaho. Ua mihi lakou i ko lakou hewa, a ua imi hou lakou i ka Haku. Pule pinepine, a pule ikaika lakou no ka poe hewa, a kamailio pu me lakou. No ia mea, huli mai na kanaka he lehulehu. Komo nui iloko o ka luakini o Iehova i ka la Sabati e lohe i kona leo. Hele nui mai i ka pule hoomau. Hoolohe mai lakou i ka olelo a na misionari i hai pinepine ai. I ko lakou lohe ana i ka olelo, no ko Iesu make ana i Kalahala no lakou, ua hookaakaa mai ka Uhane Hemolele i ko lakou mau maka, alaila, ua ike koke lakou i ka nui o ko lakou pilikia, i ko lakou hihia i ko Iehova kanawai, i ka haumia o ka naau, a i ko lakou ku e ana ia Iesu, i ko lakou Haku. Nui ka poe i uwe, a hele mai i ko lakou kumu, e ninau ana, "Heaha ka makou e hana'i i ola makou?" A i ko lakou lohe ana i ko Iesu aloha, i kona manao e hoola mai i ka poe a pau i hele io na la, ua manaoia, hele no na kanaka he lehulehu io na la, ua apoia mai e ia, a ua hooliloia lakou i poe ohua nona. No keia huli ana, ua mahuahua loa ka poe hoahanau ekalesia. O ka poe hou i komo ia mau makahiki, a me na hoahanau mua i huiia, he iwakalua tausani a keu. Aneane lokahi ka manao o lakou a pau loa e launa ole i ka rama a me ka baka, me na mea ino e ae. Hoi hope ae la kekahi poe. Palaka ae la kekahi. Hihia iho la kekahi, a hookiia'e la kekahi. Aka o ka nui, aole o lakou i haalele i ko lakou berita.

§ 101. *Ka mea keakea i ka pono.*

Ua hoopilikiaia keia lahui-kanaka e na kauwa a ka pope, A. D. 1839. O keaha ke kumu o keia hoopilikia

ana? O ke komo wale ana a me ka hana a na kahunapule Katolika Roma, o Batelo ma. Ua hoopunipuniia lakou e Rive Luahine, ka Farani Katolika Roma. A i ka makemake o Batelo ma e holo i Hawaii, kapa ae la ka pope, o Leo XII., ia Batelo penei; "*O ke Kiaaina Apostolo no ko Hawaii pae aina.*" A hiki o Batelo ma i Honolulu, A. D. 1827, aole o Kaahumanu ma i makemake e hookumu lakou i ka ka pope hana. Kipakuia'ku la lakou. Noho no nae lakou. A liuliu, lawe malie ia'e la o Batelo, laua o Sehota (no ke aupuni Enelani,) a waihoia'ku la o laua ma Kalifonia. A make o Kaahumanu, hoi wale mai laua, A. D. 1837, i Honolulu, a ua kipaku koke hou ia'ku o laua e Kamehameha III. a me Kaahumanu II. Ua hooleia'ku no hoi na kahuna-pule Katolika Roma e ae, aole e noho ma ia aupuni, aole hoi e hoohuli i na kanaka mamuli o ka ekalesia Roma o lilo lakou i ka malama kii, a, o haunaele hoi ke aupuni. Palapala aku la o Batelo penei; "Aole loa i loaa ia makou ka *ae* o na lii e noho makou maanei, aole hoi makou i manao iki he pono ke noi aku ia lakou a hala e ka manawa pono."

Mamuli no o na kanawai lahuikanaka keia ae ole ana i ka makemake o na kahuna Katolika Roma, no na aina e mai. A hala na makahiki he umi o keia ae ole ana, kakau pu Kamehameha III. laua o Du Peti Tua, ke 'lii moku kaua Farani i ko laua inoa ma keia manao ae like; "E mau ke kuikahi ana o ko Farani a me ko Hawaii."

Maopopo lea ae la ka pomaikai o ke aupuni a me na ekalesia, a hiki i ka waena o ka makahiki 1839. I na makahiki elua i pau ae, June, 1839, ua hookomoia iloko o na ekalesia 18, ka poe ohua 15,698.

A i ka malama Iulai, A. D. 1839, lele mai la o Lapelake, ke lii moku kaua Farani me ka huhu wale a me ka olelo kaua hooweliweli; koi ikaika mai la i na lii e hai aku i ka noa ana o ka pule Katolika Roma a puni ko Hawaii pae aina, a e lawe ae iluna o kona moku a e

waiho iloko o kona lima iwakalua tausani Dala, e haawi hoi i kahua Hale-pule Katolika, ma Honolulu no na kahuna Farani, e lawelawe ai, a e kakauia ka inoa o ke 'lii ma na mea ana i koi ai me ka olelo kaua koke ke ole, a me ka hooili wale i ka hewa o keia kaua ana maluna o na 'lii a me na kahunapule Amerika, ke poino lakou. A loaa ia ia kona makemake, alaila koi hou mai la oia ia Kamehama III. e ae aku e komo pu ko Farani *beranedi!* Mea e ka hanohano o ia keakea ana!

Nowai ka hewa o keia hoohaunaele ana? Nowai ka hewa o ua olelo kaua la? Nowai ka hewa o ka lawe wale ana'ku i ua mau tausani Dala la a poho ka uku no na makahiki he nui? Nowai ka hewa o ka wehe ana'e i ka puka e komo ai ka mea e ona ai, e haunaele ai, a e poino ai ka poe launa malaila? Nowai ka hewa o ka puni ana o Lapalake i ka wahahee?

Eia hoi kekahi mea maopopo, o ka luaole o ka ulu ana o ka Olelo a ke Akua a me ka lehulehu ana o ko Hawaii poe huli i ka pono i kela mau makahiki he umi kumamalua, ka wa i ae ole ai na 'lii e komo ilaila na kahuna Katolika Roma, mai ka makahiki 1827, a hiki i ka makahiki 1839.

A holo ia moku hookiekie, huli koke ke kahuna pule Katolika Roma a me na haumana i ka lakou hana. A i ka makahiki 1840, pae hou mai la kekahi mau kahuna pule pope me ka ae ole ia' ku, a komo iloko o keia keakea ana, i holo ole paha ka Baibala a na misionari i unuhi ai. Ua hoopunipuniia kekahi poe e lakou, i ko lakou ao ana a me ka lakou hana ana. Ua hookoia ma ua poe nei ka olelo a ke Akua no "ke kanaka o ka hewa, ke keiki o ka make" penei: "O ka hiki ana mai o ua mea la, mamuli no ia o ka Satana hana ana, me ka mana, a me na hoailona, a me kela mea kupanaha a me keia mea kupanaha hoopunipuni; a me kela hoowalewale ana, a me keia hoowalewale ana a pau ma ka hewa, iwaena o

ka poe e make ana, no ka mea, *aole i loaa ia lakou ka makemake i ka olelo oiaio, e ola'i.* No ia mea e hooili mai no ke Akua i ka hoopunipuni ikaika maluna o lakou, i manao ai lakou i ka mea wahahee he oiaio; i make pu ai hoi lakou a pau ka poe i manaoio ole i ka olelo oiaio, aka, ua olioli no i ka mea pono ole."

Auwe ka poe i hooheiia i loko o keia upena a Satana, na mea launa ole i ka Baibala! Ua oleloia penei no keia mea hewa: "O ka ka Haku ia e kinai ai me ka ha o kona waha, a e luku ai hoi me ka olinolino nui o kona hiki ana mai." O ka waena paha o ka lua o ka hapa o ke Keneturi XIX. ka manawa e pau ai ko ka pope alii maoli ana. Nui na kauwa ana ma Italia i ka waena o keia Keneturi i makemake e pau koke kona alii ana. Pilikia ae la no hoi ia. Amene ae la ko ke ao nei he nui ia mau mea. O ka hana hewa a ko Farani i ko Hawaii lahui-kanaka, ua hoahewaia ia e na kanaka naauao a me ka pono, ma Nu Holani, ma Amerika, ma Enelani a me Farani. Ma Amerika, o ko Amerika Papa Komite Misiona Aina e kekahi, a ma Farani o Agenora De Gaseperina, he Haku Farani kekahi. Manao ae la kekahi poe olaila, no ka lohe kapakahi paha, ua hewa ka hana a na 'lii i na kahuna Katolika Roma. A hiki o Haalilio ma, ko Hawaii mau luna aupuni, i Farani, hoomoakaka ae la laua i ka pono o ka na 'lii Hawaii hana ana i ko Farani. Alaila ae like o ke 'Lii nui o Farani me ke 'Lii Wahine o Enelani e hooku okoa i ke Aupuni o ko Hawaii Lahuikanaka, e kau ae i na kanawai no ko lakou aina iho, aole kekahi o laua e hoolilo ia aupuni nona iho.

§ 102. *He kauoha no luna mai i na Kerisetiano.*

Kauoha mai la ka Haku mana i na ekalesia Kerisetiano, penei: "E aahu iho oukou i ke kahiko a pau a ke Akua, i hiki ia oukou ke ku paa imua o na hana maalea a ka Diabolo;

"No ka mea, aole kakou e hakoko ana me ka mea io

a me ka mea koko; aka, me na alii, na mea ikaika, na haku o ka pouli o keia ao, a me na uhane ino o ka lewa.

"No ia hoi, e lawe oukou i ke kahiko a pau a ke Akua, i pono ia oukou ke ku paa, ke hiki mai ka la ino; a pau ae la na mea i ka hanaia, e ku paa oukou.

"E ku pono hoi oukou, i kakooia ko oukou puhaka i ka oiaio, a pulikiia oukou i ka pale umauma o ka pono:

"I haweleia hoi ko oukou mau wawae i ka makaukau no ka olelomaikai e malu ai.

"E lawe hoi i ka aahuapoo o ka manaoio me ia mau mea a pau, i mea e hiki ai ia oukou ke kinai iho i na ihe wela a pau o ka uhane ino.

"E lawe hoi i ka mahiole o ke ola, a me ka pahikaua o ka Uhane, oia no ka olelo a ke Akua;

"E pule mau ana i na pule a pau, a me ka nonoi aku ma ka Uhane; a no ia hoi, e kiai oukou me ka hooikaika mau, a me ka pule no na haipule a pau." Ep. 6.

§ 103. *He mau lala o ka Misiona Hawaii.*

Imi pu ae la ko Iesu poe hoaaloha ma Amerika a me ko Hawaii pae aina i mea e malamalama io ai na mokupuni pouli ma Makuisa, a me Maikonisia, he lehulehu; a i ka waena o ke Keneturi XIX. hooikaika pu ae la na Misionari Amerika a me na Misionari Hawaii malaila e hoolaha ae i ka Euanelio e naauao ai ko laila poe kanaka, a e ola mau lakou ia Iesu, ka Mesia e ola'i. Aole e make hewa ka lakou hana.

§ 104. *Ka laha ana o ka Palapala Hemolele, na Palapala ao liilii, na Kula Sabati, a me ka pono e ae.*

I ka mua o keia keneturi XIX. hui ae la kekahi poe Kerisetiano e hana i na mea e pau ai ka pouli o ka honua, a e nui ai ka malamalama, ka ike a me ka pono, ma na aina a pau.

A. D. 1803, hele ae la o M. Kale, he kahuna pule ma Wale, i Ladana e imi i na baibala ma ka olelo o ko laila poe ilihune. No kana mau olelo hoakaka, a me ka hoo-

ikaika hoi, ua huiia kekahi poe, A. D. 1804, me ka manao e hoolaha i ka baibala. Oia ka hui mua ana no keia hana, a ua kapa ia lakou "*Ka Sosaieti Baibala o Berita-nia a me na Aina e.*"

Eia ka lakou hana mai ka wa mai o ko lakou hui ana, o ka hoolaha i ka baibala, i ke Kauoha Kahiko, a me ke Kauoha Hou, ma na olelo a pau o kanaka. Ua kaulana koke ia hui ana, he nui ka hua i luluia, a he nui no ka ohi ana. Nui na miliona baibala i hoolahaia e keia poe ma na olelo okoa hookahi haneri kanaha kumamahiku. Nui no hoi na miliona dala i lilo aku no na baibala. Ma na aina e ae kekahi, ua huiia ka poe haipule ma Helevetia, ma Suedena, ma Amerika akau, ma Holani, ma Geremania, a ma Farani, e hoolaha i ka baibala, a nui na miliona kanaka i naauao ilaila. Ma Asia a me Aferika hoi, ua hoomakaia keia hana maikai. Pela no hoi ma Hawaii nei. Ma keia mau mea, e paapu auanei ka honua i ka malamalama, a me ka ike.

Ua hui nui ia na kanaka i keia mau makahiki e hoolaha i na palapala ao liilii e naauao ai, a e pono ai na kanaka. Ua hui mua ia ka poe e hana i keia hana maikai ma Ladana, A. D. 1796. Nui loa ka hua o keia hui ana. Ua hoolaha lakou i na miliona palapala maikai, e like me ka ui no ka ke Akua olelo, na ui kamalii, na haiao, na himeni, a me na palapala e ae he nui loa ke ano. Ua hahai ko Amerika poe haipule mamuli o ko lakou poe hoahanau ma Enelani, A. D. 1814, a, mai laila mai, mahuahua loa ae nei ka poe i hapai i keia hana.

No ka nui o ke kihapai, a hapa no nae ka poe lawehana, ua kukakuka pu ko Amerika poe haipule, A. D. 1815, e kokua i na kanaka ilihune haipule i ko lakou wa opiopio e hele i na kula nui a e lilo lakou i poe kahuna pule naauao. Ua kokuaia he mau haneri kanaka, a ua lilo lakou i poe kahu ekalesia ma Amerika, a i poe misionari ma na aina e. Aole i pau keia hana.

He mea e ka naaupo, ka hewa, a me ka poino o ka nui o ka poe holoholo moku i na manawa a pau loa, no ka mea, ua hookaawale nui ia ia poe mai na luakini o Iehova aku. I keia Keneturi, ua imi ikaika ia ua poe nei. Ua kukuluia na hale pule no lakou ma Europa, ma kahi i ku ai na moku, ma Amerika kekahi, ma Hawaii nei no hoi, a ma na aina e kekahi. Malaila, ua ao pinepineia ua poe la. No ia mea, ua huli mai kekahi poe o lakou, a lilo lakou i poe haipule io. Ua manao ia e hoohuliia i ke Akua "ka lehulehu o ka moana" e like me ka Iehova olelo ma o Isaia la.

He mau poe hui e ae e hooikaika ana me ka makemake e hoopio loa i ka hewa, i ke kaua ana, i ka ona ana, i ka moe kolohe ana, i ka hooluhi kanaka ana, a me na mea like e poino ai na aina a e make ai na uhane o kanaka. Nui ka waiwai i lilo aku i keia mau mea. Nui ka hana hoi, a he nui ka pule ana i ke Akua e kokua mai ia i ole ai e make hewa keia hana, a e hoopau wawe mai hoi oia i na mea ino a pau loa. Nolaila ka pule mahina hou, ka pule no na kula kamalii, a no na kula nui, ka pule no ka poe holoholo moku, a no ka poe i hooluhiia ma na aina a pau.

Mamua, aole nui ka hana e pono ai na kamalii ilihune. Aole kula Sabati, nolaila, nui ke auwana ana o kamalii a me ke kolohe i ka la o Iehova. A. D. 1781, ma ka ikaika o kekahi kanaka haipule ma Enelani, o Raike ka inoa, ua hoomakaia na kula Sabati. Mai ia manawa mai, mahuahua loa keia mau kula. Nui na kula i aoia i ka la Sabati, nui na kumu, a o na haumana, aole paha pau lakou i ka heluia. Aole e ikeia, ma ka honua, ka nui o ka hua i ohiia ma keia kihapai. I ka la mahope e ikea paha ia.

Ma keia mau mea, e holo kaa ana ka Haku mai ka lanakila ana a i ka lanakila aku. Nani kona mau kapuai maluna o na mauna. E puka mai auanei ka la o

ka Milenio. Owai ka mea e hauoli ole ana ke aeia mai oia e kokua ma keia hana? O ka hana ia e hanohano ai ke kanaka. Pomaikai ka poe pule ikaika i ke Akua me ka manao io, a me ka makemake o ka naau, "E hiki mai kou aupuni." Pomaikai ka poe e hoolilo loa ana ia lakou iho, i ko lakou mau la, a me ka ikaika o ke kino a me ka uhane o lakou a me ka lakou waiwai a pau i keia hana maikai hookahi. Ina lilo loa aku o ko Iesu poe i keia hana, e ike auanei ia ka upena ino a Satana, ua mokumoku liilii ia, a pakele ka poe i hooheiia malaila; e pau auanei ka Mahometa pule wahahee, a me ko Roma kanaka hewa, ke keiki no ka make; e pau ka poe hoomana kii i ka haalele i ko lakou aoao ino; e pau ka hoomaloka o ka poe mamo a Iseraela; e pau auanei ka hewa, ke kolohe maoli, a me ka hana haumia, a e lilo koke na kanaka a pau i poe ohua mau loa no ka Haku. Alaila, e loheia auanei ka leo mai ka lani mai i ka i ana; "Ua lilo ke aupuni o ke ao nei, no ko kakou Haku, a no Kona Kristo, a oia ke Alii e mau loa ana i ke ao pau ole." "Amene. E hele mai oe, e ka Haku, e Iesu. E alohaia mai ka poe haipule a pau e ka Haku, e Iesu Kristo."

§ 105. *No kekahi poe kaulana mawaena o ka lehulehu o keia Wa VIII.*

1. O *Igenatio Loiola*, he koa no Sepania, he makua o ka poe Iesuito, 1540.

2. O *Feranisa Zaviera*, no Sepania, he misionari Iesuito ma Inia Hikina. Make, 1552.

3. O *Iakobo Areminio*, no Leidena, he kahunapule Perotesetane i hoole ikaika i kekahi mau mea i aoia e Kalevina. Ken. XVII.

4. O *Heneri* VIII. ke Alii Enelani i haalele i ka ka pope. I ke au ia ia i hoomakaia'i ka hooponopono ana ma Beritania.

5. O *Edewada* VI. ke Alii keiki hooponopono ikaika ma Enelani.

6. O *Maria*, ke Alii wahine Enelani i ku e i ka hooponopono ana ma kona aupuni a hookahe i ke koko o na Perotesetane haipule.

7. O *Ioane Rogera*, no Enelani, i puhiia i ke au ia Maria ke Katolika Roma puni koko, 1555.

8. O *Toma Keranema*, ka Bihopa nui ma Enelani i pepehi wale ia e Maria ka puni koko, 1555.

9. O *Hu Latimera*, he Bihopa Ekalesia Enelani i make ia Maria ka puni koko.

10. O *Nikola Ridele*, he bihopa ma Ladana, ua puhi pu ia me Latimera e Maria no kona Perotesetane ana.

11. O *Edewada Bonera*, he bihopa Katolika Roma, he hoomaau puni koko, malalo o Maria.

12. O *Setepano Gadinera*, he bihopa, a he Lunakanawai no Maria, he hoomaau awahia.

13. O *Iane Gerei*, he Alii wahine haipule a Edewada i koho ai i panihakahaka nona, a ua make koke ia Maria.

14. O *Elisabeta*, ke Alii wahine ikaika o Enelani ka i pale pono aku i ko Roma pope a me ko Sepania Alii, a ua hooku paa i ka Hooponopono ana ma kona aupuni. Make 1603.

15. O *Wiliama Lauda*, he Bihopa nui no ka Ekalesia Enelani, ua hoomaau nui i ka poe Perotesetane, a okiia kona poo no kona hoohaunaele ana i ke au ia Kale I., 1645.

16. O *Oliva Keromewela*, kahi Alii koa malama aina o Enelani; ua kokua ikaika i ka hai pono ana i ka ke Akua olelo, a ua lanakila maluna o ka poe ku e ia ia, a me ko Irelani poe luku wale i kolaila poe Perotesetane. Make ia, 1655.

17. O *Iosepa Butelera*, he bihopa ma Durehama En. ua hoomaopopo lea ia i ke ku e ole ana o ka Baibala i ka pono i hoikeia mai ma na hana a ke Akua. Make 1752.

18. O *Wiliama Palei*, he kahuna akamai; ua hoike maopopo ia i ke ao ana mai o na hana a ke Akua, a me ka oiaio o ka Baibala. Make 1805.

19. O *Toma Sekota*, he kahuna pule naauao Ekalesia Enelani haahaa i hoike i ke ano o ka Baibala. Make 1821.

20. O *Isaaka Wate*, he kahuna pule Beritania, he akamai kona i ke kakau Himeni hoolea mamuli o na Halelu Baibala a me na olelo e ae a ke Akua. Make 1748.

21. O *Ioane Robisona*, he Kahuna pule Ahahuina no Ladana i holo me kekahi poe haumana ana i Holani. Make, 1625.

22. O *Ionatana Edewada*, he kahunapule naauao, he Peresidena o ka Ahahuiao ma Nu Ierese. Make, 1758.

23. O *Wiliama Kere*, i kona hai ana i ke ano o Isaia 54:2, 3, ua paipai ikaika i na Kerisetiano e hoolaha nui i ka euanelio, a lilo loa ia ma ia hana mawaena o ko Hinedu.

24. O *Samuela Hopekine*, he kahuna hai Akua, he akamai kona i ka hoike i ka ke Akua pono. Make, 1803.

25. O *Timoteo Duaita*. He hai Akua. He Peresidena o ka Ahahuiao Iale, Nu Havena. Nui kana hana maikai, kona naauao, a me kana mau haiao i na haumana no ka ke Akua pono. Make, 1817.

26. O *Samuela Seaburi*, ka Bihopa mua ma Amerika Huiia. Make, 1796.

27. O *Rogera Wiliama*, he kahunapule o ka Ekalesia Bapetite mua ma Nu Enelani. Kaulana ia no kona hoike ana i ka pono o ka ae ana i keia kanaka i kela kanaka e hoomana ia Iehova mamuli o ka leo o ka lunamanao oloko. Make, 1683.

28. O *Ioane Wesele*, he kahuna pule Ekalesia Enelani. Nui kona kaahele ana e hai euanelio. He alakai no na Metodito Areminio. Make, 1791.

29. O *Geoki Witefiela*, no Enelani, he ikaika, he akamai loa kona i ka hai euanelio i na tausani kanaka. He kumu o ka poe Metodito Kalevino. Make ma Amerika, 1770.

30. O *Ioane Buniana*, he kahunapule Bapetite, i hookomoia i ka halepaahao Beritania, a ua kakau ia i ka Buke i mahalo loa ia, O ka hele ana o ka Malihini. Make, 1688.

31. O *Feranisa Aseburi*, he bihopa Metodito mua ma Amerika. Make 1816.

32. O *Geoki Foka*, no Enelani, he kumu mua o na "*Hoaaloha.*" Make, 1690.

33. O *Wiliama Pena*, no Enelani, ke alakai o na Kueka ma Penesilevania. Make, 1718.

34. O *Kale Kaunese*, he kahuna pule ma Bosetona i ao mua ma Amerika i ka manao e ola loa na kanaka a pau loa. Make, 1787.

35. O *Ioane Eliota*, he kahu ekalesia, he Lunaolelo no na Inikini. Make, 1640.

36. O *Davida Beraineda*, he misionari paulele ia Iesu, no Nu Enelani, ua imi ikaika i ke ola o na Inikini ma Nu Ierese. Make, 1747.

37. O *Bartolomaio Zeigeneba*, o ka misionari Perotesetane mua i holo i Inia Hikina. Ua hoounaia e Ferederika IV. ke Alii o Denemaka, 1706. Make ia ma Teranekueba, 1719.

38. O *Keristiana F. Suarda*, he misionari o ke Alii Denemaka i holo i Inia Hikina, 1750, ma Taniore. I kana hana ana 48 makahiki, 2,000 kanaka, i kona manao, i huli i ka pono. Make ia, 1798.

39. O *Kelaudio Bukanana*, no Sekotia, ua holo i Inia Hikina a huli, a hoike lea ia kihapai misionari. A o keia hoike ana a me kona Haiao, i kapaia "O ka Hoku ma ka Hikina" ua paipai ikaika i na ekalesia e hoolaha i ka euanelio.

40. O *Heneri Maretina*, no Enelani, he misionari ikaika loa ma Hinedu, a me Peresia. Ua hoolilo oia i ke Kauoha hou i olelo Hinedu, a i na Halelu a me ke Kauoha hou i olelo Peresia. Make ma Tokata, 1812.

41. O *Samuela Nuela*, o *Goredona Hala*, a me *Adonirama Iudesona*, he mau misionari Amerika ikaika i holo mua i Inia Hikina, A. D. 1812.

42. O *Levi Paresona*, laua o *Pelini Fiseke*, he mau misionari Amerika mua i hoounaia'ku i Palesetina, A. D. 1819.

43. O *Elisabeta Kaahumanu*, he Alii wahine Hawaii, he hooponopono no kona lahuikanaka, ma ka Iesu pono. Make, Iune 5, 1832.

NA NIELE NO KA MOKUNA VIII.

§ 1. I ka makahiki hea i hookupaaia'i ka Hooponopono ana?

§ 2. A. D., 1555, a mahope iki mai, pehea la ka hahai ekalesia ana o ko Italia? ko Sepania? a me ko Potugala? Mamuli owai ko Denemaka? ko Norewai? ko Suedena? a me Perusia? o ko Enelani? ko Sekotia? a me ko Holani? Pehea ko Geremania? Ma Helevetia, pehea? Mahea ka nui o ko Farani poe?

§ 3. Pehea ka mahele ana i ka ekalesia e akaka ai?

§ 4. Owai na inoa o ka Ekalesia Roma? Ua kapaia ka Bihopa nui ma ke kulanakauhale Roma o ke aha? I ka lakou olelo, o ka pope ka panihakahaka owai? Kowai o Petero?

§ 5. Pehea la i hooliloia'i ke kanaka i pope, i keia manawa? Ua kapaia ka poe i wae i ka pope he poe aha? I ko lakou hoakoakoa ana e wae i kekahi pope, pehea lakou? Ua nui anei ka poe makaukau e kohoia i pope?

§ 6. Pehea ke kiekie o ko ka pope noho ana? E hiki anei ia ia

ke hana i na mea a pau mamuli o kona makemake iho? Heaha ka mea e hiki ole ai? He hoalawehana ole anei kona ma na mea ino i hana pinepine ia?

§ 7. Ua oleloia, *aole hala ka pope*, heaha ke ano o ia olelo? E hiki anei i kekahi ke hoole i ka hewa o kekahi poe pope? O na manao paa o ka pope, pehea ia i ka lakou olelo? Owai ka i hoole i keia manao? Pehea ka manao o ko Farani poe? Heaha ka mea e pau ai ka hoopaapaa ana o kanaka no ka hala, a me ka hala ole o ka pope?

§ 8. Pehea ko lakou manao i ka Baibala? Pehea ka manao o ka pope i ka heluhelu nui ana o na makaaina i ka ke Akua olelo? Pehea ko lakou manao i kekahi Palapala i kapaia *Apokerupa?* I ka lakou hana ui kamalii, u'ahaia o ko Iehova kanawai lua? Ehia Sakerameneta ko lakou? Owai ka inoa? I ka makahiki hea i kapa mua ia'i ke kokoolima o ua mau mea la *na Sakerameneta?* Ua ae aku anei na Perotesetane malaila? O ke aha na Sakerameneta a Iesu i kauoha mai ai i kona Ekalesia? Heaha ke ano o ko Iesu Sakerameneta? Pehea ko lakou manao i ko ke kanaka hoeha ana ia ia iho? Ma ko lakou ao ana, ehia ano o ka hewa? Manao lakou, pau na hewa liilii i ke aha? Pehea na hewa nui? He mea nui anei ia lakou ke hai aku i ko lakou hewa i ke kahuna pule? Alaila, pehea ke kahuna? Ehia wahi e noho ai ka poe make? O ke aha la ke kolu? Nowai ia wahi? E hiki anei i ka poe kahuna pule ke kokua i na kanaka ke noho lakou iloko o Puregatori mahope iho o ko lakou make ana? Pehea la e hiki ai i ka lakou olelo? Pehea na kahuna pule pope ma ka mare wahine ana? He kanawai paa anei ia no keia ekalesia? Ua ku pono anei ko lakou ao ana malaila i ka olelo a ke Akua? Pehea ko lakou manao i na kii kalai, a me na kii pena? Ua papaia mai keia ma ka baibala? Heaha ka mesa i ka ekalesia Roma? Ehia ano o ka mesa? He Akua io anei ia berena ia lakou? Ua hookeai pinepine anei ko Roma poe?

§ 9. Heaha ka mea i emi nui ai ka hanohano kahiko a me ka nani o ka ekalesia Roma? Pehea ka emi ana malaila? Ua ikaika anei ka pope ma na mea e ikaika hou ai ka ekalesia?

§ 10. Heaha ka mua o na mea a ka pope a me kana poe kauwa i hana'i e waiwai hou ai ua ekalesia nei? Nohea ia poe? Owai ka makua o ia aoao? Heaha kona ano? I kona hele ana i ka pope, pehea o Loiola A. D. 1540? Pehea hoi ka pope? Paupauaho anei o Loiola? Olelo aku ia i ka pope i kona makaukau e aha? Pehea ka pope? Heaha ka hua o ko ka pope ae ana i ko Loiola manao? I na makahiki he kanalima, loaa i ka poe Iesuito kahi e noho ai mahea? Ua kaulana lakou no ke aha? Pehea ko lakou kanawai? Ehia luna nui? Pehea i ko lakou noho ana ma kela aina, keia

aina? Lilo lakou i aha? Aia no ia poe iloko o ke aha? Ua huna anei lakou i ko lakou aoao Iesuito i kekahi mau wa?

§ 11. Heaha ka lua o na mea a ka pope i hana'i e pau ai ka emi ana o kona mana? Owai ka poe ikaika loa ma keia hana? Pehea o Feranisa Zaviera? No ka aina hea ia? Pehea kona holo ana a me kana hana ana, a me ka hua i oleloia? Pehea o Mataio Riki? Komo ia iloko o ka aina hea? Iloko o na aina hea e ae i komo ai na misionari o ka pope? Ua nui anei ka hana a me ka luhi o ia poe misionari? Heaha ka mea i ole ai e hiki ke mahalo nui ia aku ia poe, a me ka lakou hana? Imi ikaika ka nui o lakou e hoonani ia wai? Ua huli anei ka poe Inikini no ko lakou makemake i ka pono, no ka makau paha i ka pu a me ka poka? Pehea ma Amerika Hema, ua ikeia anei ka hua o ia hana? Ua kukuluia ma Europa ia manawa, he mau wahi aha?

§ 12. Heaha ke kolu o na mea a ka pope i hana'i i mea e ikaika ai ka ekalesia Roma? Pehea ka hoomaemae ana?

§ 13. Heaha ka ha o ka ka pope hana ana i mea e ikaika hou ai kona ekalesia? Ma na aina hea i hoomaauia'i ka poe haipule? Pehea ma Italia? Heaha ka mea i eha nui ai a i make ai ko laila poe haipule? Pehea ma Holani? Ehia tausani i pepehiia malaila? Pehea ka hoomaau ana i ka poe haipule ma Sepania? Owai ke Alii puni koko ma Sepania? Heaha ke "auto de fe?" No ka hoomaau ikaika loa ma Sepania, a no na kanawai oolea i kauia malaila, pehea ka malamalama? Pehea ka hoomaauia ma Geremania? Owai ke Alii i holo i Geremania e kokua i kolaila poe haipule i hoomaauia? Pehea kona make ana? Ehia makahiki ia kaua ana? He aha ka hope? Pehea na aoao elua, A. D. 1858, ma Geremania Huiia? Pehea ka hoomaau ana i ko Farani poe haipule? Owai ka inoa o ka poe ku e i ka pope ma Farani? Owai ke Alii o Farani i kaulana no ka paakiki o kona naau, a me kana hana ino ana i ka poe Perotesetane? Pehea kana hana maalea i mea e pau ai ka poe haipule io? I ka la hea keia pepehi malu ana? Ehia kanaka i make ma Pari ia la? Owai kekahi poe o lakou? Pehea ma na kauhale e ae? Pehea o Kale IX. i kona wa make? Ehia kanaka i make ma Farani ia manawa? A lilo ke aupuni ia Heneri IV., pehea ka poe Huguenota? Heaha ka manao paa o Nanete? Pehea ka make ana o Heneri? Nawai i hoopau ka manao paa o Nanete? Alaila, pehea ka poe Huguenota? Ehia o lakou i holo aku i na aina Perotesetane, a pakele i ka make?

§ 14. Ma keia mau mea a ka pope i hana'i, ua lilo anei ka ekalesia Roma i ekalesia nani, a me ka ikaika, e like me mamua? Ua lilo wale aku anei kekahi mau aina maoli o ka pope mamua? Pehea ka hakaka ana o na pope me na 'lii o Europa? Owai ka i lana-

kila? U'ahaia ka poe Iesuito, ma Europa? Pehea ke kaua nui ma Farani, A. D. 1793? Pehea ka ekalesia o Roma i ua kaua nei? Owai ke Alii nui o Farani i hoohaahaa i ka pope, a me ka ekalesia Roma? Ua hoohiolo o Bonepate i ke aha? He aie anei ko ke ao nei ia ia no keia hana ana i hana'i? I keia mau makahiki, ua imi anei ka pope e kukulu hou i ka Inekuisitio? ma ka aina hea? Pehea ka nui o ko ka pope aina i keia manawa e noho nei? Ehia kanaka e ae ana mamuli ona? I ka emi ana o ka ikaika o ka pope a me ka ekalesia Roma ma ke ao kahiko, e imi ana lakou e kukulu i ka ekalesia mahea? Heaha ka mea maopopo ma ka mooolelo no ka ekalesia Roma? E pau auanei ia i keaha?

§ 15. Pehea ka ekalesia Helene? I ka makahiki hea i lilo ai ia i ekalesia okoa?

§ 16. Heaha na mea e poino ai keia ekalesia?

§ 17. Owai ka mea i hoohiolo i ke aupuni Helene? A. D. hea?

§ 18. Pehea ko Rusia poe i keia ekalesia? O ka mea hea i kapaia o ke poo o ia ekalesia? Ma na mea hea, ua like ole ka ekalesia Helene me ka ekalesia Roma? Ma na mea hea, ua like? Pehea ko Petero ka Nui, ke Alii o Rusia hooponopono ana i ka ekalesia ma kona aina? Pehea ke ano o ia ekalesia? Aole anei he poe haipule e ae ma Rusia? Owai? Owai? Owai?

§ 19. Ma keaha, ua lokahi ka manao o ka poe Perotesetane a pau loa? Ma na mea e, pehea?

§ 20. Pehea ka mahele ana?

§ 21. Ua kapaia ka ekalesia Luterano mamuli owai? Ma na aina hea i kukuluia'i keia ekalesia? Ehia miliona kanaka iloko o keia ekalesia?

§ 22. Pehea ka Baibala ia lakou? Ma na mea hea i like iki ai lakou me ko Roma? No ko ka ekalesia Luterano haalele loa ole ana i ua mau mea la, pehea kona ano i keia wa?

§ 23. Pili i ka poe hea ka inoa o ka ekalesia hoomaemaeia?

§ 24. O ka poe hea ka poe Kalevino? Ehia mea nui iloko o ko Kalevina ao ana? Pehea kona ao ana ia mau mea? E noho ana ka poe Kalevino ma na aina hea? Ua haalele loa anei lakou i na manao lapuwale o ka ekalesia hea?

§ 25. Pehea ka hoomaemae ana ma Enelani? Pehea o Edewada VI., ke Alii nui o Enelani, ma ia hana? U'ahaia'e e Edewada na mea oolea o kona makua? o na kanawai ku e i ka poe Perotesetane? o na mea lapuwale no ko Roma Ekalesia mai? Pehea na buke, i mea e naauao ai na kanaka? Pehea kekahi o ko Enelani poe i keia hoomaemae ekalesia ana? Ehia kipi ana i haiia mai ma ia aina? Heaha ka hana a ko Enelani poe i hana'i i ka poe Anabapetite? Owai kekahi wahine o lakou i pepehiia ia manawa? No-

hea mai ia poe? A make o Edewada VI. ua lilo ke aupuni ia wai? Heaha ke ano o Maria?

§ 26. A paa ia maluna o ka noho alii, heaha kana hana? Papa aku ia i ka poe kahuna pule Perotesetane pehea? Ua ae aku anei ka poe kahuna pule mamuli o kona manao? No ko lakou hoole ana, pehea? Ua mare o Maria me wai? Owai kekahi Alii wahine i pepehiia e Maria? Heaha ke ano o ia wahine? Ua haawi o Maria laua me Pilipo kana kane i ke aupuni ia wai? U'ahaia ka poe Kerisetiano e Maria? Ehia la ka poe i make i ka pepehi wale ia'e, i na makahiki elua ma ia aina? Owai ke kahuna pule mua i puhiia? Pehea o Rogera i kona hele ana i ke ahi? Heaha ka olelo kaulana a Latimera, ma ke ahi? Pehea ko Gadinera make? ko Keranema? o ko Hupa? Pehea ka hua o keia mau puhi ana i ka poe haipule io? Heaha ka mea i loaa ia Kole, i ka elele a Maria i hoouna aku ai i Irelani e pepehi aku i ko laila poe Perotesetane? Owai ka inoa o ka poe i haalele ia Enelani no ka pilikia a noho ma Geremania? Manao iho la o Maria e kukulu i keaha e pau ai na Perotesetane i ka pepehiia? Heaha ka mea i pakele ai lakou?

§ 27. A make o Maria, ua lilo ke aupuni ia wai? Pehea ka manao o kanaka i kona lilo ana i Alii? Pehea ke ano o kona alii ana? Pehea ka hana a kanaka a me na kahuna pule i ko lakou hele ana e halawai pu me ia? Pehea ka hoomaemae ana i ka ekalesia? Heaha ka mea i lohi ai ia hana? Pehea ka pope i kona lohe ana, wa hoi hou ko Enelani poe i ka aoao Perotesetane? Heaha kana hana ia Elisabeta? Ua imi kekahi poe e hoolilo ia wai i Alii o ka aina? Heaha ka hana nui a Pilipo ke Alii o Sepania i hana'i, e hoi hou aku i ke aupuni i ka pope? Owai ka inoa o ia mea? Ehia moku? Ehia koa kona? Ehia moku ko Elisabeta i holo i ke kaua? Heaha ka hope o ia hana?

§ 28. A make o Elisabeta, lilo ke aupuni iawai? Heaha ke ano o ke Alii hou, o Iakobo I.? Heaha ka mea i imiia, A. D. 1605, e luku wale ai i ke Alii nui, a me na haku, i ka make nui hookahi? Pehea lakou i pakele ai? I ke au ia Iakobo, heaha kekahi mea nui i hana ia? Ehia kahunapule naauao i hana ia hana nui? Pehea la lakou i hana'i?

§ 29. A make iho la o Iakobo I. lilo ke aupuni ia wai? Pehea ke ano o Kale I.? Mare ia me ka wahine hea? Ua hoolilo o Kale I. ia wai i bihopa nui o Kaneteburi? Heaha ke ano o ia bihopa? Heaha kana hana i mea e poino ai, a e make eha ai ka poe Puritano? Holo pinepine lakou mahea? Ehia i kona bihopa nui ana? No ka paakiki o ke Alii a me Lauda, pehea ke aupuni? Heaha ka hope o ia haunaele? Pehea ka make ana o Kale I.?

§ 30. E hai mai i ka luku nui ana i ka poe Perotesetane ma Ire-

lani? Heaha ke kumu o keia luku ana? E hai nui mai ia hana ino ana. Nawai i hoopai i ko Irelani poe, A. D. 1648? E hai mai i ka hana a ka poe kahuna pule ma ka ahaolelo ana ma Wetemineta. A make o Kale I. lilo ke aupuni ia wai? Ua kapaia oia pehea? Ua hoowahawahaia o Keromewela e wai? Ua hewa anei ka pepehi ana ia Kale I.? Pehea o Keromewela ma ke kaua? Pehea kona poe koa, a me ko lakou kaua ana? Heaha kona mea i lanakila ai? He maluhia anei ke aupuni i ke au ia Keromewela? Ua hoomaauia anei kanaka ia manawa? I kona lohe ana i ka pilikia o ka poe Waledena, pehea ia?

§ 31. Kokoke i ka make ana, haawi aku ia i ke aupuni ia wai? Pehea kona ano? Pehea kana hana? Nolaila, lilo ke aupuni ia wai? Heaha kona ano? Heaha na mea ino i hana pinepineia iloko o kona hale alii? Heaha ke ano o na kanawai i kauia maluna o ka aina? U'ahaia na kahunapule i ae ole mamuli o ke kanawai hoohalike? Ehia o lakou i kipakuia? E hai mai i kekahi mau mea e pilikia ai o Ladana a me Enelani a puni.

§ 32. A make o Kale II. ia wai ke aupuni? Heaha ke ano o Iakobo II.? Nolaila, pehea na kanaka?

§ 33. A kipakuia'ku o Iakobo II. lilo ke aupuni ia wai? Pehea kona ano? a me kana hana?

§ 34. A make ia, owai ke Alii?

§ 35. Mai ka wa o Geoki I. mai, pehea ke ano o ka ekalesia Enelani? Owai i kapaia ke poo o ka ekalesia Enelani? Ehia bihopa nui? Ehia bihopa maoli? Ehia diakono nui? Ehia wahi e noho ai na kahuna pule? Ua maheleia keia ekalesia i ehia apana? Owai kekahi? E hai mai i ka like ole o ia mau aoao elua? Ua kapaia lakou o keaha?

§ 36. Pehea ka ekalesia Sekotia? Owai ke kanaka haipule i pepehiia ma Sekotia, A. D. 1528? O kona make ana, he mea aha ia? Owai ke kahuna pule kaulana loa ma ka hoomaemae ekalesia ana? Ua kapaia oia o keaha? Heaha ka olelo a Moretona kekahi alii ma kona wahi i kanuia'i? I ka manawa hea i kukuluia'i ka Ekalesia Peresebitiano ma Sekotia? Ehia aoao o na mea malama ia ekalesia?

§ 37. I ka makahiki hea i haiia'i ka Euanelio ma Moravia a me Bohemia? No ka Ekalesia hea na moneka i hai aku? Hui ae la ka poe lohe me ka Ekalesia hea? A huli kekahi poe mamuli o ka pope, owai ka mea i ao pono aku ia lakou?

§ 38. Pehea o Lutera ia lakou? A i ke kaua, a me ka hoomaau ana, A. D. 1621, pehea lakou?

§ 39. A. D. 1722, pehea lakou? Owai ka haku i hookipa ia lakou? Lilo oia i aha? A make ia, pehea lakou?

§ 40. Pehea ko lakou manaoio? Pehea ma ka hoomana ana i ke Akua? Kaulana lakou no keaha?

§ 41. Mahea ko lakou wahi e noho ai?

§ 42. O ka poe hea na ohua Ekalesia Ahahuina i kapaia ma Amerika "*Kongregationalists*," [Konegationale.]

§ 43. Mahea kahi e noho nui nei lakou?

§ 44. Nohea mai ko lakou mau makua?

§ 45. I ka wa hea i kukulu ai lakou i ka Ekalesia ma Ladana? Pehea ko lakou noho ana? Holo lakou ihea?

§ 46. Pehea ka noho ana ma Holani? Pehea ka manao o ko laila Lunakanawai ia lakou? No ke aha la i manao paa ai lakou e holo i Amerika? Owai ko lakou kahunapule aloha?

§ 47. I ka wa hea i hiki mai ai lakou i Amerika? Ehia lakou? Pehea ko lakou noho malihini ana i ka makahiki mua? Ehia ka poe o lakou ka i make ia makahiki? Pehea ka manao o ka hapalua i koe? Nohea ka poe kokua? A hala na makahiki kanakolu, ehia Ekalesia Ahahuina okoa i kukuluia ma Nu Enelani? Ehia kahuna-pule ko lakou? Ehia hoahanau ekalesia?

§ 48. Ua kapaia ka poe i kukulu mua i na ekalesia malaila, pehea? Heaha ko lakou ano?

§ 49. Heaha ka hua pono o ka lakou hana? Heaha ke kumu o ko lakou pomaikai? U'ahaia na kamalii a lakou? Pehea ka Sabati? Ehia na ekalesia Ahahuina okoa ma Amerika Huiia, A. D. 1858? Ehia koloko poe hoahanau? Ehia Ekalesia Ahahuina ma Nu Enelani? Ma ka waena a me ke Komohana ehia? Pehea ko lakou kula nui? Heaha ke ano o ko lakou poe kahunapule? Pehea na Daiakono? Ma na aina hea e ae na Ekalesia Ahahuina?

§ 50. Pehea ke kukulu ana i na ekalesia Peresebitiano ma Amerika?

§ 51. Mahea kahi i ahaolelo ai lakou? Pehea ke kaawale ana o na apana? Mahea ko lakou manaoio Kalevino ikaika?

§ 53. Pehea ka ulu ana? Pehea ko lakou poe kahuna pule. Ikaika ia poe Kerisetiano i ke aha? Mahea ka nui o ko Amerika Peresebitiano? Ehia ko lakou poe hale pule, A. D. 1859?

§ 54. Nohea ka Ekalesia Episekopa ma Amerika? I ka wa hea i kokuaia'i ia aoao e ko Vireginia?

§ 55. I ka wa hea i kukuluia'i ka ekalesia Episckopa ma Nu Enelani? A hala na makahiki 100, ehia kahunapule ko lakou ma na mokuna Hikina a me ka Waena o Amerika?

§ 56. A mahope mai o ke Kahuliana ma Amerika, pahea?

§ 57. Heaha ko lakou ano? I keia Keneturi, ehia ko lakou Bihopa? Ehia ekalesia? Ehia luakini A. D. 1857?

§ 58. O ka poe hea i kapaia *Bapetite?* Heaha ke ano o ka olelo Helene *bapetizo*, i ko lakou manao?

§ 59. Heaha ke kumu o keia aoao Kerisetiano? Pehea ae la o Meno? A holo na Menonite ma Enelani, ua'haia lakou? A nalo lakou ilaila, a makemake kekahi poe e bapetizo hou ia, pehea lakou? Owai ka inoa i kohoia no lakou iho?

§ 60. Pehea ko Enelani poe Bapetite malalo o Kale II., 1660? a me Iakobo II.? a me Wiliama III.?

§ 61. Mahea ko lakou wahi e noho nui ai i ke Keneturi XIX? Mahea la i kukuluia'i ko Amerika ekalesia Bapetite mua? Ewai? I ka wa hea? I ka wa hea i mahuahua mai ai lakou?

§ 62. Heaha ke ano o ka lahui ekalesia Bapetite?

§ 63. Mahea la i hookumuia'i ka aoao Metodito? I ka wa hea? Owai na kumu i hoomaka i keia hana?

§ 64. Owai na kahuna kaulana elua i holo i Amerika? Pehea o Witefiela? Pehea o Ioane Wesele? Ehia mile kona hele ana? Ehia haiao kana i hai aku ai e kanaka?

§ 65. I ka wa hea i kukuluia'i ka Ekalesia Metodito mua ma Amerika? Nohea mai na ohua mua? Nawai i kokua ikaika ia lakou?

§ 66. Heaha ke ano o ka poe Kerisetiano Metodito?

§ 67. Ehia Lahui-Ekalesia pono i hoakakaia ma keia Mokuna VIII? Pili na lala oiaio i keaha?

§ 68. Heaha la ka ekalesia oiaio? Ehia Mea uwao ko ka ekalesia oiaio? Ehia Kalahala ko lakou? Ehia Poo?

§ 69. Ina he oiaio ka lala ma Roma i ka wa o na Lunaolelo, aole anei he mau lala oiaio e ae? Ina i maloo ae kekahi lala, pehea ia? Pehea ka manao o na Katolika Roma ia lakou iho? He pono anei na Katolika Roma ke hookiekie maluna o ko Iesu poe ekalesia? Ua lokahi anei ka manao o na Katolika Roma a pau? Ehia pope i kekahi manawa? Pehea aku kekahi i kekahi? Pehea ka manao o kekahi i ka hewa o ka pope? Pehea ka manao o kekahi poe i ka pope *wahine?* Ina i lokahi ka manao o lakou a pau, he pono ke pepehi wale i na perotesetane, aole anei e hoopai pu ia ka poe Katoliko kahiko a me ka poe hou?

§ 70. He poe Kerisetiano e ae anei he pono ole ke kapaia lakou he *Ekalesia* Kerisetiano?

§ 71. Mahea i kupu ai ka poe Kueka? I ka makahiki hea? Owai kekahi inoa o lakou? Owai ka Makua o ka poe "Hoaaloha?" No hea? Owai kekahi o lakou i hoike i kona manao ma Hawaii? Pehea kona? Pehea ko Foka ao ana? Pehea lakou i ke kaua? Pehea ko lakou noho ana?

§ 72. Pehea o Keromewela i na Kueka? Popilikia lakou i ke au

ia wai? Maha iki lakou i ke au ia wai? Oki ka hoomaau ana ia lakou i ke au ia wai?

§ 73. Ua ike mua ia na Kueka ma Amerika ihea? Ua'haia na wahine Kueka hoohaunaele ilaila?

§ 74. Owai ke Kueka aina nui kaulana i holo i Amerika, A. D. 1680? Nawai ia aina i haawi? Pehea ka Pena hana ana i maluhia ai ka aina? Ma ka mokuna hea i noho ai ia?

§ 75. Heaha ka *misionari?* Heaha ka *misiona?* Mahea la i maopopo ai ke kukulu ana i ko Iesu aupuni? Mahea i maopopo ai ka nele o kanaka, a me ka pouli? Pehea ka Paulo, Rom. 10:13-16? Pehea ka Iesu i keia hana? Pehea na haumana Kerisetiano mua? No keaha i emi ai ia hana? Pehea ia hana ma ka Akau o Europa i ke Ken. VIII? No ke aha i hoolaha nui ole ia'i ka euanelio e Lutera ma? A mahuahua ka ike a me ke aloha, pehea ia hana?

§ 76. I ka wa hea ka misiona Perotesetane mua? Owai ka i hoouna? O na Kerisetiano hea ka poe i holo? I ka aina hea? Heaha ka hope? U'aha ko Suedena ma ia hana?

§ 77. Ma na aina hea i hoolaha ai ko Holani, mai A. D. 1600 mai a hiki A. D. 1700? Heaha ka mea i nawaliwali ai ka ekalesia ilaila, i ka wa i komo ai na tausani kanaka he nui? Pehea ka lakou poe mamo i ke Keneturi XIX.?

§ 78. Pehea na Puritano i holo i Amerika, i ke Keneturi XVII.? Owai ka misionari mua ma Amerika? Pehea kana? Heaha ka Eliota olelo kaulana? Heaha kana hana nui i pono ai ko ka waonahele ma Nu Enelani? I ka wa hea i kukuluia'i ka Ekalesia Inikini mua? Mamua o ko Eliota make ana, ua ike ia i na Ekalesia Inikini maikai ehia? I na misionari Inikini ehia? Pehea o Meihu ma? Ehia makahiki ka lakou lawelawe ana i keia hana? Heaha hoi ka hua maikai i ikeia? O Davida Beraineda, pehea ia? Heaha ka hua momona ana i hoiliili ai? Pehea ka hana misionari mai ka makahiki 1700, a hiki i ka makahiki 1800?

§ 79. Pehea ko Denemaka poe ma keia hana? Ma ka aina hea i hana'i lakou A. D. 1705? E hai mai i ko lakou hookomo ana i ka euanelio iloko o Ainaomaomao. Owai ke kahuna pule i holo ilaila mai Norewai aku? A ike o Egede i ke ano o ka aina, pehea ia? No kona hoomanawanui ana, a me ka ikaika o ka poe i pani i kona hakahaka, pehea o Ainaomaomao?

§ 80. A ike ka poe Moraviana i ka hana a ko Denemaka poe haipule, pehea lakou? Pehea ko lakou nui i ka wa i hoomaka'i lakou ia hana? He nui anei ka lakou waiwai? Heaha ka mea e hiki ai ia lakou ke hoomanawanui i ka hana? Ma ka makaukau, he poe aha lakou? Hoomaka lakou ia hana ihea? Holo lakou ma na aina hea e hoolaha i ka olelo a ka Haku? Haawi lakou, i ka makahiki

hookahi, i na dala ehia no keia hana? I ka waena o ke Keneturi XIX:, ehia ko lakou poe kumu e hana ana ma na aina pouli? Ina hana like ka Iesu poe kauwa a pau, heaha ka mea e hiki wawe?

§ 81. Owai ka misionari i holo aku i Inia Komohana e hoohuli i ko Aferika poe i hooluhiia malaila? Pehea ka hua i hooiliiliia? Heaha ka mea i pilikia ai kolaila poe misionari? Pehea o Kamika? Ua pau anei ia hoomaauia ana? Pehea la i pau ai? Mahope iho, holo o Koke me ka manao e hai euanelio mahea? Pehea ia ma ka moana? Pehea kona poe hoahanau? Heaha ka hua o ia hana? Ma na aina hea na misionari Metodito i ka waena o ke Keneturi XIX.?

§ 82. Owai ke kahuna pule Bapetite i hoala i ka manao o kona poe hoahanau e huli i keia hana? Owai ke kahuna lapaau i holo pu me Kere i Inia Hikina, A. D. 1793? E hoakaka mai i ke ano a me ka hoomana ana o ka poe Hinedu. Ehia akua nui, i ko lakou manao? Heaha kana i na mea o ka honua? Ehia akua malalo ona? Owai ko lakou inoa? Ua haawiia mai na lakou e aha? Ehia akua e ae anei i ko lakou manao? Heaha ke ano? Owai ka muliwai a lakou i manao pinepine ai? Kowai ka luakini kaulana no kolaila poe pagana? Heaha ke ano o ko lakou hoomana ana? Pehea na kamalii? Pehea na wahine kane make? Pehea ko lakou manao i ka wahahee, ka pepehi kanaka a me na mea like? A make ke kanaka, pehea kona uhane i ko lakou manao? Heaha ka mea i keakea nui ia'i ka euanelio, ma Hinedu? O keaha ka ohana *Beramina?* O keaha ka ohana *Ketere?* O keaha ka ohana *Bike-Vaisia?* O keaha ka ohana *Sudera?* Ua mahele hou ia anei kekahi mau ohana? Pehea ka hahai ana o na keiki? Pehea ka launa ana? Ka mare ana hoi me na ohana okoa? U'ahaia ka mea i malama ole i ke kanawai *Kasete?* O ko lakou poe hea i ao palapala? Pehea na wahine malama kii? A hiki o Kere ma i Hinedu, pehea laua? A. D. 1799, pehea ia hana? Pehea ka hua? Ma na aina hea i hana ai na Misionari Bapetite Amerika?

§ 83. A ikea ka ikaika o ka poe Bapetite ma Enelani, pehea na ekalesia e ae? Huli mua ko Ladana Sosaieti i na aina hea? A. D. hea i holo ai ko lakou moku Dufa? Ehia misionari maluna o ia moku? Lele iuka lakou mahea? Pehea ko Tahiti? Ehia makahiki i noho ai na misionari i ka pouli? Owai ko Tahiti mea i ae mua mamuli o ka pono? E hai nui mai i ka laila mau hana. Hoouna ka Sosaieti Ladana ia wai i Aferika, A. D. 1798? E hai mai i ka laila mua hana. Owai ko lakou misionari i hoouna mua ia'ku i Kina? Heaha ka Morisona hana maikai malaila?

§ 84. Pehea ko Sekotia ma ia hana, A. D. 1796?

§ 85. Mahea na Misiona Ekalesia Enelani?

§ 86. Pehea ka [illegible] i keia ia?

§ 87. Pehea ka Amerika [illegible] o ka make ana o [illegible] ma? A [illegible] o ke Keneturi XIX., pehea? Ua kapaia ka poe [illegible] pehea? [illegible]?

§ 88. [illegible] ma [illegible]? ma Keiona? a me na wahi e [illegible]?

§ 89. Pehea na misionari i na [illegible] Amerika? Pehea [illegible] 1817? Pehea ka [illegible]? Pehea ko ke Akua ma[illegible] i ka [illegible]?

§ 90. Pehea ka Misiona ma Palesetina? a me Melita?

§ 91. Pehea keia [illegible] ma Kina? I na makahiki 40 pehea ka [illegible] o na Pake? A. D. 18[illegible], heaha kolaila mea hou i ikeia?

§ 92. Pehea ma Aferika?

§ 93. Pehea ma Helene? Owai kolaila misionari abouei?

§ 94. Pehea na misionari ma Tureke? Pehea ke 'Lii nui? Pehea ko na misionari pilikia ana, A. D. 1860, ma Suria, iloko o Tureke? Pehea ka manao o ka poe naauao, i kela luku wale ana?

§ 95. Holo na misionari i Peresia e aha? Pehea kolaila poe kupuna? Owai ka mea i hai mua i ka euanelio ia lakou? Pehea na manao? I ka waena o ke Keneturi XIX., pehea? A pilikia na misionari, pehea? Pehea ka Mahometa malaila?

§ 96. Na ka poe hea i hoili i ka euanelio i ko Hawaii pae aina? No keaha la i hoomaopopoia'i maanei keia hana misionari?

§ 97. I ka wa hea i hiki ai na Misionari Amerika mua ia aupuni? I ko ka misiona holo ana ma ka moana ilaila, pehea na kii a me ka ai kapu? No keaha la i haalele ai o Liholiho? Pehea ka noho ana o keia lahui-kanaka ia wa? No keaha la i pepehiia'i na kamalii he nui? No ka noa ana o ka ai kapu, ua emi ai anei ka hana hewa ana? E hai nui mai i na hewa i hana pinepine ia ma ia aupuni. Pehea ka hemahema a me ka poull? A ae pono mai na 'lii e noho ia poe kumu no lakou, heaha ka *alepa* o ka lakou hana? Pehea ke ao ana o na haumana ia mau malama mua elima? Pehea na kumu i ke kanawai o Iehova, a me ke ola? A maopopo i na 'lii ka maikai o keia hana, pehea lakou? Ina makahiki 20, ehia poe misionari Amerika i komo a i hapai ia hana? Ehia lakou? Owai ko Beritani?

§ 98. Heaha ka hana nui malaila a na misionari? Ehia aoao pepa i paiia, ia mau makahiki 20? O na Buke hea i hoomakaukauia, a i paiia hoi e lakou? Pehea na kula e hoomakaukauia'i na kumu? Pehea na hewa Hawaii? Lako ka aina i keaha? Ma ka holo pono ana o keia hana, ua hookoia'i ka olelo hea? O keaha kekahi mea i hoonaniia'ku ai ka Mea e ola'i? Pehea ka poe i lilo i Kolakolia i ka manao o na hoahanau?

§ 99. Pehea la i ao ai a i hai pu ai na misionari a me na hauma-

na hoahanau i ko lakou manaoio no *Iehova?* No ka *Palapala Hemolele?* No *kanaka?* No ka *haawi ana* mai i ka Hoola? No *Iesu Kristo?* No ka *Uhane Hemolele?* No ko ke Akua *Ekalesia?* No ke *alahou ana*, ka *hookolokolo ana*, ka *hope* hoi o ka poe pono? a me ka poe hewa?

§ 100. Pehea ka hookomo ana i na hoahanau hou A. D. 1825? Mai ia wa a hiki i ka makahiki 1837, pehea ke komo ana? E hai nui mai i ka mea kupanaha i ikeia ma ia aupuni ma ia hope mai i na makahiki ekolu. Ehia ka poe ohua komo ekalesia ke helu pu ia ka poe hou me ka poe mua? Pehea ko lakou manao i na mea ino? A mahope mai, pehea kekahi mau hapa o lakou? Pehea ka nui?

§ 101. Pehea la i keakeaia'i ka pono, A. D. 1839? Owai ka mea i hookumu i ka ka pope hana? Pehea o Rive Luahine? Pehea ka pope ia Batelo? A hiki o Batelo ma i Oahu, pehea na 'lii o Kaahumanu ma? Pehea ia mau kauwa pope? A liuliu, u'ahaia o Batelo ma? A make Kaahumanu, pehea laua? A hiki hou mai, pehea? Heaha ka Batelo i palapala'i no ka ae ole ia? Mamuli o ke kanawai hea keia ae ole ana? A hala na makahiki he umi i ae oleia'i, heaha ka palapala kuikahi a Kamehameha III. me Du Peti Tua? Pehea ke aupuni a me na ekalesia ia mau makahiki i ae ole ia'i na kumu Katolika Roma? I na makahiki elua i pau Iune, 1839, ehia ohua i hookomoia iloko o na Ekalesia 18? Alaila, pehea ke 'Lii moku kaua Farani? Koi mai la o Lapalake i na 'lii e aba? A loaa ia ia kona makemake, pehea kona koi hou ana i ke 'Lii? Heaha ka mea luaole ia mau makahiki? A holo aku ia moku, pehea na Katolika Roma? A, A. D. 1840, pehea? Ua aeia anei lakou e komo i keia keakea ana? Heaha ka olelo iloko o ka Baibala i hookoia ma ua poe keakea i ka pono la? Pehea ka makemake o kekahi poe Katolika Roma he nui ma Italia i ka waena o ke Keneturi XIX.? Pehea ka manao o kanaka naauao i ka hana a Farani i ko Hawaii? A manao kekahi ma Farani ua hewa na 'Lii Hawaii,pehea o Haalilio ma? Pehea ke 'Lii nui o Farani a me ke 'Lii wahine o Beritania i ke ku okoa ana o ke aupuni Hawaii?

§ 102. Heaha ke kauoha a ka Mesia i na ekalesia Kerisetiano i keakeaia?

§ 103. Mahea na lala o ka misiona Hawaii? O ka poe hea i imi i ka mea e pono ai ko Makuisa a me ko Maikonisia? Pehea ko Amerika me ko Hawaii mau misionari?

§ 104. E hai mai i ka hookumu ana i ka Sosaieti Baibala Beritania. Pehea ka lakou hana? Ma na olelo okoa o na lahui-kanaka ehia i hoolaha ai lakou i na baibala? O ko na aina e ae hea i hapai i keia hana? Heaha ka hua? E hai mai i ka hui mua ana e hoolaha i na palapala ao liilii. Pehea ko Amerika ma ia hana?

Pehea ke kokua ana e nui ai ka poe hai euanelio? Pehea ka poo holoholo moku? U'ahaia lakou? Heaha ka hua? Pehea ka hui ana e pio ai na hewa e ae?

E hai mai i ka hookumu ana i na kula Sabati. Pehea keia hana a hiki i keia wa, 1860? Ma keia mau hana a kana poe kauwa, pehea ka Haku? E puka keaha? Pomaikai io ka poe hea? Ina e lilo loa i keia hana ka Iesu poe kauwa a pau, e ikeia keaha? E pau ke aha? Alaila, e loheia ka mea nani hea?

§ 105. E hai mai i ka poe kaulana o keia Wa VIII., i hoikeia.

KUHIKUHI.*

E.

* Ke kuhi nei na hua helu Arabika i ka *aoao*.

K.

L.

M.

N.

P.

ia wai? Maha iki lakou i ke au ia wai? Oki ka hoomaau ana ia lakou i ke au ia wai?

§ 73. Ua ike mua ia na Kueka ma Amerika ihea? Ua'haia na wahine Kueka hoohaunaele ilaila?

§ 74. Owai ke Kueka aina nui kaulana i holo i Amerika, A. D. 1680? Nawai ia aina i haawi? Pehea ka Pena hana ana i maluhia ai ka aina? Ma ka mokuna hea i noho ai ia?

§ 75. Heaha ka *misionari?* Heaha ka *misiona?* Mahea la i maopopo ai ke kukulu ana i ko Iesu aupuni? Mahea i maopopo ai ka nele o kanaka, a me ka pouli? Pehea ka Paulo, Rom. 10:13–16? Pehea ka Iesu i keia hana? Pehea na haumana Kerisetiano mua? No keaha i emi ai ia hana? Pehea ia hana ma ka Akau o Europa i ke Ken. VIII? No ke aha i hoolaha nui ole ia'i ka euanelio e Lutera ma? A mahuahua ka ike a me ke aloha, pehea ia hana?

§ 76. I ka wa hea ka misiona Perotesetane mua? Owai ka i hoouna? O na Kerisetiano hea ka poe i holo? I ka aina hea? Heaha ka hope? U'aha ko Suedena ma ia hana?

§ 77. Ma na aina hea i hoolaha ai ko Holani, mai A. D. 1600 mai a hiki A. D. 1700? Heaha ka mea i nawaliwali ai ka ekalesia ilaila, i ka wa i komo ai na tausani kanaka he nui? Pehea ka lakou poe mamo i ke Keneturi XIX.?

§ 78. Pehea na Puritano i holo i Amerika, i ke Keneturi XVII.? Owai ka misionari mua ma Amerika? Pehea kana? Heaha ka Eliota olelo kaulana? Heaha kana hana nui i pono ai ko ka waonahele ma Nu Enelani? I ka wa hea i kukuluia'i ka Ekalesia Inikini mua? Mamua o ko Eliota make ana, ua ike ia i na Ekalesia Inikini maikai ehia? I na misionari Inikini ehia? Pehea o Meihu ma? Ehia makahiki ka lakou lawelawe ana i keia hana? Heaha hoi ka hua maikai i ikeia? O Davida Beraineda, pehea ia? Heaha ka hua momona ana i hoiliili ai? Pehea ka hana misionari mai ka makahiki 1700, a hiki i ka makahiki 1800?

§ 79. Pehea ko Denemaka poe ma keia hana? Ma ka aina hea i hana'i lakou A. D. 1705? E hai mai i ko lakou hookomo ana i ka euanelio iloko o Ainaomaomao. Owai ke kahuna pule i holo ilaila mai Norewai aku? A ike o Egede i ke ano o ka aina, pehea ia? No kona hoomanawanui ana, a me ka ikaika o ka poe i pani i kona hakahaka, pehea o Ainaomaomao?

§ 80. A ike ka poe Moraviana i ka hana a ko Denemaka poe haipule, pehea lakou? Pehea ko lakou nui i ka wa i hoomaka'i lakou ia hana? He nui anei ka lakou waiwai? Heaha ka mea e hiki ai ia lakou ke hoomanawanui i ka hana? Ma ka makaukau, he poe aha lakou? Hoomaka lakou ia hana ihea? Holo lakou ma na aina hea e hoolaha i ka olelo a ka Haku? Haawi lakou, i ka makahiki

hookahi, i na dala ehia no keia hana? I ka waena o ke Keneturi XIX., ehia ko lakou poe kumu e hana ana ma na aina pouli? Ina hana like ka Iesu poe kauwa a pau, heaha ka mea e hiki wawe?

§ 81. Owai ka misionari i holo aku i Inia Komohana e hoohuli i ko Aferika poe i hooluhiia malaila? Pehea ka hua i hooiliiliia? Heaha ka mea i pilikia ai kolaila poe misionari? Pehea o Kamika? Ua pau anei ia hoomaauia ana? Pehea la i pau ai? Mahope iho, holo o Koke me ka manao e hai euanelio mahea? Pehea ia ma ka moana? Pehea kona poe hoahanau? Heaha ka hua o ia hana? Ma na aina hea na misionari Metodito i ka waena o ke Keneturi XIX.?

§ 82. Owai ke kahuna pule Bapetite i hoala i ka manao o kona poe hoahanau e huli i keia hana? Owai ke kahuna lapaau i holo pu me Kere i Inia Hikina, A. D. 1793? E hoakaka mai i ke ano a me ka hoomana ana o ka poe Hinedu. Ehia akua nui, i ko lakou manao? Heaha kana i na mea o ka honua? Ehia akua malalo ona? Owai ko lakou inoa? Ua haawiia mai na lakou e aha? Ehia akua e ae anei i ko lakou manao? Heaha ke ano? Owai ka muliwai a lakou i manao pinepine ai? Kowai ka luakini kaulana no kolaila poe pagana? Heaha ke ano o ko lakou hoomana ana? Pehea na kamalii? Pehea na wahine kane make? Pehea ko lakou manao i ka wahahee, ka pepehi kanaka a me na mea like? A make ke kanaka, pehea kona uhane i ko lakou manao? Heaha ka mea i keakea nui ia'i ka euanelio, ma Hinedu? O keaha ka ohana *Beramina?* O keaha ka ohana *Ketere?* O keaha ka ohana *Bike-Vaisia?* O keaha ka ohana *Sudera?* Ua mahele hou ia anei kekahi mau ohana? Pehea ka hahai ana o na keiki? Pehea ka launa ana? Ka mare ana hoi me na ohana okoa? U'ahaia ka mea i malama ole i ke kanawai *Kasete?* O ko lakou poe hea i ao palapala? Pehea na wahine malama kii? A hiki o Kere ma i Hinedu, pehea laua? A. D. 1799, pehea ia hana? Pehea ka hua? Ma na aina hea i hana ai na Misionari Bapetite Amerika?

§ 83. A ikea ka ikaika o ka poe Bapetite ma Enelani, pehea na ekalesia e ae? Huli mua ko Ladana Sosaieti i na aina hea? A. D. hea i holo ai ko lakou moku Dufa? Ehia misionari maluna o ia moku? Lele iuka lakou mahea? Pehea ko Tahiti? Ehia makahiki i noho ai na misionari i ka pouli? Owai ko Tahiti mea i ae mua mamuli o ka pono? E hai nui mai i ka laila mau hana. Hoouna ka Sosaieti Ladana ia wai i Aferika, A. D. 1798? E hai mai i ka laila mua hana. Owai ko lakou misionari i hoouna mua ia'ku i Kina? Heaha ka Morisona hana maikai malaila?

§ 84. Pehea ko Sekotia ma ia hana, A. D. 1796?

§ 85. Mahea na Misiona Ekalesia Enelani?

§ 86. Pehea ko Geremani poe launa i keia hana?

§ 87. Pehea ko Amerika mahope mai o ka make ana o Meihu ma? A i ka mua o ke Keneturi XIX., pehea? Ua kapaia ka poe huiia pehea? Mahea ko lakou mau misiona?

§ 88. Heaha ka hana ma Bomeba? ma Kelona? a me na wahi e ae ma Hinedu?

§ 89. Pehea na misionari i na ohana Inikini Amerika? Pehea ma Georegia A.D. 1817? Pehea ka enemi? Pehea ko ke Akua manao i ka hooluhi hewa?

§ 90. Pehea ka Misiona ma Palesetina? a me Melita?

§ 91. Pehea keia hana ma Kina? I na makahiki 40 pehea ka launa ana o na Pake? A. D. 1858, heaha kolaila mea hou i ikeia?

§ 92. Pehea ma Aferika?

§ 93. Pehea ma Helene? Owai kolaila misionari ahonui?

§ 94. Pehea na misionari ma Tureke? Pehea ke 'Lii nui? Pehea ko na misionari pilikia ana, A. D. 1860, ma Suria, iloko o Tureke? Pehea ka manao o ka poe naauao, i kela luku wale ana?

§ 95. Holo na misionari i Peresia e aha? Pehea kolaila poe kupuna? Owai ka mea i hai mua i ka euanelio ia lakou? Pehea na mamo? I ka waena o ke Keneturi XIX., pehea? A pilikia na misionari, pehea? Pehea ka Mahometa malaila?

§ 96. Na ka poe hea i hoili i ka euanelio i ko Hawaii pae aina? No keaha la i hoomaopopoia'i maanei keia hana misionari?

§ 97. I ka wa hea i hiki ai na Misionari Amerika mua ia aupuni? I ko ka misiona holo ana ma ka moana ilaila, pehea na kii a me ka ai kapu? No keaha la i haalele ai o Liholiho? Pehea ka noho ana o keia lahui-kanaka ia wa? No keaha la i pepehiia'i na kamalii he nui? No ka noa ana o ka ai kapu, ua emi ai anei ka hana hewa ana? E hai nui mai i na hewa i hana pinepine ia ma ia aupuni. Pehea ka hemahema a me ka pouli? A ae pono mai na 'lii e noho ia poe kumu no lakou, heaha ka *alepa* o ka lakou hana? Pehea ke ao ana o na haumana ia mau malama mua elima? Pehea na kumu i ke kanawai o Iehova, a me ke ola? A maopopo i na 'lii ka maikai o keia hana, pehea lakou? Ina makahiki 20, ehia poe misionari Amerika i komo a i hapai ia hana? Ehia lakou? Owai ko Beritani?

§ 98. Heaka ka hana nui malaila a na misionari? Ehia aoao pepa i paiia, ia mau makahiki 20? O na Buke hea i hoomakaukauia, a i paiia hoi e lakou? Pehea na kula e hoomakaukauia'i na kumu? Pehea na hewa Hawaii? Lako ka aina i keaha? Ma ka holo pono ana o keia hana, ua hookoia'i ka olelo hea? O keaha kekahi mea i hoonaniia'ku ai ka Mea e ola'i? Pehea ka poe i lilo i Kerisetiano i ka manao o na hoahanau?

§ 99. Pehea la i ao ai a i hai pu ai na misionari a me na hauma-

na hoahanau i ko lakou manaoio no *Iehova?* No ka *Palapala Hemolele?* No *kanaka?* No ka *haawi ana* mai i ka Hoola? No *Iesu Kristo?* No ka *Uhane Hemolele?* No ko ke Akua *Ekalesia?* No ke *alahou ana*, ka *hookolokolo ana*, ka *hope* hoi o ka poe pono? a me ka poe hewa?

§ 100. Pehea ka hookomo ana i na hoahanau hou A. D. 1825? Mai ia wa a hiki i ka makahiki 1837, pehea ke komo ana? E hai nui mai i ka mea kupanaha i ikeia ma ia aupuni ma ia hope mai i na makahiki ekolu. Ehia ka poe ohua komo ekalesia ke helu pu ia ka poe hou me ka poe mua? Pehea ko lakou manao i na mea ino? A mahope mai, pehea kekahi mau hapa o lakou? Pehea ka nui?

§ 101. Pehea la i keakeaia'i ka pono, A. D. 1839? Owai ka mea i hookumu i ka ka pope hana? Pehea o Rive Luahine? Pehea ka pope ia Batelo? A hiki o Batelo ma i Oahu, pehea na 'lii o Kaahumanu ma? Pehea ia mau kauwa pope? A liuliu, u'ahaia o Batelo ma? A make Kaahumanu, pehea laua? A hiki hou mai, pehea? Heaha ka Batelo i palapala'i no ka ae ole ia? Mamuli o ke kanawai hea keia ae ole ana? A hala na makahiki he umi i ae oleia'i, heaha ka palapala kuikahi a Kamehameha III. me Du Peti Tua? Pehea ke aupuni a me na ekalesia ia mau makahiki i ae ole ia'i na kumu Katolika Roma? I na makahiki elua i pau Iune, 1839, ehia ohua i hookomoia iloko o na Ekalesia 18? Alaila, pehea ke 'Lii moku kaua Farani? Koi mai la o Lapalake i na 'lii e aha? A loaa ia ia kona makemake, pehea kona koi hou ana i ke 'Lii? Heaha ka mea luaole ia mau makahiki? A holo aku ia moku, pehea na Katolika Roma? A, A. D. 1840, pehea? Ua aeia anei lakou e komo i keia keakea ana? Heaha ka olelo iloko o ka Baibala i hookoia ma ua poe keakea i ka pono la? Pehea ka makemake o kekahi poe Katolika Roma he nui ma Italia i ka waena o ke Keneturi XIX.? Pehea ka manao o kanaka naauao i ka hana a Farani i ko Hawaii? A manao kekahi ma Farani ua hewa na 'Lii Hawaii, pehea o Haalilio ma? Pehea ke 'Lii nui o Farani a me ke 'Lii wahine o Beritania i ke ku okoa ana o ke aupuni Hawaii?

§ 102. Heaha ke kauoha a ka Mesia i na ekalesia Kerisetiano i keakeaia?

§ 103. Mahea na lala o ka m'siona Hawaii? O ka poe hea i imi i ka mea e pono ai ko Makuisa a me ko Maikonisia? Pehea ko Amerika me ko Hawaii mau misionari?

§ 104. E hai mai i ka hookumu ana i ka Sosaieti Baibala Beritania. Pehea ka lakou hana? Ma na olelo okoa o na lahui-kanaka ehia i hoolaha ai lakou i na baibala? O ko na aina e ae hea i hapai i keia hana? Heaha ka hua? E hai mai i ka hui mua ana e hoolaha i na palapala ao liilii. Pehea ko Amerika ma ia hana?

Pehea ke kokua ana e nui ai ka poe hai euanelio? Pehea ka poo holoholo moku? U'ahaia lakou? Heaha ka hua? Pehea ka hui ana e pio ai na hewa e ae?

E hai mai i ka hookumu ana i na kula Sabati. Pehea keia hana a hiki i keia wa, 1860? Ma keia mau hana a kana poe kauwa, pehea ka Haku? E puka keaha? Pomaikai io ka poe hea? Ina e lilo loa i keia hana ka Iesu poe kauwa a pau, e ikeia keaha? E pau ke aha? Alaila, e loheia ka mea nani hea?

§ 105. E hai mai i ka poe kaulana o keia Wa VIII., i hoikeia.

KUHIKUHI.*

E.

* Ke kuhi nei na hua helu Arabika i ka *aoao*.

K.

L.

M.

N.

P.

W.

B.

S.

T.

V.

Z.

NA KIIHOAKAKA.

